НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка

На правах рукопису

Константиненко Ксенія Леонідівна

УДК 821.161.2+821.12].091“16»

ЕВОЛЮЦІЯ ТА ЕКСПЛІКАЦІЯ ГЕТЕРООБРАЗУ УКРАЇНИ В ІТАЛІЙСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ XVII СТ.

10.01.05 – порівняльне літературознавство

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник
Радишевський Ростислав Петрович,
доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП **4**
РОЗДІЛ 1. ОБРАЗ УКРАЇНИ В ІТАЛІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕНЬ **11**
1.1. Українсько-італійські літературні зв'язки у рецепції українських та російських учених 11
1.2. Міфи про Україну в зарубіжній історіографії 17
Висновки до першого розділу 32
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРНА ІМАГОЛОГІЯ ЯК ГАЛУЗЬ КОМПАРАТИВІСТИКИ **34**
2.1. Проблематика та основні завдання імагології 34
2.2. Основні терміни і поняття 38
Висновки до другого розділу 42
РОЗДІЛ 3. МІФОЛОГЕМИ РУСІ В ІТАЛІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ І ДОКУМЕНТАЛІСТИЦІ XII – XVII СТ. **44**
3.1. Генеза італійських уявлень про Русь і руські землі 44
3.2. Візія Русі в контексті жанрового різноманіття італійсько-польської літератури епохи Відродження 52
3.3. Козацька тематика у творах італійських істориків та письменників 57
3.4. Італійська компілятивно-космографічна барокова література про Русь 82
3.5. Русь в італійському просторі слов'янських стереотипів 91
Висновки до третього розділу 95
РОЗДІЛ 4. ЕКСПЛІКАЦІЯ ГЕТЕРООБРАЗУ УКРАЇНИ В ІТАЛІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVII СТ. **96**
4.1. Італійські вчені й письменники про Україну як складову громадянських війн у Польщі 96
4.2. Образ Богдана Хмельницького на сторінках італійської літератури: від героя до руйнівника 97
4.3. М. Бізаччіоні про Хмельниччину як фатум Польщі 121
4.4. Україна у символічному полі «Меркурія» В. Сірі 137
4.5. Трикутник «козак – шляхта – король» (Ґ. Ґуальдо Пріорато) 150
4.6. Рецидиви белетризації української теми в Італії 160
Висновки до четвертого розділу 174
ВИСНОВКИ **179**
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ **190**

ВСТУП

Відображення в італійській літературі XVII ст. уявлень про території та населення нинішньої України є цікавим літературно-імагологічним аспектом проблеми міжкультурних відносин. Для XVII століття характерний бурхливий розвиток імагологічних інтересів, спрямованих, зокрема, до українських земель у зв'язку з антитурецькими проектами та резонансом козацько-польських війн, що відобразилися в так званій «літературі подорожей» [7, с. 361], або ж, за визначенням Д. С. Наливайка, «літературі факту» [60, с. 5]. Контакти Італії з українськими землями пожвавлюються ще в XV ст., що пов'язано з розвитком ренесансного інтересу до пізнання територій «віддалених», «нових», але водночас відображених у працях античних письменників та істориків. Додатковими факторами виступають антитурецька тематика в європейській політиці й мистецтві, її розвиток після взяття турками Константинополя (1453 р .), пов'язаний з нею інтерес до земель християнсько-мусульманського пограниччя, а відтак до українського козацтва, а також православно-католицькі проблеми, церковна унія і спрямована на неї політика Риму і уряду Польської корони. XVII ст. – кульмінаційний, на нашу думку, момент у висвітленні української тематики в італійських письмових джерелах, пов'язаний із Хмельниччиною та європейським резонансом громадянських війн у Польщі. Далі настає спад, логічний з огляду на «Руїну» та зростаючу роль Московії. Практично протягом усього вказаного вище періоду Італія загалом і Венеційська республіка зокрема, виступають визнаними лідерами у створенні, публікації й поширенні найрізноманітніших зразків літератури історико-політико-географічного характеру.

Актуальність дослідження. Дисертація є комплексним порівняльним дослідженням, яке шляхом аналізу та зіставлення першоджерел та українських і зарубіжних праць із цієї проблематики вносить корективи і пропонує власні судження щодо механізмів формування й еволюції етнообразу України в літера

турі Італії. Творення і побутування гетерообразу українців і України – зазначимо, що терміни «українець» і «Україна» ми тут і далі використовуємо як умовні, оскільки у розглядуваних нами джерелах, з огляду на геополітичну картину часів їх створення, автори користуються й іншими термінами, переважно варіантами етноніма «руський» та топоніма «Русія» – є актуальною проблемою для дослідження з багатьох причин. По-перше, вона органічно входить у контекст зростаючого наукового інтересу до комунікативно-рецепційної проблематики серед сучасних науковців-гуманітаріїв, про що свідчить відродження інтересу до імагологічної проблематики загалом та розвиток постколоніальних студій. Проблема пізнання Себе через власне Я і через сприйняття Тебе Іншим, а також власне сприйняття Іншого у сучасному світі набуває все більшої релевантності у процесі спілкування між індивідуумами чи між цілими соціумами. За Д. С. Наливайком, «для кожного народу завжди становить неабиякий інтерес, як його життя й історія сприймаються іншими народами, оцінюються й трактуються ними. Особливо загострюється цей інтерес у переломні періоди життя того чи іншого народу, в періоди активізації процесів його самоусвідомлення і самоствердження» [61, с. 94]. Як в українському, так і в зарубіжному літературознавстві існує великий масив праць, де розглядаються теоретичні проблеми імагології, або ж практично досліджується проблематика етнообразів «інших» народів (гетерообразів) та автообразів у певних літературах чи конкретних творах. Теоретичним підґрунтям для дослідження образу «Іншого» для нас стали, зокрема, деякі ідеї Ж.М. Карре, Д.А. Пажо, Г.Дизеринка, Дж.Лірсена, М. Беллера, Ц. Тодорова, а також українських науковців Д. С. Наливайка, М. М. Ільницького, В. В. Будного, Л. В. Грицик, Р. П. Радишевського, М. І. Брацка, О. М. Вознюк та ін. Комплексне ж вивчення саме проблеми гетерообразу України як українськими, так і західними науковцями розпочалося, з ряду об’єктивних причин, порівняно недавно, і чимало її аспектів чекають на дослідження із застосуванням інструментарію сучасного порівняльного літературознавства. Як

відомо, визнання літературної імагології осібною галуззю літературної компаративістики теж відбулося тільки в другій половині XX ст., і досі є предметом дискусій. Фактично ж серед українських дослідників «комплексний» підхід до проблеми образу України в західноєвропейській, зокрема італійській, рецепції ми зустрічаємо тільки в роботах О. Є.Я. Пахльовської та Д. С. Наливайка.

По-друге, наша тема потребує об'єктивного аналізу, оскільки з огляду на відносну малодоступність першоджерел вона легко піддається зайвій ідеологізації і перекрученням, які заважають науковій об'єктивності. Так, у «пострадянський» період висвітлення самого факту контактів між територією нинішньої Української держави та Західною Європою дає змогу окреслити «прозахідні» тенденції в історії України і протиставити її таким чином «замкнутій» допетровській Московії. Політизація теми призвела до часом поверхових тверджень, до намагань всіляко довести, що Україна мала надзвичайно активні зв'язки із Заходом, а Захід відповідно дуже добре знав Україну і завжди відділяв її від Московії. Тобто був наявний популяризаторський підхід, іноді суб'єктивна інтерпретація першоджерел, виривання цитат з контексту , ідеалізація сприйняття козацтва і козацьких воєн на Заході. Гетерообраз України/українця часто інтерпретувався як об'єктивний, або в основних рисах об'єктивний конструкт, відображення емпіричної реальності, без історико-культурної контекстуалізації та нейтрально-інтертекстуальної інтерпретації. На нашу думку, настав час розглянути цю проблему з імагологічної точки зору, не плутаючи літературний опис історичних подій з подіями як такими, «уявне» з «фактичним».

По-третє, вивчення тенденцій у творенні одним народом художнього образу іншого та особливостей його еволюції допомагає глибше осягнути менталітет певної історичної й культурної епохи, дає можливість обновити чи поглибити інтерпретацію певних мотивів у літературі чи образотворчому мистецтві, дає змогу простежити еволюцію уявних національних стереотипів і кліше, які протягом віків розвивалися як в літературі, так і в наукових працях

новіших часів. Образ України, що формувався в італійській літературі, впливав на подальшу рецепцію української культури й історії як Італією, так і Західною Європою загалом.

Актуальним, на нашу думку, лишається й аспект історико-філологічний, а саме: наскільки можна вважати «літературу факту» про Україну, і, загалом «твори про далекі краї», вірогідними історичними джерелами? Хоча, на думку провідних сучасних спеціалістів-імагологів, ступінь правдивості національних стереотипів не є необхідним предметом наукового розгляду, оскільки вони – витвори уяви [REF _Ref401079125 \r \h 201], і необхідно скептично ставитися до об'єктивно-інформаційної цінності «образів Іншого». Тобто «імагологію цікавить не питання «чи ця репутація правдива?», а питання «як вона стає визнаваною?» [REF _Ref401008920 \r \h 7, с. 359]. Ми гадаємо, що імагологічне текстуальне дослідження опосередковано допомагає висвітлити і цю проблему.

Зв'язок з науковими програмами й темами. Дисертацію було виконано у відділі давньої літератури Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України відповідно до науково-дослідницької теми «Українська література в контексті національної та європейської культур» (держ. реєстр № 0102U007097). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (протокол № 3 від 23.02.2006 р.) та на засіданні бюро наукової ради НАН України з проблеми «Класична спадщина та сучасна художня література» (протокол № 3 від 30.06.2009 р.).

Мета і завдання дисертації. Мета роботи – виявити основні ознаки образу українських земель та етносу в італійській «літературі факту», зокрема у творах, пов'язаних із Венеційською Республікою, і з'ясувати його ґенезу та закономірності еволюції у культурно-політичному контексті XVII ст. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

1) висвітлити основні тенденції сучасних праць теоретичного і практичного характеру, які торкаються питань літературної імагології, насамперед – тих, що вже розглядали безпосередньо літературні зв'язки Італії та України і образ України у західноєвропейській літературі;

2) окреслити основні принципи імагологічного аналізу гетерообразу «Іншого» в тексті;

3) проаналізувати ключові моменти формування й еволюції гетерообразу України-Русії в літературі, що творилася та поширювалася в Італії до «епохи Хмельницького»;

4) відібрати і проаналізувати в імагологічному аспекті ті першоджерела, які можуть становити інтерес у рамках досліджуваної нами проблеми;

5) визначити і охарактеризувати основні мотиви-топоси, стереотипові риси та новітні нашарування в гетерообразі України, зокрема козацтва, що склався в італійській «літературі факту» XVII ст. у контексті політичних змагань та культурних традицій європейського Ренесансу й Бароко.

6) у ході аналізу довести вагому, подекуди – визначальну роль інтертексту – літературної традиції у творенні й еволюції гетерообразу України

в італійській «літературі факту»;

При цьому дисертант усвідомлює неможливість дати повний вичерпний аналіз всіх джерел.

Об'єктом дослідження, таким чином, є першоджерела – італійська «література факту» XVII ст., і найбільш знакові твори, що їй передували, насамперед та, що творилася або ж перекладалася і поширювалася у венеційських колах, а саме: описи подорожей та реляції послів, листи мандрівників, історико-етно-географічні трактати, близькі до них «космографії», хроніки минулих та сучасних подій, «історії», «меркурії» і. т. п.

Предметом дослідження є ґенеза та еволюція основних мотивів гетерообразу українських земель та їх етносу в італійській, зокрема належній до венеційського середовища, «літературі факту».

Джерельна база. Джерельною базою дослідження стали створені або ж перекладені й поширені в Італії, зокрема у Венеції, різножанрові твори «літератури факту», а саме: описи подорожей та реляції послів, листи мандрівників, історико-етно-географічні трактати, «історії», «меркурії».

Методологія і методика. У процесі дослідження було поєднано різні підходи й методи, які обиралися й компонувалися на розсуд автора дисертації залежно від характеру розглядуваних явищ, а саме:

а) порівняльно-історичний підхід із застосуванням генетично-контактного методу у дослідженні часово-просторових зв'язків між різними творами, де наявні елементи «україністичної» тематики, розташовуючи їх по можливості у хронологічному порядку, який, з огляду на історико-культурну специфіку розглядуваного матеріалу, видається нам найдоцільнішим;

б) герменевтичний метод – у інтерпретації окремих текстів;

в) порівняльно-типологічний – у синхронічному зіставленні літературно-культурних явищ різного походження;

г) рецептивно-естетичний та дискурсивний – у розгляді взаємин «Свого" і «Чужого» в рецепції України, якою вона постає в аналізованих текстах,

д) біографічний метод при з'ясуванні зв'язку тієї чи іншої інтерпретації образу України з особою автора тексту.

Наукова новизна одержаних результатів. Новизна роботи полягає у:

– спробі дослідження гетерообразу України-українця в «літературі факту» , як конструкта насамперед «уявного», чий зв'язок з «інтертекстом» вагоміший, ніж з емпіричною реальністю, навіть у творах «очевидців»;

– окресленні й обґрунтуванні основних тенденцій еволюції гетерообразу України/українця залежно від історико-культурного контексту Італії, зокрема – Венеції як центру європейської дипломатії та антитурецьких проектів;

– детальному текстовому й інтертекстуальному аналізі окремих джерел як дискурсів за рахунок обґрунтованого часово-просторового обмеження поля досліджень, підключенні тих джерел, які раніше в українському літературознавстві не досліджувалися або досліджувалися частково;

– доведенні на основі аналізу текстів із помітною часовою і просторовою дистанцією, тривалої «інертності» образу України-українця в італійській «літературі факту» відсутності в його рисах *суттєвих* (курсив – *К. К.*) змін, що могли б співвідноситися зі змінами так званих «культурних епох» (Середньовіччя – Ренесанс – Бароко).

Теоретичне і практичне значення роботи полягає у впровадженні в науковий обіг нових даних імагологічного та загально-культурознавчого характеру, які доповнюють та уточнюють існуючі концепції досліджень гетерообразу України. Наукові положення дисертації можуть стати внеском у дослідження історичного, культурного, естетичного підґрунтя зв'язків України і країн Заходу, Італії зокрема, особливостей рецепції однієї культури іншою і залежності цих особливостей від конкретного культурного і політичного контексту, традицій, вже сформованих стереотипів і кліше. Сформульовані в роботі теоретичні положення, висновки, фактичний матеріал можуть стати підґрунтям у науково-дослідницькій та практичній, зокрема викладацькій, діяльності істориків, літературознавців, мистецтвознавців, соціологів, політтехнологів. Вони можуть бути використані для підготовки курсів лекцій з історії та теорії літератури, імагології зокрема, а також для створення відповідних навчальних посібників.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертації апробовано на заняттях зі студентами Венеційського університету «Ка' Фоскарі» (Венеція, Італія) у курсі лекцій з української мови та історії культури, а також під час публічних лекцій з історії української культури та її зв'язків із Європою, проведених у 2004–2010 рр. в Італії у Венеції, у Монтеккіо Прекальчіно, на віллі Кальдоньо, при Академії Ґалілеана у Падуї. Основні положення дисертації викладено в доповідях на наукових конференціях «Мова і культура» при Київському національному університеті імені Т. Г. Шевченка 2003, 2004, 2005 та 2006 рр., «Латинська гуманістика в Україні», Львів, 2002 р., "Kiev e Leopoli. Il testo culturale", Мілан, 2006 р., конференції, присвяченій річниці Конотопської битви, Венеція, Університет «Ка' Фоскарі», 2009 р., III–IV Конгресах Італійської Асоціації Українських студій (1997–1999 рр.).

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури (282 позиції), списку джерел, додатків. Загальний обсяг роботи – 216 сторінок, з яких 189 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1
ОБРАЗ УКРАЇНИ В ІТАЛІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Українсько-італійські літературні зв'язки у рецепції українських та російських учених

Імагологічний підхід до аналізу літературних національних образів має відносно недавнє походження. Але дослідження окремих аспектів цієї проблематики розвивалося в руслі еволюції історичних та філологічних дисциплін: від накопичення і публікації першоджерел до перших спроб аналізу. На початку – аналізу не комплексного, а лише окремих творів, окремих аспектів. Культурні зв'язки між народами, зокрема – українсько-італійські – не розглядалися як єдиний історико-культурний процес із власною логікою, умотивованістю, тенденціями. Для подібного підходу необхідне було накопичення певної кількості інформації історико-культурологічного характеру , опрацювання численних і часто важкодоступних першоджерел, переосмислення теоретичної бази. Якщо простежити основні тенденції у поширенні і вивченні дотичних до нашої теми матеріалів на території Російської імперії – Радянського Союзу – України (від 1991 р.) – картина у загальних рисах виглядає так:

– З XIX ст. (насамперед середина – друга половина) – публікації західноєвропейських джерел в російських перекладах, перші бібліографії [3; 10; 29; 50; 75; 82; 182]; широке залучення італійських, зокрема венеційських матеріалів, як-то реляцій послів, в «Історії України-Русі» М. Грушевського;

– 1905 – 1920ті роки – зростання уваги до проблематики «Україна – Західна Європа», публікації україністів [44];

– 1930 – початок 1980–х років – проблема майже не досліджується, нею цікавляться поодинокі науковці, як, наприклад, Г. А. Нудьга [68; 70] чи Д. С. Наливайко [54], а також – в ракурсі насамперед історичному – група істориків з Дніпропетровська, яка продовжуватиме системне вивчення відповідних матеріалів і пізніше: М. П. Ковальський [35; REF _Ref401081076 \r \h * MERGEFORMAT 36; 37; 38], Ю. О. Мицик [49; 48], С. М. Плохій [77], М. І. Варварцев [REF _Ref401081916 \r \h * MERGEFORMAT 8] та ін. Періоду так званої «відлиги» не вистачило на широке розгортання досліджень з питань давніх зв'язків України із Заходом. У 1970ті роки накладається закулісне «вето» на публікації подібних праць;

– 1980 – ті роки: з'являються помітні публікації першоджерел, але не італійців, а Е. Лясоти і Г. Л. де Боплана, тих іноземних авторів, які давали більше «козацьких» та етнографічних подробиць. На перший план висувається не так наукова оцінка, як інформативна сторона джерел;

– із середини 1980х і у 1990ті роки: логічне пожвавлення і підтримка досліджень на теми «Україна-Захід» в усіх галузях; публікації монографій О. Є.

Я. Пахльовської та Д. С. Наливайка.

У наукових студіях та популяризаторських публікаціях української закордонної діаспори тема зв'язків українських територій з Європою розвивається набагато динамічніше, досить згадати І. Борщака [5; 6; 110;], Д. Дорошенка [142; 143], В. Січинського [251], Д. Чижевського [86], хоча не можна не відзначити політизації та реваншистських тенденцій у деяких публікаціях – обмовимося зразу, тенденцій, обумовлених історично, але, на жаль, таких, що стають на заваді науковій об'єктивності. Подібні проблеми впадають у вічі і при розгляді деяких праць, написаних і виданих в Україні протягом останніх двох десятиліть. Це не дивно, адже наукове дослідження будь-яких аспектів теми українсько-італійських зв'язків давніших часів у радянський період ускладнювалося фактором політичним. Державна політика русифікації, придушення спроб дослідження історії України в позаросійському контексті не сприяли розвитку цього напряму в науці. Якщо говорити про власне тему нашої дисертації, тобто про «образ України в італійських письмових джерелах», то комплексний і безпосередній підхід до неї наявний тільки у двох вже згаданих порівняно недавніх (1990, 2000) монографіях українських учених: О. Є.Я. Пахльовської «Українсько-італійські літературні зв'язки XIV–XX ст.» [74] та Д. С. Наливайка «Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст.» [REF _Ref401008983 \r \h * MERGEFORMAT 60], а також попередніх публікаціях того ж Д. С. Наливайка. Дослідження італійсько-українських зв'язків, зокрема, італійських текстів про Україну українськими вченими «не-імагологами» продовжуються і, безумовно, дають цікавий матеріал для аналізу, як-то історико-етномовний ракурс монографії К. Тищенка «Італія і Україна. Тисячолітні етномовні контакти» [REF _Ref401083024 \r \h * MERGEFORMAT 85]. Загалом є чимало праць учених, першою чергою українських, польських, італійських – від невеликих розвідок до монографій – які не належать до царини імагології і напряму не торкаються нашої теми, але допомагають історично і культурно контекстуалізувати образ українських земель та етносу в літературних джерелах Італії XV–XVII ст. Це дослідження славістів періоду приблизно від 30х до 90х років XX ст., особливо – періоду після Другої Світової війни.

Так, особливе місце серед славістів XX ст. посідає І. М. Голеніщев-Кутузов. Для нас роботи Голеніщева-Кутузова становлять інтерес в плані теоретично-інформативному, оскільки проблема міжкультурних взаємин, західноєвропейських, в першу чергу італійських, впливів на слов'янські культури є однією з провідних у його науковому доробку. Є причини не погоджуватися цілком із явним бажанням вченого зіставляти італійську і слов'янські ренесансні культури на засадах паритетності [124]. Але погляди вченого на «спільні місця» в літературі Ренесансу, які не можна вважати впливом одного конкретного автора на іншого чи епігонством, думки про те, що будь який вплив не можна розглядати механістично, і що певна культура сприймає будь-які зовнішні впливи не випадково, а дорісши до них внутрішньо, про розрізнення між запозиченням і новим творчим процесом, що на це

запозичення спирається, про впливи Схід – Захід, зокрема, в «географічній» літературі (роль «Трактату про дві Сарматії» М. Мєховського) [15, с. 14] – усе це має значення як інформативно-теоретична база для аналізу окремих пам'яток і в нашій роботі. Одна з наймасштабніших універсалізуючих праць І. М. Голеніщева-Кутузова, «Італійське Відродження і слов'янські літератури XV–XVI ст.» [14], характеризує культурне середовище тих часів, а також досліджує основні тенденції зв'язків Італія – Угорщина – Польща і її українські території. У пазл українсько-італійських взаємин тут вплітається середовище краківських гуманістів, діяльність Філіппа Бонаккорсі-Каллімаха, антитурецький аспект його публіцистики [14, с. 222]. Величезна наукова ерудиція автора, відзначена і його італійськими критиками, дає картину, зокрема, польсько-італійського руху ідей та уявлень, руху ускладненого і багатонапрямового. Так, пишучи про М. Гусовського, автор логічно трактує «Пісню про зубра» як таку, що відповідає уже очевидному на той час інтересу в Європі до «диких земель Сарматії», а з іншого боку розмірковує про вплив творів про бізона античних та середньовічних авторів, популярної теми полювання – творів Овідія, Граттія, Немезіана [14, с. 232]. Ці моменти відіграватимуть не останню роль у тематично-фабульних топосах та стереотипах італійської «україніки».

Монографія О. Є.Я. Пахльовської «Українсько-італійські літературні зв'язки XV–XX ст.» (1990) [74], як зазначалося, є практично першою за часом публікації серйозною комплексною працею, що ставить на меті не просто виклад інформації про факти зв'язків у хронологічному порядку, а й підведення теоретичної бази під історію українсько-італійських контактів, а також окреслення основних «підтем», вартих окремого дослідження. Автор формулює тези, що можна визначити як базові для будь-яких досліджень, пов'язаних із цією тематикою: 1) завдяки своєрідним історичним обставинам та географічному положенню територія України стала регіоном активного взаємообміну і взаємовпливу слов'янсько-візантійської традиції та культури європейського Відродження і Бароко; 2) безсумнівні історична нерівномірність розвитку та несхожість умов формування української та італійської культур, які створюють видимі на перший погляд труднощі для зіставлень [74, с. 4–5]. Авторка, незважаючи на спокусу прикрашаючої політизації, не виходить за межі об'єктивності і обґрунтованості, вона має на меті відтворити картину еволюції італійсько-українських літературних зв'язків як історично сформовану систему, як неперервний діалектичний процес, розкрити динаміку розвитку цих зв'язків в їх обумовленості соціально-історичними факторами, систематизувати основну частину відомого на сьогодні матеріалу і детально проаналізувати маловідомі явища та ряд фактів, які вперше вводяться в науковий обіг [74, с. 7]. Можна не погодитись із деякими твердженнями автора, як-то те, що XV – XVII ст. – це той етап розвитку українсько-італійських літературних зв'язків, коли тексти про Україну базувалися на суто історичних відомостях і фактах. Хоча нижче О. Пахльовська зауважує недостатню точність і достовірність матеріалу, не завжди «адекватну» оцінку подій авторами [74, с. 36].

Величезна заслуга автора монографії полягає у теоретизації наукової проблеми культурних зв'язків України й Італії як такої, у чіткому окресленні напрямів подальших наукових праць. У подальших публікаціях, як-то "Civiltà letteraria ucraina" [232], видааній в Італії, автор продовжила розробку цієї проблематики. Окремі розділи тут присвячено образу земель сучасної України у європейських джерелах, починаючи ще з джерел елліністичних та візантійських і аж до XVII ст. Особливе місце відведено тому, як бачили і як сприймали історики і дипломати Європи «християнську козацьку республіку» у XVII–XVIII ст. Фактично це короткий огляд відповідної європейської, і насамперед італійської, «літератури факту», із висновками, важливими для розуміння засад формування образу України. Так, автор наголошує на тому, що реалії східнослов'янських земель сприймалися через фільтр античної класики згідно з гуманістично-бароковим духом. Відтак ідеться про вплив на образ України «сарматської теорії», творів М. Мєховського та А. Гваньїні. Підкреслюється й той факт, що феномен козацтва у XVI–XVII ст. стає центральним у творах про українські землі у контексті християнсько-турецької боротьби, причому відзначається і вплив аспекту релігійного, а саме різні точки зору у творах письменників чи дипломатів католиків і протестантів.

Наступним масштабним вже власне імагологічним дослідженням є монографія Д. С. Наливайка «Очима Заходу» (1999) [60], результат більш як 30річної роботи, окремі результати якої публікувалися раніше [54; 56; 61; 66]. Темою є саме рецепція України у західноєвропейських джерелах, зокрема, ме ханізм творення образу України, його еволюція в часі, його функціонування в інтелектуальній, культурній, громадсько-політичній та інших сферах [60, с. 6–7]. Заслугою Д. С. Наливайка є підкреслення ролі індивідуальності автора – мандрівника, письменника, дипломата та ін. у характері створюваного ним образу. Однак «<…> вони вбирають також і позаіндивідуальні елементи, правду й міфи про інші народи, і співвідношення цих елементів у названих образах може бути різним. Хоч нерідко ці образи або певні їх складники виявляють неабияку тривкість і переходять від покоління до покоління, загалом вони є змінними <…>» [60, с. 6–7]. Ця теза є однією з основ і нашого дослідження. Для автора «фрагментарність» і «описовість» праць його попередників потребують досліджень під знаком «узагальненість і контекст» [60, с. 12]. Ми ж, з метою поглиблення аналізу, свідомо звужуємо поле дослідження до рецепції України в Італії і повертаємося до сфокусованого аналізу певних фрагментів. Д. С. Наливайко наголошує також, що його дослідження має джерелознавчий характер і що він поєднує підходи літературознавця й історика: у розглядуваних ним західноєвропейських джерелах важлива міра правдивості, але принципово важливий також створюваний образ і суб'єктивність автора [60, с. 13]. Цікавою є також теза про «естетичний потенціал історії», її естетичну природу, яка потребує реалізації [60, с. 14–15]. Автор іноді впадає в протиріччя, говорячи, наприклад, про ще більше зближення з літературою в історіографії Відродження і в той же час наголошуючи на «реалістичності» в жанрі біографії тих же часів [60, с. 15–17].

На думку дисертанта, суб'єктивно-авторський фактор разом із літературною традицією впливав на творення біографій так само як і на історіографічну літературу [див.: 115, с. 427–469]. Але загалом автор не розглядає джерела як об'єктивну інформацію. Він аналізує як 1) об'єктивно-історичний зміст джерел, так і 2) суб'єктивно-історичний зміст: рецепція й осмислення фактів певним автором: «В той час на Заході циркулювало багато переказів і чуток про малові домі країни, вплив яких на зазначені письмові пам'ятки не піддається більш-менш точному врахуванню, а ренесансна географія, яка ще не виробила чітких наукових принципів, охоче ними користувалася, вбачаючи навіть у розповідях про "дивогляди" особливу цінність" <…> До них не можна підходити як до наукових джерел" <…>» [115, с. 125]. Велика цінність монографії полягає в уважному аналізі інформації про українські території від творів Дж. Барбаро чи А. Контаріні до Ф. Буонаккорсі, А. Гваньїні і пізніших часів та обґрунтування провідної на довгий час ролі італійської історіографії в Європі, детальний розгляд можливих впливів одного письменника-історика-дипломата на іншого, оцінка ролі у творенні образу України Польщі і польської історіографії [60, с. 110–112].

1.2. Міфи про Україну в зарубіжній історіографії

Зарубіжна наука, зокрема, польська й італійська, не дає комплексних праць у галузі імагології власне на тему «України в італійських джерелах», але маємо чимало досліджень, присвячених темам, опосередковано із нею пов'язаним, або ж праць, які допомагають у виборі методів і основних напрямів дослідження, у контекстуалізації розглянутих нами першоджерел. Маються на увазі праці з історії Венеції, Польщі, України, а також дослідження характеру історико-антропологічного, як-то праці Ж. ле Гоффа [197], Е. Патлажон [237], К . Гольє-Бугасса [164], К. Ферлампен-Ашера [157], які проливають світло на розвиток і функціонування у середньовічній Європі певних естетичних концептів, символів, стереотипів, тематично-фабульних топосів.

У роботі ми скористалися рядом досліджень італійських вчених XIX – XX ст. як джерелознавчого, так і аналітичного характеру. Не втрачають актуальності універсалізуючі праці С. Чампі та А. Кроніа. Перший – «Критична бібліографія давніх політичних, церковних, наукових, літературних, художніх взаємозв'язків Італії з Росією, Польщею та іншими північними землями» має характер біблографічно-аналітичний [REF _Ref401691742 \r \h * MERGEFORMAT 126] С. Чампі, вчений-ерудит початку XIX ст., скомпонував повну як на свій час і ґрунтовну бібліографію видань переважно XVI–XVIII ст., що висвітлювали різні аспекти стосунків італійських держав, зокрема, з польсько-українськими землями. Класифікація Чампі є актуальною навіть із сучасної точки зору: так, він виділяє: 1) повідомлення та описи давніх друкованих або ж рукописних творів, що торкаються тем пов'язаних з вищевказаними народами, написані італійськими авторами й опубліковані в Італії та поза її межами; 2) твори італійські, опубліковані у вищевказаних

країнах, та польські й інших народів, що вийшли друком в Італії, будь-якої тематики; 3) відомості про класичних письменників, латинських чи італійських, друковані чи в рукописах, перекладені, прокоментовані й проілюстровані у Польщі; 4) біографічні відомості про письменників та видатних італійців, що бували у Польщі та в Росії; 5) твори наукові, літературні, духовні та ін., пов'язані з діяльністю італійських Єзуїтів у цих регіонах; 6) відомості про Соцініан у Польщі; 7) італійські митці, відомі чи невідомі в Італії, що бували у тих країнах, та їх митці, що бували в Італії; 8) відомості літературні, історичні, дипломатичні, комерційні, та ін., знайдені автором. Відомості про друковані й рукописні книги на діалектах ілірійському та слов'янському (маються на увазі південнослов'янські мови), опубліковані в Італії, або ж ті, що зберігаються у Ватіканській, Лауренціанській, Амброзіанській та інших бібліотеках Італії. «Бібліографія», поряд з іншими дослідженнями інформативного-аналітичного характеру [127; 128; 129], зберігає статус наукового «путівника» для подальших розробок вузьких наукових тем цього кола.

Праця Артуро Кроніа «Знання про слов'янський світ в Італії» є епохальною в італійській славістиці XX ст. монографією, яка витримала випробування часом і підказала багатьом науковцям ідеї подальших досліджень [REF _Ref401692099 \r \h * MERGEFORMAT 133], хоча й не позбавлена протиріч, особливо в питанні оцінки «об'єктивності» інформативного аспекту ренесансних письмових джерел. Автор нібито рішуче розмежовує середньовічну «поезію чуда і тремтливого здивування» невідомим досі світом і ренесансну прозу, «створену з правди, наукової суворості та беззабобонної цікавості». Хоча тут-таки додає, що Схід продовжує манити казковістю, таємничістю, він порівнюється з «фантастичним гобеленом» [REF _ Ref401692099 \r \h * MERGEFORMAT 133, с. 101]. Кроніа ставить слов'янський світ в уяві італійського мандрівника-дипломата-літератора «перед воротами» власне Сходу. Він вказує на активну і довгий час провідну роль Венеції у активізації зв'язків зі слов'янським світом та вважає реляції венеційських дипломатів «блискучими літературними документами» [REF _ Ref401692099 \r \h * MERGEFORMAT 133, с. 101–102, 113]. Коментуючи нотатки А. Контаріні про татар, автор зазначає, що останній – ренесансна людина, «<…> яка дивиться на них очима естета, ще прив'язаного до моральних норм. Це європеєць, який відчуває, що знаходиться в Азії і зустрічається з татарською "*barbaries*". Справді, саме Татари справляють найбільше враження на італійських мандрівників, що рухаються на Схід. І Контаріні, знаходячись у Києві, відчуває, що дістався останньої межі Європи … Саме це, попри всі політичні концепції, сформовані зарання, попри улесливі офіційні оцінки чи особисті симпатії та переконання, є загальною орієнтацією ренесансної географії, яка залишається класичною в основі» [REF _ Ref401692099 \r \h * MERGEFORMAT 133, с. 116–117]. Кроніа визначає основні рушійні фактори розвитку ренесансної історіографії: тенденцію до синтезу, на відміну від хронік середньовіччя з їх прив'язаністю до конкретних дат, а відтак – розвиток «універсальних історій», необхідність нових

сенсаційних реконструкцій [REF _Ref401692099 \r \h * MERGEFORMAT 133, с. 120]. Так, слов'яни, контакт з якими відбувався у межах конкретних етнічних та державних угруповань, краще окреслюються і сприймаються цілісно. Автор виділяє додаткові фактори інтересу до слов'янських країн з боку держав, які зароджуються і розвиваються на Італійському півострові, зокрема: державну ідею як одну з головних проблем ренесансного суспільства – ідеал поєднання політики з мораллю, образ бездоганного суспільного життя [REF _ Ref401692099 \r \h * MERGEFORMAT 133, с. 128]. Вона стимулювала інтерес до далеких земель та незнаних чи малознаних суспільств саме з точки зору їх державного устрою. Або ж фактор «антемурале», оборони проти наступу турок і взагалі мусульманського світу [REF _Ref401692099 \r \h * MERGEFORMAT 133, с. 129]. Робота Кроніа має для нас значення вже тим, що охоплює декілька століть розвитку історико-географічної літератури в Італії, простежує її основні тенденції і взаємозв'язки.

Неодноразово розглядаються різні аспекти теми «Україна й Італія» у дослідженнях іншого відомого італійського славіста Санте Ґрачіотті. Так, корисними для осмислення західної рецепції українця як свободолюбного й войовничого варвара-сармата і переміщення цих уявлень на сучасний авторам і реальний феномен козацтва виявилися, наприклад, роздуми С. Ґрачіотті про природу культу свободи в Україні й Італії XVII ст. [22]. Дослідник відзначає різне його походження (традиція середньовічних комун в Італії, лицарська аристократія та Запорізька Січ в Україні) – але «<…> однакове почуття свободи: національної незалежності проти чужинецького панування і громадянських свобод – проти тиранії власних деспотів <…> свобода, як синонім, з одного боку, власності, а з другого – пошани до людської гідності – була сприйнята в європейській думці як основна цінність цієї цивілізації, на відміну від тиранічних режимів Азії <…>» [22, с. 3]. Автор зіставляє «золоту вольність» польської шляхти, та «козацьку мілітарну етику». Важливим є і зауваження автора про те, що «<…> сама концепція "заслони", "antemurale cristianitas", проти східного варварства (турки й татари) зміцнює сенс приналеж ності українця до Європи. Важливими з точку зору теоретичної видалися нам і дослідження Ґрачіотті та його італійських колег, які торкаються ідеї Європи в італійській культурі епохи, що нас цікавить, а відтак – місця у ній польських і руських земель, оскільки, за словами Ґрачіотті, ідея Європи була «історичним дистилятом самосвідомості європейської людини» [REF _Ref401692497 \r \h * MERGEFORMAT 176, с. 147].

Безпосередній стосунок до дисертації мають і деякі дослідження іншого визначного італійського славіста Ріккардо Піккіо, присвячені політичній літературі Венеції, як-то стаття про «польські» твори Е. М. Манолессо і А. Віміни [REF _Ref401692584 \r \h * MERGEFORMAT 239]. Піккіо робить висновок про зрілість венеційського сприйняття «полоністики» у широкому розумінні і про те, що венецієць кінця XVI–XVII ст. мав у розпорядженні кількість інформації про Польщу, порівнювану з тією, що мали власне поляки. Більше того, деякі венеційські компілятори – на прикладі Е. М. Манолессо –

подавали резюме «сарматської» історії чи не з більшою упевненістю й чіткістю, ніж польські автори. Піккіо відзначає широту поглядів А. Віміни – автора «Історії громадінських війн у Польщі» і той факт, що автор акцентував патріотично-соціальне значення конфесійної війни православних українців проти Польщі й Унії.

Велику роль у роботі над дисертацією відіграли студії сучасного італійського науковця-славіста П. Маркезані, насамперед його дослідження про відображення Польщі в італійській історіографії XVI–XVII ст. [218]. і той факт, що автор приділяє особливу увагу еволюції пов'язаних з Польщею ідеологічних кліше. Аналізуючи велику кількість праць італійських письменників-історіографів, автор робить висновок, що контури Польщі на Заході вимальовуються чіткіше тільки в XVI ст. і виділяє основні фактори впливу на це явище [218, с. 204]. Він відзначає й усвідомлення італійцями в першій половині XVI ст. браку знань про Польщу [218, с. 205]. П. Маркезані аналізує також «різні рівні» поширення інформації про ту чи іншу країну: церковні кола, політики, дипломати а також – публіка звичайна, середній читач і ставить питання критеріїв оцінки рецепції того чи іншого твору – так, «написаний і друкований» ще не означає «поширений»: важлива частота цитувань і переробок елементів твору іншими авторами, кількість видань. На думку Маркезані, в той час якість твору часто була пропорційно протилежною динаміці його поширення серед публіки. Учений стисло аналізує свідчення про Польщу і слов'ян загалом різних італійських авторів [218, с. 205]. Особливе місце у розповсюдженні і публікації творів про Польщу Маркезані відводить Венеції – безумовній королеві книгодрукування, з урахуванням зокрема венеційського інтересу до міжнародної політики, наводячи численні венеційські публікації. Маркезані робить висновок щодо компілятивності й повторюваності цих творів [218, с. 219].

Стереотипи в зображенні поляків, вважає Маркезані, залежать від польських джерел. Автори опусів про Польщу виявляють активний інтерес до системи влади в Польщі – монархія чи республіка – і визнають військову міць Польської держави, з чим пов'язаний і погляд на Польщу як «антемурале» [218, с. 224–225]. Антитурецькі проекти Владислава IV, козацьке повстання та шведське вторгнення викликають новий сплеск уваги, причому ставлення до «золотої вольності» польської шляхти стає в італійських джерелах більш критичним – вона є причиною нещасть [218, с. 226–227].

Охарактеризована студія П.Маркезані, а також інші його праці на цю саму тему [див., наприклад: 217] не належать до царини сучасної імагології, але дозволяють зробити висновок: образ Польщі у XVI–XVII ст. в Італії не є статичним. В Італії XVII ст. міф про ідеальну державу й «антемурале крістіанітатіс» на прикладі Польщі живуть майже виключно в панегіристичній та пропагандистській літературі антиреформи. Іноді їх підживлюють значні перемоги: Хотин чи Відень. Історики більш скептичні, вони підкреслюють нестабільність і прикрі наслідки шляхетської вседозволеності. На матеріалах XVI ст. образи Польщі й України, а також пов'язані з ними тематично-фабульні

топоси і стереотипи надзвичайно близькі, якщо не ідентичні: вони обумовлені «сарматським міфом».

Предметом історико-літературних досліджень Доменіко Каккамо є вже власне «італійська україніка», наприклад, оцінка венеційськими політиками «селянсько-козацького бунту» в Польщі [REF _Ref401692926 \r \h * MERGEFORMAT 122], причому відзначається їх глибока інформованість щодо реальних антагонізмів у Польській державі. Багата документація – реляції дипломатів включно – свідчить, на думку Д. Каккамо, про те, що венеційська дипломатія розгледіла в українських подіях вияв формування нового автономного державного організму. Д. Каккамо вважає, між іншим, що у цьому політичному контексті у венеційській літературі утверджується нова концепція сприйняття сарматсько-рутенського світу з його «варварством», що відповідає моделі Тацита – вільному завоюванню світу через природну силу та особисті чесноти. Окреме дослідження Каккамо присвятив особі Альберто Віміни та його дипломатичним місіям на території України та «північних земель» у контексті венеційської дипломатії і культури XVII ст. [REF _Ref401693002 \r \h * MERGEFORMAT 121]. Віміна, на думку автора, реєструє зміни, що відбулися в Європі за останні десятиліття, здатен оцінити позицію селян чи православних греків, водночас сприймаючи «простоту» варварського і дикого світу через призму міфу про «золотий вік» [REF _Ref401693002 \r \h * MERGEFORMAT 121, с. 234].

Пов’язана з образом козацтва в італійській літературі студія чеської дослідниці Й. Кресалкової [REF _Ref401693081 \r \h * MERGEFORMAT 189]. Вона однією з перших звертається до практично найдавніших свідчень про козаків, поданих папськими посланцями Каліґарі і Болоньєтті. Й. Кресалкова відзначає непевність і взаємну невідповідність історичних даних про зародження і розвиток козацтва. На її думку, «об’єктивні» свідчення двох релігійних діячів допомагають пролити додаткове світло на це питання. У будь-якому разі студія Й. Кресалкової допомогла нам як дослідження інформативного аспекту послань про козаків.

Дисертант ґрунтовно ознайомився і з деякими дослідженнями Дж. Броджі -Беркофф – італійського науковця широкої ерудиції й інтересів. Дж. Броджі чимало розвідок присвятила історіографічній темі в слов’янському контексті [див.: 113; 115; 117 та ін.], тому її доробок, навіть не завжди стосуючись безпосередньо нашої теми, дає змогу простежити основні тенденції в історичній літературі як слов’янській, так і італійській, від середньовіччя до бароко, з чітким збалансованим розрізненням власне історичних і міфологічних компонентів, «фактичного» і «уявного». При тому, що дослідниця не користується категорією інтертекстуальності й інтертексту, її праці практично являють собою інтертекстуальні студії. Так, розглядаючи відомий і впливовий у Італії опус М. Орбіні «Царство слов’ян», Броджі-Беркофф вказує на невірність оцінки цього і подібних творів як власне історичних і наполягає на необхідності їх вивчення в історико-літературному розрізі, який умотивовано пояснює фантазійні елементи у них. Інше твердження, яке ми цілком поділяємо

з Броджі-Беркофф – це безсумнівний зв’язок твору Орбіні (як і багатьох інших історіографічних праць Ренесансу і початкового Бароко) з середньовічними традиціями, тобто немає сенсу шукати якоїсь конкретної межі між традицією Середніх віків і Ренесансу в історіографічній літературі. До середньовічних впливів Дж. Броджі вважає належними «провіденційну» схему історичних подій та «атавістичну» віру в місцеві легенди, наявні в Орбіні (і не тільки), так само як топос скороминущості земних речей і зрадливості фортуни (ще класичного походження, через Середньовіччя). Виділяє вона і особливу патріотичну екзальтацію, а також концепцію єдності і славного минулого слов’ян, характерну для історіографії слов’янського походження ренесансних часів, що пояснюється необхідністю самоутвердження народів, історично «молодших», ніж італійці – нащадки римлян [REF _Ref401693368 \r \h * MERGEFORMAT 112, с. 131–142]. Дослідниця підкреслює, що і В. Прібево, і М . Орбіні брак свідчень про слов’янську історію вбачають у недостатній кількості літераторів серед давніх слов’ян, тож для обох письменників стає життєво важливим мотив слов’янського героїзму [REF _Ref401693130 \r \h * MERGEFORMAT 117, с. 141–142]. Броджі виділяє деякі національні стереотипи Слов’ян, що, як побачимо, набули характеру стереотипу і в гетерообразі України й українців, та простежує їх походження [REF _ Ref401693368 \r \h * MERGEFORMAT 112, с. 133–134].

Погляди Дж. Броджі Беркофф на еволюцію і особливості дослідження італійської і слов’янської історіографії підсумовано у статті «Італійська і слов’янська історіографія від Середньовіччя до Ренесансу». Тут ідеться про епоху гуманізму як імпульс, що спричинив поширення свідчень про Слов’ян в італійській літературі. Важливі методологічні вказівки: неможливість розгляду італо-слов’янських зв’язків в галузі історіографії як однобічних, поєднання проблеми історичних знань про Слов’ян у Італії з проблемою поширення італійської культури в слов’янських землях, розгляд історіографії як постійного руху ідей, мотивів, форм, що переходять із століття в століття, змінюючись дуже повільно [REF _Ref401693576 \r \h * MERGEFORMAT 116] – усе це актуально і для нашого дослідження.

У статті «Про користь та мету нових досліджень з історіографії Польщі, України і Росії» Броджі-Беркофф розвиває й узагальнює ідеї дослідження про М. Орбіні [REF _Ref401693612 \r \h * MERGEFORMAT 111]. На думку Беркофф, бракує «<…> компаративних або типологічних студій, у яких би розглядалися паралельні, подібні або ж “дзеркальні” явища, що виникали у різних культурних площинах, іноді в різні епохи але при цьому відповідали аналогічним історичним, культурним або соціальним ситуаціям» [REF _ Ref401693612 \r \h * MERGEFORMAT 111, с. 8]. Під «дзеркальними» явищами мається на увазі розвиток гуманістичної історіографії у слов’янських країнах за класичними або ж італійськими кальками, наповненої проте патріотичними іде ями щодо власного народу, тобто власне калькування поширюється тільки на методи й структуру. Автор підкреслює єдність клімату в період, коли у Західній Європі творилися національні держави, і, скажімо, в Україні XVII ст. чи в Росії

XVII-XVIII ст., що спричинило появу «спільних місць», «спільних процедур» в їх історіографії. Як напрями подальших досліджень Броджі-Беркофф окреслює: 1) набуття точніших знань про вплив класичних моделей на слов'янську історіографію 2) точніша характеристика різних течій і тенденцій так само як і точніша диференціація різних літературних жанрів [REF _Ref401693612 \r \h * MERGEFORMAT 111, с. 8].

Автор статті логічно вважає, що до знання фактів і творів з усіма їх проблемами багато додала історико-філологічна школа, але останнім часом відчутна необхідність додання до методів традиційних нової техніки дослідження, пов'язаної з теорією комунікації і з семіотикою. Тобто виникла необхідність у новій точці зору, що краще виявляє літературний рельєф. Це когерентно свідомості ренесансних істориків, які ідентифікували *historia* з *opus oratorium*. Тож специфічно літературний підхід не тільки обумовлений, а й необхідний» [REF _Ref401693612 \r \h * MERGEFORMAT 111, с. 9–10].

Дисертант скористався і досвідом наукових розвідок відомого венеційського славіста Джанфранко Джіраудо, пов'язаних з україністикою в широкому розумінні, часто здійснених у співавторстві з Марією Марчеллою Ферраччіолі [див., наприклад: REF _Ref401693848 \r \h * MERGEFORMAT 24 ; 25; 158; 159; 160; REF _Ref401695099 \r \h * MERGEFORMAT 171; 172; 173; 174; REF _Ref401693926 \r \h * MERGEFORMAT 175]. Їх пошуки в архівах, насамперед, у венеційській Бібліотеці Коррер, дозволили переглянути і відкрити чимало цікавих документів у архівах венеційських дворянських сімейств. Як зазначають Дж. Джіраудо та М. М. Ферраччіолі, відомості про землі сучасної України знаходяться у тематичних розділах як сподіваних, так і часом несподіваних: Польща, Московія, Татарія, Русія, Грецька Церква, Вірменія, Персія, і навіть «Пасквінати» та «Сатири», тобто політико-сатиричні твори XVII–XVIII ст. [161]. Серед архівної спадщини венеційських сімей Дона, Чіконья, Коррер, Ґраденіґо Дж. Джіраудо і М. М. Ферраччіолі знайшли чимало досі неопублікованих рукописних редакцій реляцій венеційських дипломатів, що розглядають землі Польського королівства, його адміністрацію, козацтво як феномен, деякі з них містять і описи України (Луїджі і Джіроламо Ліппомано, П'єтро Дуодо, Андреа Контаріні та Джіроламо Кавацца про Хмельницького). Дж.Джіраудо зауважує, що в уявленні авторів документів «східний кордон Польщі є «останньою межею» Європи, за якою починається край загрозливого азіатського варварства» [159, с. 83], вказує також і на те, що більш як один автор підкреслює ізольованість «рутенців» щодо зовнішнього світу (Європи) [159, с. 88–91]. Дослідник констатує також, що «сплески» зацікавленості Україною в Італії, і навіть у найінформованішій Венеції, явно збігаються з посиленням загрози «обраній землі», себто християнській Європі [161, с. 129–130].

Оскільки образ українця-козака в Італії XVII ст. нерозривно пов'язаний з образами поляка і «бусурманина» – турка, татарина – ми скористалися рядом праць італійських дослідників, присвячених «турецькій» темі в італійській та загальноєвропейській літературі епохи, що нас цікавить. Бачення тодішніми

італійськими істориками-літераторами співвідношення «свого» і «чужого» або ж «європейського» і «варварського» на прикладі Європа-Османський світ варіює кут зору в аналізі "*imago*" України, оскільки вона знаходилася у розумінні італійців на пограниччі цих двох світів і з кінця XVI ст. свідомо сприймалася як, нехай і варварська, але частина християнського світу у боротьбі з турками. Так, А. Данті відзначає цікавий «утопічний» аспект подібної літератури: маємо не тільки суто негативне зображення мусульман, а й спробу зіставлення «цілісного», організованого мусульманина з «розколотим» європейцем, зіставлення явно не на користь Європи, з метою осмислення внутрішніх європейських проблем і пошуку шляхів їх можливого вирішення в «чужих», навіть ворожих, світах [135, с. 551]. А. Тамборра досліджує історію ідеї антитурецької християнської ліги та залучення до неї Польщі [260]. М. Чіккаріні в роботі, присвяченій висвітленню турецької теми в польських та італійських джерелах[130] вважає, що основне призначення і роль текстів про турецькі землі ті самі: полегшити, завдяки авторитетності безпосередніх свідчень і додатковій «підтримці» їх офіційного характеру, травму, спричинену появою на політичній сцені нового світу – складного, далекого і дестабілізуючого. Чітке змалювання ворога сприяє відновленню усвідомлення власної «специфіки», індивідуальності [130, с. 360]. Наявне постійне протиставлення «нас» – західноєвропейців – і «їх» – мусульман. Через достовірність фактів проникає страх, дистонія перед невідомим. Турецький світ представлено як «позалімітний». Зустріч з ним постійно відбувається в обставинах виключних, гіперболізованих. Вона описана у висловах зневаги або ж безмірної екзальтації. Важливу роль відіграють деталі: так, у багатьох описах посольських подорожей до Константинополя підкреслюється існування «кордону», за яким на тебе чекає середовище, вороже навіть з точки зору природи, пейзажу, погоди. В описах Константинополя, досягнутої мети мандрівника чи посла, тон розповіді міняється. Це точка фізичного зіткнення двох цивілізацій. З'являються точні дані, ремінісценції християнської минувшини Константинополя (у поляків), порівняння з власним світом (венеційці). Венеційський посол у Константинополі Дж. Моро у 1590 р. описує місто як рай земний, у подібному місці присутність турків видається насильницьким вторгненням, вони нездатні доцільно використати природні ресурси території. «Чужинець» здатен завоювати, підкорити, але не здатен пізнати культуру завойованої території [130, с. 364]. Автори явно планують свої описи таким чином, щоб збалансувати відчуття неадекватності, викликане переможною агресивністю Чужинця [130, с. 370]. Постійно присутні описи церемоній, розкішного одягу, загального екзотизму. Це чужий світ, оцінка іншого через особисті емоції – фактично оповідь про себе самого. Акценти і збалансування інформації авторами описів Османської імперії допомагають оцінити співвідношення між суб'єктивним і об'єктивним і в описах України.

Значним є внесок в історію дослідження італійсько-українських культурних зв'язків польських вчених, які досліджували різні аспекти італійсько-польських відносин: факт тісного зв'язку між поляками й

українцями в усіх сферах життя в межах Польського королівства дає змогу нам знайти в цих працях чимало корисного як в плані методології дослідження, так і в плані бібліографічному. Йдеться насамперед про польські, та новіші українські, дослідження, присвячені такому культурному явищу, як сарматизм, що розвинувся у поляків та русинів паралельно подібним західноєвропейським концепціям героїзації національного минулого і сприймався італійськими істориками як природний і вірогідний, особливо у зв'язку з європейською популярністю хронік М. Мєховського та А. Гваньїні.

Одними з базових комплексних праць, присвячених польському сарматизму, але актуальних також і в контексті української культурної історії, лишаються дослідження Т. Улевича [267][1] і Т. Маньковського [215]. Т. Улевич розглядає проблему сарматизму в польській культурі і літературі, його зв'язки з подібними явищами в культурі країн Західної Європи, зокрема Італії, роль різ них істориків у створенні та деталізації сарматського міфу. Для нас важливе, зокрема, зауваження цього авторитетного вченого про те, що не варто сприймати цілком серйозно те, що писали західні історики про слов'ян [267, с. 138]. Робота Улевича переконливо пояснює витоки міфу, його залежність від політичних обставин і культурних запитів епохи. Вона цінна для нашого дослідження, оскільки проливає світло на зародження й еволюцію «сарматського портрета» слов'янина-поляка (а відтак і русина-українця), риси якого вписалися в уявлення про українські землі та їх мешканців, козаків зокрема, що їх ми зустрічаємо в різножанрових історико-географічних творах італійської літератури.

Близьким до нашого дослідження виявляється підхід до проблеми динаміки стійких міфів та уявлень в європейській культурі іншого сучасного польського дослідника А. Боровського [109]. Стверджуючи «белетризований» з найраніших часів підхід до історії і географії Європи, вчений вписує у єдиний міфотворчий процес і «сарматський» міф Польщі, що позначився й на подальших уявленнях про Україну. На шляху «культурної інтеграції» в Європу на основі християнської віри і латинської культури, Польща знаходить своє місце між Європою і «варварським» чи «скіфським» – ісламським та московським світом безпосередньо, займаючи територію, призначену для поширення тут Християнства і «Латинства». Це завдання мали вирішити поети й історики, оскільки історія й мистецтво компонувати в прозі однаково включалися до *bonae littarae*. Реалізація «сарматських» топосів у літературі українсько-польського пограниччя часів ренесансу-бароко переконливо аналізується у монографії українського полоніста Р. П. Радишевського [245, с. 53–58]. Цікавим є ракурс проблеми, обраний для дослідження італійським науковцем Л. Марінеллі, який розглядає «сарматизм, італіанізм та європеїзм» у бароковій польській поезії, причому його висновки стосуються не тільки барокової поезії Польщі як такої [219]. Сарматизм – фактор декадансу чи синкретизму й інтеграції культур? Епоха барокко, як відомо, поєднує норми й

Ulewicz T. Sarmacja. Studium z problematyki slowiańskiej XV i XVI w / Sarmacja T. Ulewicz. – Kraków, 1958. У дисертації використано італійський переклад [267].

поетичні моделі ренесансного класицизму з пошуками на теренах нової науки, нової (після Трентського собору) релігійності, фольклору. Марінеллі гадає, що існування пост-Ягеллонівської Польщі позначилося двома догмами: «антемурале» – християнських лицарів і «житниці Європи» (асоціація зі спокійним сільським життям), що підтримували третю догму, на той час утопічну – шляхетської демократії [219, с. 258]. Дисертант доводить, що «догми» сарматизму і його протиріччя не тільки відповідали духові барокового синкретизму а й формували ту призму, через яку Польща-Сарматія, і, зокрема, українські землі (що на них козаки – у зображенні італійських істориків XVII ст . – обробляють родючі поля, озброєні й готові до татарських набігів) сприймалися і відображалися в італійській літературі.

У роботі над дисертацією ми скористалися також рядом праць італійських, польських та українських вчених, присвячених перебуванню польських і серед них «рутенських» студентів в італійських університетах [див ., наприклад: 188; 226; 268]. Так, Г. Барич присвятив більш ніж одну студію питанню навчання в італійських університетах польських студентів та опосередкованому впливу італійських науковців [98; 99] (з Падуї, Болоньї та ін ., наприклад, відомого філософа Філіппо Бероальдо Старого), особливостям вибору відповідних дисциплін вихідцями з аристократії і з простолюду [97]. Серед поляків мова йде і про руських студентів (Ю. Дрогобич, С. Оріховський та ін.). Г. Барич підкреслює той факт, що студенти створювали географічні описи своєї батьківщини: так, Ю. Дрогобич в одному з альманахів дав опис рідної «Червоної» Рутенії [97, с. 25]. Тобто доцільно припустити, що усна й письмова інформація від студентів, не маючи, звичайно, масових масштабів, все ж впливала на формування уявлень про Польщу й українські землі. Італійська дослідниця Л. Россетті за архівними даними вимальовує картину досить помітної присутності студентів «польської нації», тобто поляків, литовців та українців у Падуанському університеті та венеційських колегіумах, підкреслюючи високий рівень релігійної толерантності у Венеційській республіці а відтак можливість відносно вільних студій не тільки для католиків [250]. Цій же проблемі у власне «українському» аспекті присвячені і дослідження українських вчених Г. Нудьги [69] та В. Микитася [47].

У ході дослідження нами було використано і ряд «студій про студії»: так, В. Вейнтрауб окреслює підсумкову панораму західноєвропейських наукових праць, присвячених італійсько-польським літературним зв’язкам епохи Ренесансу [275]. Загалом, на думку В. Вейнтрауба, аспект суто літературний цих зв’язків вивчено явно недостатньо. Можемо додати, що за 20 останніх років ситуація покращилася за рахунок невеликих вузькоаспектних досліджень польських, італійських і українських науковців, опублікованих переважно у збірниках матеріалів відповідних конгресів та конференцій [див., наприклад: 191; REF _Ref401700294 \r \h * MERGEFORMAT 223 та ін.].

Польсько-італійський науковець Ян Шляскі так само дає характеристику праць польських вчених повоєнного періоду, які зверталися до теми польсько-італійських літературних зв’язків, додаючи власні теоретичні міркування та

узагальнення [254, с. 41]. Шляскі пов'язує рамки культурних епох з конкретни ми особистостями: так, Ренесанс у Польщі – це період від Ф. Каллімаха до Я. Кохановського. Його класифікація типів культурних зв'язків актуальна і для проблеми українсько-італійських стосунків:

– подорожі Поляків до Італії та Італійців до Польщі;

– обіг книг між двома країнами;

– доля італійських письменників у Польщі та польських в Італії: «полоніка» італійських письменників та «італіка» польських;

– літературний вплив італійських авторів на польських насамперед шляхом теоретичних роздумів та щеплення нових жанрів на контакти на терені драматургії і театру.

Загалом, зазначає Шляські, роботи польських науковців повоєнного періоду розподіляються на дві групи: презентують досвід перебування в Італії окремих польських мандрівників або ж описують італійські центри, що їх найчастіше відвідували поляки [254, с. 48]. Автор студії також вказує на польську проблему раннього ренесансу "Iter italicum" як таку, та на явища «італофілії» й «італофобії», наявні в польській культурі того часу, як складову частину італійсько-польських культурних зв'язків. Аспекту імагології Я. Шляські напряму не торкається. Можна зробити висновок, що найбільшу кількість праць на тему Польща-Італія і опублікованих матеріалів присвячено контактам Польща – Ватікан, що цілком логічно, або ж університетським колам Італії, що їх відвідували польські – а в їх числі й українські – студенти.

У роботі над дисертацією безумовний інтерес для автора становили і деякі розвідки, присвячені подорожам і літературі подорожей взагалі, зокрема, особливостям її у ті часи, що є предметом нашого дослідження. Опис віддале них земель, якою б не була його мета, передбачає пряме чи опосередковане знайомство з ними, навіть на рівні фантазійному. П. Фазано визначає «літературу подорожей» як особливий жанр і цитує відому думку Мішеля де Монтеня, який не довіряв описам подорожей, створеним людьми витонченого інтелекту, оскільки останні неминуче розповідатимуть про речі «не так, як вони виглядають насправді, але змінені і замасковані згідно з тим, як їх побачили оповідачі» [156, с. 35]. Так, співвідношення суб'єктивного і об'єктивного, сприйняття «чужого» і його «омологації» згідно власним уявленням є завжди актуальним у аналізі літератури подорожей. Венецієць, вважає Д. Перокко, в далеких землях повсякчас порівнює все, що зустрічає, з Венецією. Звичаї далеких народів дивують настільки, наскільки вони відмінні від венеційських. Описи, залишені мандрівниками-послами-купцями, дають порівняння і не мають на меті здивувати читача: вони наближають інакше до власного, свого – вірячи, вважає дослідниця, у можливість контролювати ту небезпеку, яка може прийти від «іншого» через «дивовижне» [238, с. 8–9].

Висновки до першого розділу

Аналіз розвитку імагологічних студій від їх передісторії до сьогодення та теоретичних шукань окреслює декілька основних методологічних засад нашого дослідження, а саме: 1) національні образи та стереотипи формуються, поширюються, стабілізуються саме в літературі художній; 2) вони «працюють» в галузі культурній та комунікативній насамперед завдяки їх інтертекстуальній «тропічності» і приживаються за рахунок повторення і взаємоподібності; 3) кожен випадок національної характеристики пов'язаний насамперед з інтертекстом – резонатором інших текстових явищ, а не з емпіричною дійсністю; культурний контекст, у якому формуються національні образи і стереотипи, є контекстом дискурсивної практики, а не колективної суспільної думки; 4) літературні твори мають відносно довге життя, а відтак і національні образи та стереотипи, сформовані й утверджені в них. Таким чином, головне завдання імагології на сьогодні – створення теорії культурних або національних стереотипів. Рамки роботи імаголога – текст і інтертекст. Перспективною проблемою є і динаміка стосунків між образами «Іншого» (гетерообразами) та образами власної ідентичності («автообразами»). Імагологічний аналіз вимагає 1) інтерпретативної гнучкості від вченого у встановленні меж між «дискурсом уявним» і викладом емпіричних фактів, 2) встановлення інтертексту даного національного образу як тропа, виявити його традицію й еволюцію; 3) осмислення образу-тропа у контексті «власного» тексту з урахуванням жанрових його особливостей та «цільової аудиторії», 4) осмислення його історичної контекстуалізації. Аналіз дисертаційної проблематики, однак, був би неможливим без ознайомлення, поза літературою власне імагологічного характеру, і з «контекстуальними» науковими працями, зокрема: 1) студіями про культурні стосунки Польщі-України-Італії, зокрема Венеції; 2) студіями про образ Польщі в італійській літературі; 3) бібліографічними розвідками, присвяченими окремим історіографам та їх працям; 4) студіями теоретичного характеру, присвяченими епохам ренесансу й бароко, їх основним культурним тенденціям у італійців і у слов'ян; 5) розвідками на тему «поляки та українці в Італії» – «італійці у Польщі»; 6) дослідженнями, присвяченими традиціям літератури подорожей загалом. Розглянуті наукові праці допомогли автору дисертації накреслити основні лінії дослідження а також ті концепції, підтвердження чи спростування яких мало бути одним із результатів аналізу першоджерел.

РОЗДІЛ 2
СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРНА ІМАГОЛОГІЯ ЯК ГАЛУЗЬ КОМПАРАТИВІСТИКИ

2.1. Проблематика та основні завдання імагології

Як відомо, імагологія є розгалуженою системою споріднених дисциплін, що вивчають історичні, культурологічні, соціологічні, психологічні, політологічні аспекти тих образів, за посередництвом яких учасники спілкування уявляють самі себе і партнера [7, с. 349]. В. Будний і М. Ільницький пропонують «літературна етноімагологія» як термін, що вирізняє імагологію в суто літературознавчому розумінні серед інших імагологічних ракурсів – соціологічного, політологічного, мас-медійного [7, с. 350–351]. Літературна імагологія вивчає етнічні образи – літературні репрезентації інших національних культур та країн. Сам термін «імагологія» було запроваджено спершу в соціологію американським вченим В. Ліппманом 1922 р. [101, с. 429]. Часто вважається, що літературний образ «Іншого» як об'єкт студій, виокремився на початку XIX ст. із трактатом Ж. де Сталь «Про Німеччину» (1810 р.) [12, с. 1], а дослідницька спеціалізація «імагологія» виникає у французькому літературознавстві (школа «Анналів») у 1950 р. Але трактат де Сталь не має *принципових* відмінностей від численних описів "Іншого" – далеких країв, незнаних народів – відомих ще з античних часів. Ми схиляємося до схеми розвитку імагології, викладеної Дж. Лірсеном: на його думку, вона мала свою «археологію», «преісторію» і власне історію [201, с. 17–20]. Належними до «археології» Лірсен вважає якраз ранні часи «нової» Європи, коли формуються європейські культурно-соціальні зразки національних категорій, приписування певних характеристик певним народам. Ототожнення культурних відмінностей з етнічними стереотипами стало системним у ранньо-модерній етнографії, продовжилося в епоху Просвітництва. Анти-просвітницький культурний релятивізм у стилі Й. Г. Ґердера сформував етнічну таксономію, яка розглядає «націю» та «культуру» як природні і фундаментальні , взаємно незалежні одиниці людськості. Звідси – розвиток компаративного методу в гуманітарних науках. Філологія Я. Ґрімма екстраполює цей етнолінгвістичний «ідентитаріанізм» ("identitarianism") в історію літератури, яка зберігає пам'ять національної колективної уяви через посередництво мови. Тут починається «преісторія» імагології. Філософські концепції Фіхте і Гегеля стають підґрунтям концепцій філологічних: індивідуальність нації залежить від трансцендентного духовного начала, *Volkgeist, «духу народу»*. Національний характер пов'язаний із суспільством, як душа з тілом. Культура є безумовно національною і відмінною від інших культур. У цій парадигмі національні стереотипи ще не є темою дослідження, а лише одним з інтерпретативних інструментів, вони – пояснення, а не те, що потребує пояснення. Модель інтерпретації історії літератури як форми вивчення істинно національного

характеру знаходить кульмінацію у позитивістському детермінізмі І. Тена в теоретичному вступі до «Історії англійської літератури» (1863). За ним, текст обумовлюється трьома факторами: раса (етнос) – місце (географія, ландшафт, клімат) – час (момент). Суперечки довкола «етнічного детермінізму» Тена і критичне ставлення до нього ряду вчених і обумовлює, на думку Лірсена, зародження власне компаративної літератури. Преімагологічні студії першої половини XX ст. (Німеччина, Франція, США), спираються на історію тематик (т.зв. *Stoffgeschihte*) і на даному етапі мають значення насамперед бібліографічне . Фактична ж поява імагології як критичного дослідження національних характеристик мала місце в період після Другої світової війни, коли падіння Третього рейху та зміна історичного сприйняття Німеччини логічно обумовили антиесенціалістський, конструктивістський підхід до уявлень про націю та національну самосвідомість. Перші «антинімецькі» дослідження Ж. М. Карре (*Les écrivains français et le mirage allemand (1800–1940)*, 1947) відкрили перспективи імагології постнаціональної. Тези послідовника Карре Ф. М. Ґюйяра [179] фактично заклали фундамент сучасної імагології: в есе *L'étranger tel qu'on le voit* (1951) він пропонує дослідження не національності як такої, а національності «як вона бачиться», як літературного тропа, суб'єктивного конструкта, який можна таким чином аналізувати у його суб'єктивності, мінливості й протиріччях [201, с. 22]. Потреба викриття «етнічного міфу» і політичний контекст ідей «єдиної Європи» 1940–1960 рр. зумовили, зокрема, зародження структуралізму у французьких суспільних науках: так, культура трактується, за концепцією К. Леві-Стросса, як своєрідний *bricolage*, результат комунікаційної щільності, а не щось, створене «нацією в самій нації». У соціальній психології «національні ідентичності» трактуються як засвоєні колективні самозображення, що формуються у структурному контексті опозиції «Свій-Чужий» [118, с. 366–377]. Дж. Лірсен звертає увагу на такий гальмівний для розвитку постнаціональної імагології момент, як різниця європейської та американської наукових шкіл: так, остання довгий час орієнтувалася скоріше на естетичний аналіз окремих текстів, ніж на їх історичну та ідеологічну контекстуалізацію [201, с. 23]. На цьому фоні і було зроблено одним з провідних літературознавців Р. Веллеком відоме зауваження про те, що імагологія – швидше форма літературної соціології, ближча до проблем антропологів, ніж до літературознавців, чиє основне завдання, на думку Веллека – розробка теорії літератури, типології того, у чому полягає особливість літературних текстів [276] . «Дилема» Веллека між «внутрішнім» текстовим аналізом і «зовнішньою» контекстуалізацією призвела до гальмування і сумнівів у доцільності імагологічних досліджень у 1960–1970 рр. Винятком став відомий вчений Г. Дизеринк, який твердив, що національні стереотипи є невід'ємною частиною внутрішньої структури тексту. Так звана «аахенська програма» Дизеринка розвинула концепцію порівняльного літературознавства, яке тематизує багатонаціональність літератури з точки зору перехідних національних суб'єктивностей – ідей, образів, стереотипів – які перетинають культурний пейзаж Європи і всього світу [148]. Таким чином, утверджується одна із

фундаментальних концепцій сучасної імагології, на яку спирається і дисертант, а саме: образи характеру та ідентичності не є розумовими уявленнями, задуманими націями про нації, а натомість ясно сформульованими дискурсивними конструктами, що циркулюють у суспільствах і є конститутивними для національних моделей ідентифікації. Одночасно із Г. Дизеринком, у Європі французькі традиції імагології продовжив Д. А. Пажо, переважно у напрямі «національної психології», зокрема, вивчення образів певного етносу у свідомості й літературі іншого [233; 234; 235; 236]. У 70–90х роках XX ст. у широкому контексті гуманітарних наук і не без впливу постструктуралістської думки [190] розвивається ідея національних самосвідомостей як конструкцій, завдання ж історика – проаналізувати процес їх створення. Одночасно постколоніалістська і феміністська критика приділяють особливу увагу проблемі стереотипів як штучних ідеологічно-культурних конструкцій [83; 166; 229]. Тобто тема творення національних образів, національних стереотипів і національної ідентичності розглядалася в різних гуманітарних дисциплінах, але, як зазначає Лірсен, часто в «монодисциплінарному ізоляціонізмі». За останні 20–25 років імагологічна проблематика актуалізувалася у численних політико-соціальних галузях у зв'язку з падінням комунізму, європейською інтеграцією а відтак – новими векторами відродження міжнаціональних стосунків, які вкотре висунули на передній план значимість етнічної приналежності та релігії. Тож проблема природи й еволюції національних образів та міри їх суб'єктивності лишається відкритою. У галузі імагологічних досліджень продовжують працювати Г. Дизеринк, Дж. Лірсен [200; 202; 204; 205; 206], М. Беллер [100; 102], Ж.М. Мура [227], Ф. К. Станцель [258], Ц. Тодоров [265; 266], В. Захарасевич [280], в Україні – Д. С. Наливайко та ін.

Можна вважати, що імагологія як наука все ще знаходиться у стадії формування і методологічно-термінологічних шукань. Але варто окреслити декілька сформованих методологічних засад, на які спирається і дисертант. По-перше, літературна спадщина Європи як текстовий матеріал дає достатню кількість доказів того, що національні стереотипи формуються, поширюються, стабілізуються саме в літературі художній. По-друге, вони надалі ефективно «працюють» в галузі культурній та комунікативній насамперед завдяки їх інтертекстуальній «тропічності». Тобто стереотипи – це тропи, які приживаються за рахунок повторення і взаємоподібності. Кожен випадок національної характеристики пов'язаний насамперед з інтертекстом – резонатором інших текстових явищ, а не з емпіричною дійсністю. Правильно також і те, що культурний контекст, у якому формуються національні образи і стереотипи, є контекстом дискурсивної практики, а не колективної суспільної думки. По-третє, літературні твори мають відносно довге життя, а відтак і національні образи та стереотипи, сформовані й утверджені в них.

Таким чином, головне завдання імагології на сьогодні – створення теорії культурних або національних стереотипів. Імагологія вивчає уявлення як текстові стратегії, як дискурси. Дискурс неявно вимагає порівняння з

емпіричною дійсністю, але рамки роботи імаголога – текст і інтертекст. Імагологія має осмислити «дискурс про суспільство» а не суспільство як таке, тож Р. Веллек помилявся, вважаючи її формою соціології. Текст і моделі, що він містить, є проблемою інтертекстуальною, а не соціологічною.

Імагологів також особливо цікавить і цікавитиме надалі динаміка стосунків між образами «Іншого» (гетерообразами) та образами власної ідентичності (“автообразами»). Як зазначає Д. С. Наливайко, з усіх корелятів Іншого імагологію найбільше цікавить Інше як етнокультурне – а відтак проблеми відносин з етнокультурними спільнотами й образи цих спільнот виходять тут на передній план [58, с. 93]. Діалогічна модель (М. Бахтін, П. Рікер, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда та ін.) [7, с. 352; 81; 138; 139] передбачає відкритість будь-якої культури для впливів Іншого і формування власних ідентичностей не інакше як у взаємодії з іншими ідентичностями. Власна культура диктує систему координат у інтерпретації «чужого», стає основою для порівнянь і зіставлень. Таким чином, «в цій системі координат світ Чужого, зокрема, етнокультурний, або редукується, або відтворюється з тією чи іншою мірою приблизності» [58, с. 94].

2.2. Основні терміни і поняття

Для науки про вивчення національних образів Г. Дизеринк обрав термін «етноімагологія» [147], В. Будний і М. Ільницький, як вказувалося вище, пропонують «літературна етноімагологія». На нашу думку, термін «літературна імагологія» теж є цілком прийнятним, оскільки, на відміну від «етноімагологія» , не концентрує увагу на «етнічному» аспекті *imago*, охоплюючи і простір літературного образу землі, країни як такої, невіддільний від уявлення про етнос. Предметом вивчення літературної імагології є, користуючись терміном, поданим В. Будним та М. Ільницьким, літературний етнообраз, як такий, що конструює не лише індивідуальні риси, а й етнічну ідентичність зображуваних персонажів, краєвидів чи історичної минувшини, подаючи певні їх ознаки як «типові» для відповідної країни та народу [147, с. 352]. Погоджуючись із авто рською мотивацією доцільності цього терміна, ми віддаємо однак перевагу у нашому дослідженні компактнішому термінові «образ» чи «*imago*». Науковці розрізняють образ власного етнокультурного «Я», «Свого» – автообраз, та образ «Іншого» – гетерообраз. Саме останній і є об’єктом нашого дослідження.

До поняття «гетеро» та «автообразу» прив’язане поняття стереотипу та стереотипової ознаки, риси. В літературній імагології поняття «образу» і «стереотипу» часто виглядають тотожними, оскільки національний образ розглядається як дискурсивний інтертекстуальний конструкт. Можна визначити стереотип як узагальнене уявлення про групу людей, у якому випадкові характеристики приписуються всім членам групи, без огляду на варіювання їх у різних членів. Будучи сформованим, стереотип є стійким щодо змін на основі нової інформації. Стереотипи артикулюються вербально і в результаті стають «літературними стереотипами» [101, с. 429]. Ми схиляємося то того, щоб

інтерпретувати «образ» як поняття більш узагальнене, яке може складатися із більш ніж одного стереотипу, або стереотипових складових. Стереотип – фіксований конструкт, образ – повільно, але змінний. Наявність стереотипових складових у структурі *imago* інших націй та країн вважається неминучою: Дж. Лірсен наголошує на тому, що знання про іноземні культури в переважній більшості випадків не є безпосереднім, воно випливає з їхньої репутації, з усталеної громадської думки про них [202]. Можна вважати національний стереотип інтертекстуальним конструктом, успадкованим від попередньої текстуальної традиції [7, с. 360]. Таким чином, є цілком обумовленим дискурсивний підхід у вивченні *imago* України та його стереотипових складових. Дисертант оперує, крім того, поняттями «уявного» (у Лірсена *imaginated*) для окреслення ознак певної нації, які знаходяться поза межами об'єктивно засвідчених тверджень, і «фактичного», у протиставленні «уявному», для окреслення об'єктивних даних емпіричної реальності.

У процесі аналізу текстів дисертант постійно мав справу з явищами, які теоретично можуть бути окреслені категоріями – і термінами – претексту (оригіналу), впливу, запозичення, трансплантації, рецепції, комунікації та ін. – свідченнями інтенсивної міжтекстової взаємодії, тобто до них, на нашу думку, цілком застосовна категорія інтертекстуальності. При цьому необхідно визначитися із сутністю «класичних» термінів. Так, під впливом звичайно розуміють процес і результат дії транслятора на реципієнта, тобто відбиток на літературному творі певних зовнішньо- і внутрішньолітературних зв'язків. Незважаючи на зауваження А. Веселовського і В. Жирмунського про те, що вплив можливий тільки за умови внутрішньої у ньому потреби літератури-реципієнта, тобто мова не йде про односторонній зв'язок, частина вчених, насамперед американської школи, заперечує продуктивність дослідження тексту через категорію впливу, оскільки вона обмежує розуміння тексту як цілісної системи, у якій всі компоненти взаємодіють між собою, відсуває на задній план активність реципієнта [26, с. 143]. У XX ст. поняття впливу витісняють категорії, що їх визнають гнучкішими – «рецепція», «міжлітературна комунікація», нарешті, «інтертекстуальність». Рецепція визначається як синтетична форма генетично-контактних зв'язків, яка полягає у сприйманні ідей, мотивів, образів, сюжетів із творів інших письменників та літератур і їхньому творчому переосмисленні в національному письменстві чи творчості митця, причому вона може бути як пасивною, так і активно-полемічною [7, с. 70]. Запозичення – усвідомлене автором перенесення у власний твір елементів претексту, тобто оригіналу. Близьким до запозичення є термін «трансплантація» – запозичення певного елемента для подальшого його розвитку [7, с. 71–72]. Національні і міжлітературні генетично-контактні зв'язки можуть мати як експліцитно прямий, так і опосередкований характер, творячи те, що називають явищем «літературної традиції» [7, с. 75], тобто успадкування творчих ідей не тільки і не стільки з «першоджерела», скільки через посередників. Нарешті, пошук нових методологічних позицій призводить до кристалізації у середині – другій половині XX ст. категорій «інтертекстуальності» (Ю. Крістева, 1967 р.) та «інтертексту» (Р. Барт, 1973). Під інтертекстуальністю

розуміють таку взаємодію між текстами, яка відбувається всередині окремого тексту, оскільки будь-який текст – не що інше, як мозаїка цитацій, продукт усмоктування і трансформації якогось іншого тексту [45, с. 629]. Інтертекс туальність видається нам категорією, здатною гнучкіше й універсальніше передати взаємозв'язок тексту із тією ж літературною традицією. Відповідно інтертекст – це те, чим є кожен текст як тканина, зіткана зі старих цитат – культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагментів соціальних ідіом, поглинутих текстом і перемішаних у ньому [96]. Як відомо, у визначенні інтертекстуальності різними дослідниками існують різні нюанси (так, М. Ріффатер розуміє її як зв'зки, які між читаним твором та іншими творами виявляє читач [цит. за: 28, с. 172]). На нашу думку, незважаючи на твердження про те, що інтертекстуальність така ж давня, як і сама література, намагання розглядати під однаковим кутом зору із застосуванням найновіших методик та термінів твори XV ст. і «свідомі» постмодерні колажі, демонізуючи при цьому усталені поняття як-то вплив і. т. п., може призвести до фантасмагорійних висновків. Інтертекстуальний аналіз в ідеальному варіанті передбачає в особі науковця неможливу в наш час всебічну глибоку міждисциплінарну ерудицію. Хоча свобода вибору аспекту зіставлення літературних явищ на основі методологічного плюралізму є, на нашу думку, позитивним моментом, застосовним до будь-яких літературних явищ. Ми розуміємо інтертекстуальність як сукупність взаємозв'язків літературного тексту з літературною традицією, і, у вужчому розумінні, згідно з класифікацією Ж. Дерріди, співприсутність в одному тексті двох чи більше текстів у формі цитати, алюзії тощо [цит. за: 7, с. 250]. При цьому ми не відмовляємося від поняття «вплив» у розумінні Веселовського, тобто визнаючи активність у процесі впливу як транслятора (трансляторів), так і реципієнта – дозволимо собі зауважити, що при такому розумінні категорії «впливу» вона фактично близька до поняття «інтертекстуальність» у визначенні Ю. Крістевої. У більшості розглянутих у нашому дослідженні текстів і, зокрема, зображенні у них українських земель та етносу інтертекстуальність як співприсутність в одному тексті двох чи більше текстів має експліцитний характер . Вона виражена у таких формах, як насамперед цитата – явна, прихована, автоцитата, парафраза, а також близькі до цитати алюзія і ремінісценція. Ми використовуємо також поняття стилістичного та тематично-фабульного топоса, яке окреслює традиційні сюжети та образи, архетипи, міфологічні мотиви та ін. Обрано також запропонований Д. С. Наливайком термін «література факту», під якою мається на увазі література історико-етно-географічного характеру, описи мандрів та реляції послів включно. Пропонується і застосовується також поняття «інертності» та «динамічності» національного образу для окреслення його постійності чи змінності у часі.

Висновки до другого розділу

Сучасна імагологія є розгалуженою системою споріднених дисциплін, що вивчають історичні, культурологічні, соціологічні, психологічні, політологічні

аспекти образів, за посередництвом яких учасники спілкування уявляють самі себе і партнера. Ця наука мала довгу передісторію. Імагологія як критичне дослідження національних характеристик розвивається після Другої світової війни, коли зміна історичного сприйняття Німеччини логічно обумовили конструктивістський підхід до уявлень про націю та національну самосвідомість. Відбувається перехід до дослідження не національності як такої, а національності «як вона бачиться», як суб'єктивного конструкта. « Національні ідентичності» трактуються як засвоєні колективні самозображення, що формуються у структурному контексті опозиції «Свій-Чужий». У формуванні засад сучасної імагології особливу роль зіграли дослідження Р. Веллека, Г. Дизеринка, Д. А. Пажо. Фундаментальною концепцією сучасної імагології є інтепретація образів характеру та ідентичності не як розумових уявлень, задуманих націями про нації, а натомість ясно сформульованих дискурсивних конструктів, що циркулюють у суспільствах і є складовими національних моделей ідентифікації. Головне завдання імагології на сьогодні – створення теорії культурних або національних стереотипів. Імагологія вивчає уявлення як текстові стратегії, як дискурси. рамки роботи імаголога – текст і інтертекст. Імагологія має осмислити «дискурс про суспільство» а не суспільство як таке. Перспективним є також дослідження динаміки стосунків між образами «Іншого» (гетерообразами) та образами власної ідентичності («автообразами»). Основними термінами виступають: «етноімагологія», «образ» ("imago"), «автообраз», «гетерообраз», «стереотип», «уявне», «фактичне», «інтертекст», «інтертекстуальність», «література факту», пропонуються також поняття «інертності» та «динамічності» національного образу для окреслення його постійності чи змінності у часі.

РОЗДІЛ 3
МІФОЛОГЕМИ РУСІ В ІТАЛІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ І ДОКУМЕНТАЛІСТИЦІ XII – XVII СТ.

3.1. Генеза італійських уявлень про Русь і руські землі

Оскільки будь-який національний образ у літературі є інтертекстуальним утворенням, необхідно визначити бодай в основних рисах ті елементи інтертексту, які могли стати формотворчими для гетерообразу України і українця. Об'єктивно для європейця це мав бути образ далекої й маловідомої землі. Варто з'ясувати, яким чином у культурах народів Західної Європи творилися чи реінтерпретувалися деякі топоси, притаманні пізніше творам «української» тематики. З огляду на особливий інтерес західної «україніки» до неосяжних просторів «Русії» і теми величезних, дрімучих лісів, багатих звіриною, зокрема й невідомою Європі, доцільно звернутися до символіки цих образів. Так, визнаний медієваліст Ж. ле Гофф говорить про те, що образ «пустелі», яка у великих євразійських релігіях звичайно репрезентувала цінності, прямо протилежні «міським» у середньовічному європейському християнстві, фактично трансформувався в образ лісу [197, с. 27]. Ліс для людини завжди був частиною необхідного їй простору і помешканням усіх легендарних страхів і страхіть. Ліс «матеріальний» у Середні віки був кордоном, прихистком для поганських вірувань, для схимників, що там шукали пустелі, для переможених та вигнанців і осіб взагалі марґінальних – втікачів, розбійників. Водночас ліс – це корисне і цінне джерело дичини, ягід та горіхів, меду, що з нього готувався найпоширеніший у Європі напій (мотив, досить помітно акцентований у пізніших описах України), віск, деревина, сировина для скляних ґут і для металургії, пасовисько. Фореста-ліс відштовхувала і притягувала водночас [197, с. 34]. Ні ліс, ні пустеля кінець кінцем не є зонами ні цілком дикими, ні цілком відлюдними. Це – крайні рубежі, яких людина може сягнути і зустріти там інших людей, людей диких, схожих на звірів. Людина дика є людиною примітивною, але при цьому – хазяїном природи [197, с. 440–41]. У системі цінностей людей середньовічного Заходу ліс-пустеля протиставляється «світові» організованому. Символічне значення лісу і широких просторів як чогось протилежного повсякденному, екстремального, пограничного, і водночас – джерела казкового, «райського» багатства є досить складним, полісемічним і невіддільним від історії західноєвропейської філософії, а відтак і літератури. На нашу думку, наголошення цих моментів у образі українських земель не є простою констатацією баченого, почутого чи прочитаного у попередників, а ілюстрацією знайомого концепту, посиленого магією «далекої землі». Образ України в італійській літературі часто невіддільний від інтересу до «дивовижного», екзотичного, притаманного культурі ренесансній і бароковій не менш, аніж середньовічній. Для людини Заходу «дивовижі» сформували дещо на зразок «всесвіту навпаки». Одним із рідкісних творінь середньовічного Заходу є тема Країни Достатку, що з'являється у XIII ст. і

віддзеркалює топоси раю земного і «золотого віку», що існували в минулому і шукаються в утопіях [198, с. 12]. Чимало західних, зокрема італійських, письменників залюбки змальовуватимуть українські землі в подібних тонах. Потяг до дивовижного, вважає ле Гофф, виявляється і в легендах про міфічні витоки знатних дворянських сімейств, іноді – про їх походження від міфічних магічних істот (напр., знаменита легенда про потомків Мелюзини) [198, с. 14] – знов-таки забігаючи вперед, можна сказати, що «сарматський міф» та Амазонки як предки населення польсько-українських земель цілком співзвучні цим традиціям використання дивовижного як інструмента міфотворчості з метою політичного впливу.

Таким чином, в аналізі текстів, де йдеться про українські землі, варто враховувати свідомі чи підсвідомі асоціації автора із традиційним символічним наповненням певних топосів і залежність від них тих чи інших авторських акцентів у зображенні «українських» реалій. Іншим важливим фактором впливу на формування уявлень про Україну потрібно вважати концепцію Європи в картині світу типової людини Заходу. Вона багато в чому пояснює «координати» України і пов'язані з нею «постійні мотиви». На думку С. Ґрачіотті, існують три характерні риси ренесансної Європи: множинність політичних суб'єктів усередині держав і в об'єднаннях держав, на противагу тиранічній Азії, себто республіканська ідея; християнство, що втрачає суто конфесійний характер і стає синонімом Європи, переживаючи середньовічну кризу, нарешті, роль «*humane litterae*», не менша за роль університетів [176, с. 147]. С. Ґрачіотті вважає перебільшеними і «реверансними» твердження на зразок Еразма Роттердамського, що колись варварська Польща нині є цілком рівна освіченим суспільствам, але виступає релевантним сам факт подібного твердження. Це концепція європейської культурної спільноти, в якій Польща відіграє власну роль [176, с. 156]. Образ України наближається до польського, «сарматського» (рідше «скіфського», зі Скіфією в більшості джерел асоціюються татари й тиранічна Московія). Тобто територія України у концепції «Європи» сприймається як належна до європейського універсуму на пограниччі з азіатським.

Якщо територіальні кордони Європи могли варіюватися, особливо на півночі, то ідея переваги європейської культури над варварством всіх позаєвропейських народів лишалася незмінною, разом з ідеєю цивілізації як християнізації. Європа асоціювалася з Християнським світом, ідолопоклонство – з «не-культурою», «не-цивілізацією». Незважаючи на поступовий занепад терміну «Християнська Спільнота», у XVI ст. він цілком співіснує з терміном «Європа» [176, с. 38]: тобто східні слов'яни – а відтак і українці – є європейцями, бо вони християни. Відокремленою землею у деяких авторів, однак, сприймається Московія.

Показовою в плані усвідомлення європейцями Європи, її історії і складу є неповна «Історія Європи» П. Ф. Джамбулларі [168], уперше видана якраз у Венеції 1566 р., у розумінні якої нам допомогла, серед інших, студія Ч. Вазоло [270]. Джамбулларі описує Європу як географічну, політичну й культурну

єдність, окреслює кордони й особливість астрономічного положення (ідея астрального впливу на історію, навіяна ідеями часу, філософією неоплатонізму і зокрема Марсіліо Фічіно) [270, с. 81]. Для нас особливий інтерес являє узагальнений опис Європи. Вона подається досить «гомогенною» і привілейованою щодо природно-погодних умов: помірний клімат, відсутність сильного холоду чи спеки, повітря «дуже погідне, сприятливе», тож Європа « дуже багата злаками, вином, фруктами, м'ясом» [168, с. 7]. Багата вона і «вправними у збройному мистецтві» людьми, і селянами, має багато шахт, де добувають метали, її гордістю є «ошатні міста», численні ріки, озера, ліси, поля , гори. Вона має усе, що потрібно, і ввозить з Азії та з Африки лише спеції та дорогоцінне каміння.

При бажанні неважко знайти явні невідповідності: якщо до Європи, за Джамбулларі, входять і Польща, і Московія, і «додатково» Сарматія, тобто території поза Русією та Польщею а також на схід від Дону аж до Каспію, то помірністю клімату вони не відзначаються. Але опус Джамбулларі не є об'єктивним носієм реальної інформації. Вказані характеристики творять ідеальний образ землі, самою історією призначеною бути «вищою» над варварським світом, їх позбавленим – так, у багатьох нотатках послів до турецьких земель всіляко підкреслюється несприятливість і негостинність клімату й ландшафту [130, с. 361]. Природні багатства, естетично привабливі, численні й організовані міста є стереотипною ознакою вищої цивілізації: так, в описах «іншого, чужого» світу, як-от Османської імперії, підкреслено момент відсутності гарних міст, пустельність, несприятливий клімат – тобто свідомо чи підсвідомо твориться імідж прямо протилежний. Сучасна Джамбулларі Європа виступає плодом і результатом історії різних народів, наявна проекція у їх «варварське» минуле. Досить важливим виступає для нас і той факт, що автор говорить про міфічне спільне минуле «Греків, Римлян і Варварів» [270, с. 86] – відтак не викликає здивування наполегливе відшукування щонайменших паралелей з «міфом про античний світ» і в описах територій сучасної України. Використаний Джамбулларі в описі Європи топос «надзвичайно плодючої землі з лісами, ріками, злаками і т.п.» повторюється майже без модифікацій в описах українських (і польських) земель як «нової землі Ханаанської», що закріпилися в уяві європейця, зокрема, завдяки популярності «Хроніки про дві Сарматії» М. Мєховського, де в описі «руських» земель акцентовано саме такі моменти. Водночас стереотип «численних міст» явно не відповідає іміджу України, створеному в італійській історіографії. Хоча перелік більш-менш помітних міст, часто з їх короткою характеристикою, становить невід'ємну частку більшості описів України, тобто наявність-відсутність-якість міст виступає в уяві автора-італійця досить серйозним критерієм. Складається враження майже «математичного» поділу «європейських» і «неєвропейських» ознак в описі земель, які до Європи належать, але знаходяться на грані «іншого» світу і тому зберігають постійний набір промовисто варварських ознак (земля екзотично багата, народ войовничий і екзо тично витривалий, мало міст, немає виробництва вина і т. д.). Польське королівство загалом в описі Джамбулларі змішується з Європейською Сарматією,

але виступає як центр амальгами традицій, цивілізацій і народів [270, с. 88].

Перші в європейській літературі згадки власне про Русь є спорадичними й нечисленними: це пояснюється віддаленістю в просторі, розташуванням осторонь від звичних шляхів пілігримів, гальмівною роллю монголо-татар. Але навіть у поодиноких згадках в «шансон де жест» наявні незмінні складові образу далекої землі: величезний обшир, незвичний зріст і сила її мешканців, наявність там золота й срібла, тобто чудесних багатств, походження звідти доброї зброї та обладунків – топоси великої багатої землі, населеної войовничими варварами [60, с. 54]. Помітно, що вже з XIII ст. держави Італії демонструють зростаючий інтерес до слов'янських територій, обумовлений факторами політичним, місіонерським та комерційним: завдяки «Історії монголів» францисканця-місіонера Дж. Піан ді Карпіне образ «Русі» в уяві європейця набуває стійких характеристик дикої і небезпечної, але християнської, землі на пограниччі з руйнівним татарським світом, мешканці якої живуть у стані постійної бойової готовності [див.: 33; 32]. Більш туманні, хоч і пізніші за часом, нотатки про «Русію» венеційця Марко Поло теж акцентують належність її до християнської спільноти, природні багатства, екзотичну як на європейця зовнішність мешканців – при цьому останні, хоч і християни, але прості й неосвічені [241, с. 234–235] – знов-таки, з точки зору автора-венеційця: антитеза європеєць-варвар вимальовується тут помітно, але це протиставлення не носить суто негативного підтексту, пізніше «варварська простота» зацікавить як протилежність «міській людині» Заходу. Кількість «літератури факту», що торкається слов'янських земель, інтенсивно збільшується в XV–XVI ст. під впливом трьох основних факторів, які залишаться актуальними й пізніше: в аспекті прагматичному – торговельна діяльність купців та дипломатичні місії, в аспекті інтелектуальному – рух гуманістичної думки до відкриття нових територій і «перевідкриття» земель, освячених авторитетом античних письменників, нарешті, в аспекті політичному – особливе місце, яке могли б посісти території Польщі і її «руських» провінцій в омріяній венеційцями антитурецькій лізі. Уявлення античних авторитетів про описувані території починає набувати помітного корегуючого характеру і в зображенні українських земель, які демонструють експліцитний інтертекстульний зв'язок з античними джерелами, як-то Геродот, Овідій, Вергілій і т. д. і дають приклади своєрідної антикізуючої містифікації. Їх автори однак відчувають необхідність надати оповіді вірогідного вигляду і всіляко підкреслюють, що пишуть тільки правду. Вони часто, як венеційці Дж. Барбаро й А. Контаріні, органічно поєднують у своїй особі купця, посла і ерудита-гуманіста, що позначається і на створених ними гетерообразах, але ерудитсько-гуманістична складова в останніх є визначальною. Емблематичним для творів цього періоду можна вважати звернення до читачів Дж . Барбаро, у якому він перераховує низку античних і сучасних йому письменників-мандрівників, що описували далекі краї і варварські народи, а насамперед – неймовірні речі, що там зустрічаються, і які європейцеві могли б здатися брехнею, а сам Барбаро має на меті продовжити цю традицію [184].

Важливим жанровим відгалуженням «літератури факту» цього й наступних часів виступає «реляція», посольський звіт, офіційні вимоги до якого залишали

достатній простір для авторських акцентів – так, однією з вимог було описання «незвичайних, дивовижних» реалій [93, с. 11–14]. Найбагатший матеріал дають реляції венеційського походження, оскільки саме у Венеції, що стає одним з основних інформаційно-дипломатично-торгових вузлів Європи, зароджується фігура постійного посла [192; 281]. Подорож А. Контаріні через території «Русії» жанрово близька до реляції і містить чимало фактичних деталей, але авторські акценти й тут вимальовують образ землі на останній межі Європи, з непрохідними і небезпечними лісами, де мандрівник відчуває страх і цікавість водночас [185, с. 113 а]. У Контаріні акцентується також плідна в майбутньому тема «міцних напоїв» [185, с. 113 а]: наявність-відсутність культури вина у європейській літературі була традиційним маркером «свого» – «чужого», європейського – варварського [125 (подано до друку)]. Яскравим прикладом творення образу українських земель через призму бачення античних письменників є реконструйовані лекції Юлія Помпонія Лета, який здійснив «скіфську подорож» з метою побачити описане древніми і порівняти описи й реальність [279, с. 24; 60, с. 96]. Момент порівняння і легкої критики «помилок» Вергілія тут наявний [27, с. 82], але загальна антикізація баченого безперечна: територія Русі та Польщі іменується Сарматією, найпоширеніша мова – рутенська за визначенням місцевих жителів, а насправді скіфська [279, т. 2, с. 81–82]. Загалом Лет «анулює» дистанцію у півтори-дві тисячі років між творами, які стали основою для порівняння і порівнюваними реаліями. Він акцентує місцеві дивовижі [279, т. 2, с. 91], звертається до топосу «культури вина» [279, т. 2, с. 140] і закріплює за «скіфським» – рутенським – народом образ «вільного», знов-таки надихаючись Вергілієм [279, т. 2, с. 92]. Діяльність і твори Ю. Лета, Е. С. Пікколоміні [154, с. 11–114, 118], Ч. Кальканьїні [196], Ф. Буонаккорсі Каллімаха [253; 115] наприкінці XV ст. сприяли розвитку в Італії і Європі загалом пізнавального інтересу до слов’янських, зокрема польських та українських – сарматських – територій. Особливо це стосується особи Ф. Каллімаха, як унікального явища культурного пограниччя, що пов’язав Італію і Венецію зокрема з Польщею й її руськими землями і у «антикварних» етно-географо-біографічних опусах розвиває ідею етнічної й лінгвістичної єдності слов’ян та героїко-міфологічну лінію походження поляків [115, с. 443], генеруючи таким чином «сарматський» міф, ос новні тематично-фабульні топоси якого стануть складовою частиною образу України та її мешканців, козацтва зокрема,на Заході. Загалом, можна твердити, що основні риси образу українських земель та етносу, що виокремлюються у різно жанрових текстах італійського і, зокрема, венеційського кола, що з’явилися до початку XVI ст., являють собою інтертексти, в яких співіснують і взаємодіють: особистий досвід, тексти класиків античності (насамперед Геродот, Птолемей, Овідій, Вергілій) та античні міфи як мірило сприйняття дійсності, тексти сучасників – дипломатів, купців, мандрівників різного характеру чи просто компіляторів, що постійно «вливаються» в «океан» уже відомих текстів, символіка античного та середньовічного походження, пов’язана з поняттям «дивовижного», насамперед символічне наповнення деяких образів гео-етнографічного характеру, концепт Європи і не-Європи, який завдає систему

координат «свого» і «чужого», нарешті, основні тенденції, поки що у стадії зародження, руху «ad fontes», пошуку власних коренів, а відтак – коренів віддалених народів у антично-варварському минулому: момент, співвідносний зі вже вказаною повагою до текстів класиків античності. У всіх текстах про українські землі виділяється ряд акцентованих авторами мотивів. Незалежно від того, очевидець-мандрівник чи компілятор є автором тексту, постійним є наголошення на великих – величезних для європейця – просторах, великих природних багатствах – золото, срібло, деревина, мед, звірина, з акцентуванням дивовижних пород звірів, топос холодів, морозів, снігів, «ведмежих шкур». Не останню роль відіграє мотив «наявності-відсутності» культури вина як мірило «варварства» і взагалі тема міцних напоїв. У багатьох авторів наголошено те, що українські землі – це «пограниччя» з ворожим нехристиянським світом, відтак – топос постійної небезпеки від такого сусідства, існування у постійній бойовій готовності, що сприяє ототожненню письменниками-гуманістами сучасних їм руських-українців із сарматами-скіфами, заснованому на авторитетних класичних текстах. В цьому контексті визначення «варвар», на наш погляд, не несе значної негативної конотації, натомість є визначенням «не європейця», або ж «європейця пограниччя», який є об’єктом особливого інтересу автора тексту. Данина літературній традиції не знеособлює і не стандартизує цілковито образ України, позбавляючи його живих актуальних рис. Тексти Піан ді Карпіне, Контаріні, Помпонія Лета – насамперед мандрівників-очевидців – не позбавлені емпіричних деталей. Але очевидно, що «фактичне» накладається на матрицю «уявного», яка від твору до твору стає все більш впізнаваною. Те, що на перший погляд видається авторсько-оригінальним, як-то розповідь Лета про бобрів та лебедину пісню, які не будуть повторені його сучасниками та пізнішими авторами, звичайно відповідають одному зі стандартів «матриці», у випадку з Летом – необхідності акцентування дивовижного та співвіднесення власного досвіду з текстами античних авторитетів.

3.2. Візія Русі в контексті жанрового різноманіття італійсько-польської літератури епохи Відродження

Надзвичайно важливим фактором у формуванні образу слов’янського світу в італійській літературі була активна посередницька роль Польщі. Посиленню інтересу до земель Польського королівства в Італії в першій половині XVI ст. сприяв ряд історичних подій європейського резонансу, як-то польсько-литовська перемога під Оршею над московітами (1514), шлюб Бони Сфорца і Сиґізмунда I (1518), перемога К. Острозького над татарами під Ольшаницею і. т. п. Але особливу роль у творенні образу польських та українських земель в італійській «літературі факту» відіграли польські історики й географи початку XVI ст., чий вклад І. М. Голеніщев-Кутузов порівняв з революцією в історичній науці [16, с. 252]. Їх тексти, особливо «Трактат про дві Сарматії» М. Мєховського, опублікований латиною, а надалі в італійському перекладі, часто перевидавався у Венеції [221; 222, с. 73–90 додатку] і тривалий

час слугував претекстом як для свідомих компіляцій, так і для зовні «оригінальних» творів, пов'язаних із нашою темою. Його наднаціональний характер і вплив на сучасників та наступників, особливо на італійців, пояснюється практично ідеальною відповідністю «Трактату» запитам та інтересам свого часу. Твір Мєховського складається з трьох частин: перша є історичним екскурсом, друга присвячена «Європейській Сарматії», а третя – «Азіатській Сарматії». Тут перетинаються дві на перший погляд непоєднувані тенденції: критика класичних, насамперед птолемеєвих, уявлень про географію «Сарматії» та «Скіфії» [221, с. 73], але водночас, при щонайменшій можливості – проведення явних і неявних паралелей з цими ж авторитетами [221, с. 74]. Оповідаючи історію народів двох Сарматій, «європейської» та «азіатської», автор на астрологічному рівні доводить, що «з цієї області завжди походили, й понині походять покоління народів грубих, жорстоких, що він них здригався увесь рід людський» [221, с. 78] – ідеться про татар, причому в часи, коли протистояння християнського й «басурманського» світів актуалізувалося – але чимало «татарських» характеристик, як-то войовничість, витривалість, бойова загартованість, тип озброєння, асоціативно-історичний зв'язок зі скіфами-сарматами-амазонками ввійде і до національного стереотипу ворога «бусурман» – рутенця, надалі – козака. Саме у Мєховського маємо першу помітну згадку про козаків – «черкасів» – як «войовничого» народу [221, с. 784–85]. Мєховський розділяє рутенців і московитів [221, с. 81] і закріплює за «Русією» місце у Європейській Сарматії [221, с. 73]. Київську Русь пов'язано із «Русією», а не з «Московією», в європейський обіг вводиться чимало нової або ж деталізованішої інформації про Русь і татаро-монгольське нашестя, як-то поразка «рутенських» князів на ріці Калці, історія захвату й розорення Києва, причому частим топосом стає образ Києва як «міста колишньої слави», колись блискучого, нині в руїнах [221, с. 74]. У описі Мєховським «Русії» утверджується цілий ряд мотивів-топосів, що складуть літературну традицію зображення українських земель італійськими письменниками, як-то:

1) величезні природні багатства українських земель «Європейської Сарматії» – ріки, родючий ґрунт, худоба, дикі звірі з цінними хутрами, бджоли, риба, сіль і. т. д.;

2) наявність у «Сарматії» тих корисних і цінних матеріалів, які у рідній Європі або вже виснажилися, або відрізняються за характеристиками, які у «сарматських» матеріалів просто міфічні;

3) руська земля усе родить сама, без особливих людських зусиль – пшениця виростає сама по собі, трава на пасовиськах росте на очах, риба родиться з роси, бджіл, а відтак меду й воску, стільки, що зайвих доводиться топити. Акцент на по вноводних ріках, буйних травах, хлібах і медові приводить до асоціацій із «золотою ерою» людства та із середньовічною «Країною достатку» [221, с. 84–85];

4) емблематичний мотив наявності-відсутності вина цікаво переосмислюється у Мєховського: підкреслюючи достаток «автентичних» руських, місцевих медів, автор доводить, що руські імпортують і вина

«європейського» типу з Угорщини чи Греції: ця характеристика наближає місцеве населення до європейських культурних цінностей [221, с. 85].

Резонанс тексту Мєховського пояснюється як асоціацією з античними джерелами та інтересом до «далеких екзотичних країн», так і тенденцією до пошуку в цих далеких землях, у «чужому», нехай далекому і дикому, тих позитивних характеристик, що їх «своє», нехай і «цивілізоване», втратило. Трактат Мєховського ідеально вписався у контекст актуалізації в Європі й Італії з одного боку – антитурецьких, з іншого – місіонерських планів покатоличення «схизматиків»: таким чином, логічно зростає кількість літературної продукції на «слов'янську» тему. У плані жанру можна виділити:

1) нотатки очевидців;
2) посольські реляції;
3) «листи»;
4) компілятивні космографії і трактати

Але цей поділ відносний, оскільки текстуально і навіть структурно ці жанри очевидно перетинаються. Для авторів середини – другої половини XVI ст. характерні топонімічні й етнонімічні розбіжності, пов'язані з конфліктом між античною географією та реальною інформацією, так само як і різна інтерпретація мови східних слов'ян – так, у «Нотатках про Московію» [180] С. Ґерберштейн ототожнює мови Рутенську, Московську і Ск'явонську, тобто слов'янську, наголошує на мотиві величезних просторів розселення «Русів», називаючи їх всіх, на відміну від Мєховського, «Рутенцями», із Московією як центром [180, с. 2]. Однак, як і в Мєховського, у Ґерберштейна є згадки про черкасів-козаків і про контакти з козацьким ватажком, де тема військової досвідченості сплітається з мотивом, надалі стійким, політичної «флюгерності» козаків [23, с. 15]. Загалом же автор проводить лінію «Київ-Москва», хоча й приділяє значну увагу давньоруській історії та зазначає, що території Русі було поділено між Польщею, Литвою та Московією. Тут явне акцентування просторів «Русії» і великої чисельності її народу підкреслювало роль, яку цей великий народ міг би зіграти в політичних змаганнях. У подібному ключі вирішено і «східнослов'янські» епізоди «Історії» та «Посольства до папи Клемента» П. Джовіо. Якісним «стрибком» можна вважати опус П. Джовіо "Historiarum sui temporis libri XLV" (1550–1552) [186] оскільки Джовіо відверто пов'язує класичну історію великих Держав Заходу з історією неєвропейських, східних держав, причому підкреслено військові чесноти поляків, та їх, а також Литовців, Московитів, Рутенців «християнськість».

У цей же період зі слов'янського боку синхронно розвиваються, як-от у В. Прібево, мотиви «слов'янського реваншу» і у зв'язку з цим – наполягання на єдності слов'ян як одного величезного, славного, «постсарматського», а відтак перспективного, народу [243]. Виокремлення образу України зі слов'ян загалом чи зі східних слов'ян в цей період є варіабельним і залежить від авторської мети і контексту написання твору. Компілятивні космографії, що часто передруковувалися і поширювалися в Італії (Дж. Боемо [107], Л. д'Ананія [134]

та ін.) більшою чи меншою мірою в описах «Русії» повторюють і утверджують таким чином як постійні топоси-ознаки характеристики, дані Мєховським, тож Русія виступає окремо від Московії як одна з провінцій Польського королівства, населена «руськими». Вирізняються на загальному тлі трактати, створені венеційцями, які явно виявляють велику інформованість у «польських» справах і лаконічний універсалізм у зображенні руської та польської історії, не гребуючи однак звичними топосами «дивовиж» далекої землі, як Е. М. Манолессо [135]. Цікавим феноменом на фоні постійних цитат та парафразів сучасників виглядає опус Альберто з Кампа (Кампенсе) [209, с. 126–131], теж створений у контексті ідеї покатоличення східних слов'ян: автор використовує численні топоси Мєховського, але при цьому наголошує на віддільності і відмінності Московії та Русії, причому перша не входить до європейської Сарматії, а території останньої – частка «нашої Європи», і навіть мови московська та руська відмінні [209, с. 127] – у цих впевнених свідченнях, можливо, зіграв свою роль контакт із родичами автора – купцями, що довгий час перебували в описуваних землях. Але невід'ємною ознакою переважної більшості різножанрових творів «української» тематики продовжує лишатися посилена увага до «дивоглядів», яка не оминає й нотатки мандрівників-очевидців і навіть послів (П. Дуодо [145], Дж. Ліппомано [212], А. М. Ґраціані [177]). Причому опис «чудес» може займати в тексті більше місця, ніж характеристика фортець. Слушним видається твердження Р. Піккіо про те, що «вже на другу половину Чінквеченто венеційська культура має у своєму розпорядженні комплекс, можна сказати, стабільних знань про Польщу, що дозволяв місцевим компіляторам використовувати їх без необхідності залучення аналітичної інформації нових дослідників Сарматії» [239, с. 122]. Можна зробити висновок, що на другу половину XVI ст. в усіх жанрах літератури, де йдеться про українські землі та народ, що їх населяє, утверджуються постійні топоси, а саме:

1) обов'язковий зв'язок з античною топонімікою, навіть якщо вона визнається суперечливою;

2) мотив величезних просторів краю;

3) мотив виняткової родючості землі і щедрості природи загалом, причому багатство краю в усіх аспектах стає предметом гіперболізації з ухилом у дивовижне: зубри, навіть єдинороги, дерево що обертається каменем і т. п.;

4) войовничість, велика сила й витривалість населення краю; зброя, що ніби «прив'язує» їх до часів птолемеєвих Скіфії та Сарматії: луки, списи;

5) мотив пияцтва, поки що в різних варіантах, при цьому наголошення на тому, що місцеве населення вживає Мед, а не вино: останнє завозять, але воно не є традиційним – «наявність» чи «відсутність» культури вина продовжує функціонувати як мірило «свого», європейського і «чужого»;

6) мотив пограниччя з ворожим і небезпечним татарським – а надалі турецько-татарським світом: українські землі як «поріг» Європи – Азії;

7) дещо відособлений образ Києва – символу колишньої слави, нині поруйнованої;

8) лейтмотив «варварської, далекої, екзотичної, і все ж християнської» країни, тобто належності «русів» до християнської спільноти;

9) не завжди помітний, але наявний наростаючий мотив протиставлення світу європейця – цивілізованого, але віддаленого від «витоків», від масштабності древнього світу – світові, що є диким, але в той же час зберіг древню велич – звідси підкреслення й гіперболізація розмірів річок, безмежжя рівнин, неймовірної кількості звірини, птиці, риби, наявність рослин і тварин, яких Європа не має, корисних копалин і т. п.

3.3. Козацька тематика у творах італійських істориків та письменників

В останній третині XVI ст. невгасаючий пізнавальний інтерес і нові повороти в європейсько-турецьких стосунках виокремлюють в італійських текстах української тематики тему козацтва, а відтак – військового геройства, окресленого із застосуванням очевидних «сарматських» алюзій, причому ця тема поступово виходить на передній план, перекриваючи у багатьох творах описи землі як такої. Велика кількість подібних текстів належить до жанру реляції – папських нунціїв чи венеційських послів (А. Каліґарі [123], К. Ґамберіні [163, с. 37], О. Бон [108, с. 552] та ін.). В образі козаків, що в них вимальовується, акцентуються: мотив вільності, втечі від звичного соціуму, відсутність звичної сім'ї, небажання займатися типовою буденною (селянською) роботою, але – хоробрість і вправність у роботі солдатській, разом з тим – часом несамовита жорстокість і підкреслено руйнівний характер поведінки на захоплених територіях і зі здобиччю; часто розбишацьке минуле, багатонаціональність, але – християнська віра як важливий об'єднуючий та ідеологічний фактор, ворожість до Татар і Турок, тобто – до мусульман, до «анти-європейців». Кожна з цих характеристик, взята окремо, повністю або частково може відповідати історичній дійсності, визнаватися «фактом», але їх поєднання і подача в літературній обробці окреслює козацьку спільність як «уявне»: екзотичний, оскільки відмінний від звичного соціального життя, а отже цікавий, достойний уваги феномен: християнське вільне воїнство практично на грані європейського й азіатського універсумів, що поєднує в собі риси європейські (твердість у християнській вірі, « антибусурманська» спрямованість) і варварські (анархійність у багатьох життєвих сферах, за винятком військової ієрархії й дисципліни, жорстокість і схильність до руйнування під час воєн). Належність козаків і населення України загалом до «схизми» у період європейсько-турецьких конфліктів більшістю італійців-католиків подається показово толерантно. При цьому нерідко підкреслюється «простота» рутенців, завдяки якій вони зберегли віру предків на відміну від «інтелектуалів»-європейців, серед яких розвинулися єресі – тож в етнообразі «Русії» наявний мотив «простоти як чесноти», що логічно зникає в період козацько-польських війн.

Тривалу інертність «сарматської» складової в образі України та інтерес до неї у італійських літераторів наприкінці XVI – на початку XVII ст. пояснюємо «замкнутим інтертекстуальним колом»: історичні обставини обумовлюють потребу у «християнських лицарях», вірність літературній традиції, як

невід'ємний елемент естетики епохи, одягає їх у «сарматсько-варварські» обладунки, кількість відповідних текстів наростає і діє сама по собі як додатковий фактор появи нових подібних текстів, серед яких періодично з'являються твори більш чи менш резонансні – тут необхідно враховувати їх рецептивний аспект – і деякі з них стають новими «претекстами», як-от «Опис Європейської Сарматії» Алессандро Ґваньїні, «італійця у Польщі», де майстерно поєднано реалії, визнані сучасними істориками як об'єктивні, з очевидною міфологізацією войовників-слов'ян – далеких у давні часи від красного письменства, але – славних вояків [178].

А. Ґваньїні служив у Польщі за часів останнього короля Яґеллонської династії Сиґізмунда Авґуста, а далі – при Стефані Баторії, тобто в період найвищого процвітання шляхти а відтак і поширення ідей сарматизму, що й стало контекстом його твору. Вперше «Опис» видано у Кракові у 1578 р., італійський переклад з'являється у «Другому томі плавань та подорожей» П. Рамузіо у 1583 р. [178]. «Хроніка європейської Сарматії», розширений і збагачений варіант «Опису», що дійсно набув характеру хроніки і містить більше матеріалу про Україну і козаків, виданий польською мовою у 1611 р. [13], на Заході поширений не був, тож італійським «претекстом» варто вважати «Опис».

Аналіз тексту Ґваньїні недвозначно свідчить: і тут образ України, зрозуміло, вплетений у образ Польщі-Сарматії-Європи виявляє інертність, обростаючи повільно емпіричними деталями. Показово, що « Європейську Сарматію», автор співвідносить з образом «Європи» як такої – причому характеристика Європи практично збігається з розглянутою вище картиною Джамбулларі [178, с. 1] і відповідно має переваги над іншими частинами світу «завдяки християнській вірі, звичаям та способу життя, великій кількості населення і міст, великій плідності й достатку всього необхідного для харчування людини і чудовому й здоровому повітрю» [178, с. 1]. Тобто ми знову маємо ряд «позитивних» ознак «Свого» на противагу «Чужому». І у Ґваньїні, як і в попередників, Європейська Сарматія, українські землі включно, належить до «свого» на пограниччі з «чужим», таким чином, мусить мати ознаки «свого», але зі значною долею «екзотичного», «варварського». «Опис» Ґваньїні вирізняється на тлі попередніх подібних творів явним «сарматським» ключем оповіді, тож велика увага надається предкам слов'ян і населенню Польщі, зокрема – полякам, яких автор називає «головним народом цієї землі» [178, с. 1 b], рутенцям-українцям, литвинам – та їх військовій славі. Жителі Сарматії у Ґваньїні відразу отримують показову характеристику: «< …> Ця земля зветься Сарматією, від грецького слова Sauros через схожість, що мають очі народів, що мешкають там, зі зміїними, тобто жахливими й жорстокими: оскільки грецькою Sauros означає "змія" і "людське око" <…>» [178, с. 1]. Це ефектне зіставлення відразу настроює на сприйняття «сарматів» як народу особливого і безумовно войовничого, холодно-жорстокого. Наступна характеристика, що стане стереотипом – те, що «сармати» були войовниками, а не філософами чи літераторами а відтак ми не маємо їх власних писемних джерел про їх минуле [178, с. 2]. Якщо в плані мистецтв, при всій міфологізації образу, не

можна було порівняти сарматів з давніми греками чи римлянами, то на перший план потрібно було висунути ознаку іншого характеру і зробити її рівновеликою, застосовуючи будь-які відомі риторичні чи літературні засоби, узагальнення та гіперболізацію насамперед. Ґваньїні, зауважуючи про брак історичних джерел, все -таки говорить про те, що Сармати походять з гирла Танаїсу й Меотійських боліт, далі захоплюють Дакію, Русію (тобто Русь або Русію в межах Польського королівства за часів Ґваньїні), Литву, Борусію і Лівонію. «Вандалами» чи Vuenden за німецькою традицією звалися всі Сармати, що говорили Слов'янською мовою < …> З того самого краю після Вандалів вийшов інший народ, не менш жорстокий від попереднього, що, за Прокопієм, звався Роксоланами чи Россанами, а також Рутенцями чи Руськими» [178, с. 2]. З тих же країв походять і Волгари, «звичаями та мовою подібні до Роксоланів», які разом з останніми захоплюють Таврію, проходять Фракію, перемагають імператора Константинополя, захоплюють Мізію і називають її Волгарією-Болгарією. Інші захоплюють частину Русії і називають її Волинню (Vuolinia), ще інші зупиняються на Поділлі, в Литві, в Підляшші, в Мазовії (in Podolia, in Lituania, in Podlasia, & in Masovia), і, що важливо, «всі вони по сей день утримують зайняті землі» [178, с. 3]. Таким чином Ґваньїні обстоює концепцію єдиного походження слов'ян, зауважуючи, що історики називали їх по різному, а греки – Sporij, себто розпорошені. Не вдовольняючись поверховим зауваженням про нібито єдину слов'янську мову, Ґваньїні дає детальніше пояснення щодо мовної ситуації: «Ці народи Сарматії, так само як вони розділені різними землями і називаються різними іменами, мають і мови різні, в залежності від відстаней, що їх розділяють, хоча й походять всі з одного кореня, і всі мають те саме слов'янське наріччя. Тож Московити від Рутенців, Рутенці від Поляків і Мазовитів, Богеми від Хорватів вимовою, наголосами і деякими словами настільки відрізняються, що з труднощами розуміють один одного <…> Це сталося через те, що Сармати або ж Слов'яни, народ войовничий, що миру не любив, проходячи війною багатьма землями і захоплюючи багато з них, помітно змінили Слов'янське наріччя численними словами, запозиченими тут і там <…>» [178, с. 3]. Мовними відмінностями, таким чином, Слов'яни теж завдячують природній войовничості і захопленню обширних просторів. У Ґваньїні тут маємо чи не найдетальніше серед розглядуваних нами творів «літератури факту» твердження не про «єдину мову слов'ян», а про єдність походження різних слов'янських мов, що набули в процесі розвитку значних відмінностей. Тут, безумовно, виявляється емпіричний досвід автора, хоча все знов-таки огорнуте оболонкою слов'янсько-роксоланськo-сарматської войовничості, на якій автор акцентує увагу протягом цілого твору. Не бракує і тверджень про те, що сармати-слов'яни не молодші від інших славних народів древності [178, с. 3]. Наявна гіперболізація і екзальтація давності походження слов'ян: факт їх номінації, реальної чи вигаданої (на початку посилається на «античних істориків» не вказуючи конкретних імен, крім Прокопія) давніми авторитетними істориками є предметом гордості, доказом древнього походження і обґрунтованості претензій на вікову славу войовників-сарматів. У розповідях про подвиги сарматів у древності є епізоди, що мають конкретний стосунок до українців, ясна річ, сум

нівні з історичної точки зору але цілком прийнятні як літературна міфологізація: «здійснили ці Сармати багато достойних подвигів, насамперед коли Роксолани (потомки яких нині звуться Рутенцями чи Руськими) билися на боці Мітрідата, царя Понтійського <…> довгий час воювали вони з різним успіхом із Римлянами, та різними сусідніми королями, але, оскільки не було серед них тих, хто був би вправний у красному письменстві, не надавали вони великого значення знанню подій минулого і тому, щоб лишити пам'ять про давні подвиги потомкам. Але, хто захоче взяти все до уваги, той зрозуміє, що у давнину не було народу войовничішого від Сарматів: ні у що ставили вони незручності військового життя, як-то холоди, несприятлива погода та інші подібні перепони, невисоко цінили вони життя, здобуваючи собі славу, не боячися смерті, ішли назустріч будь -якому ризику й небезпекам. Мали вони рідкісну силу і безмежну сміливість, які Овідій Назон, висланий Римлянами до Понту, описував мов диво деяким найвищим римським патриціям <…>» [178, с. 3 b]. Усі сарматські чоловіки були воїнами, узагальнює картину Ґваньїні: «Усі ті, хто вмів управлятися зі зброєю, брав її з собою у походи, а зброєю були луки, алебарди і списи <…>» – те саме описується і як типова козацька зброя. Сармати «задовольнялися невеликою кількістю їжі і здобували все необхідне шляхом обміну однієї речі на іншу, не мали вони ніякої приватної власності, окрім лука та списа. Одягалися вони в грубу одіж зі шкір та хутра тварин, довгу аж до п'ят. Вони не переймалися накопичуванням скарбів та дорогоцінного одягу чи володінням полями та маєтками, а непорозуміння, що між ними могли виникати, вирішували у відкритому полі зі зброєю в руках <…>» [178, с. 4] – подальші описи козаків подекуди є цитатами чи парафразами цієї характеристики сарматів, даної Ґваньїні. Інший важливий елемент образу Сарматів у Ґваньїні, який відіб'ється на подальших описах козацької України – їх традиції правління, порівнювані також і з особливостями уряду сучасної Ґваньїні Польщі: «Вони не обирали Короля чи Князя за правом спадкоємця чи за знатним походженням: коли починалася війна, вони обирали головним найрозумнішого і наймужнішого <…>» [178, с. 3 b]. У картині життя Сарматів не могло бракувати екзотично-поганського елементу: так, сарматські жінки вирушають у походи разом з чоловіками як ясновидиці-гадалки, Сармати поклонялися Марсу, Місяцю й Сонцю і т.д., а високі могили, що їх вони насипали і викладали з каменів і досі у величезній кількості можна бачити «по всій Русії» [178, с. 4], тож Сармати – це реальне минуле Русії, що лишило матеріальні свідчення, мову і традиції.

Ґваньїні віддає данину і стереотипному описові природних багатств і родючості «Поділля», «Волині» і т. д. [178, с. 30, 44], і, при всій повазі до «республіканського» устрою Польщі, подає і картини диких застіль та пияцтва, як «варварський екзотизм». Показово, що Ґваньїні наголошує на європейській освіченості поляків не менш, ніж на неймовірній здатності пити й бенктувати. Він ніби хоче показати обидві сторони медалі. І не оминає актуального мотиву «Польщі – заслону проти мусульман»[2], на довгий час стереотипової складової

"<…> Il Regno di Polonia è utilissimo a tutta la Christiana Repubbica, essendo…come un fermo ostaculo e saldo bastione contra l'empito de'Tartari e Turchi<…>" [178, c. 32b].

образу українця-козака. Тож мотив войовничості і спартанської невибагливості в походах потомків Сарматів логічно пов'язується із роллю непорушних захисників Християнської Європи від нехристів-чужинців. Не випадково зупиняється Ґваньїні і на характеристиці українських козаків, які тут, як і в Мєховського чи Ґерберштейна, називаються черкасами – «<…> люди хоробрі й войовничі, вони часто воюють зі своїми сусідами перекопськими татарами, вторгаються до їх земель і захоплюють худобу як здобич. На сім миль вище від Черкас по Бористену зустрічається Канів, фортеця, знаменита войовничими мужами, що знаходяться в ній і довкола неї. нижче черкасів і канівців немає християнських помешкань, тільки пусті необжиті поля, де живуть самі лиш звірі, і так на 40 миль до Очакова <…>» [цит. за: 84].

Підсумуємо: у Ґваньїні вимальовується доволі цілісна картина «спартанських доблестей» [84, с. 3 b] древнього народу, прямого предка зокрема поляків і рутенців [84, с. 1b–3]. Маємо відсутність традиції мати одного правителя, наділеного сильною владою: натомість обрання – суто за особистими якостями – одного «капітана» на час війни. Хоробрість на полі бою , зневага до страху перед ворогом, принцип «краще вмерти ніж тікати від ворога» [84, с. 3b] – що підкреслюватиметься в подальших характеристиках козацтва – справді «спартанська»невибагливість у побуті, їжі, інший важливий момент – відсутність інтересу до зовнішнього лоску та накопичення матеріальних благ, зокрема й земель. Сарматські традиції урядування протиставляються «рабській» автократичній Московії. Наголошує Ґваньїні і на аспекті «антемурале» у зв'язку з козаками [84, с. 32–32b]. «Європейська Сарматія» Ґваньїні утверджує в італійській літературі на зламі XVI – XVII ст. як традиційні топоси, притаманні образу України, так і виведення на передній план «сарматської героїки» у зв'язку з українськими територіями в очах реципієнта-європейця.

У цілому наприкінці XVI – у першій третині XVII ст. в західноєвропейській, зокрема в італійській, літературі, що стосувалася українських земель, спостерігаються помітні зрушення. Справді, твори компілятивно-описового типу продовжують з'являтися і, на перший погляд, не втрачають популярності. Але водночас помітно збільшується кількість творів, які відбивають конкретні актуальні події та явища. Творці літератури з «українознавчими елементами» цього періоду керувалися двома основними рушійними факторами: діяльністю козацтва і релігійним питанням. Ці фактори обумовили і основні мотиви в італійській літературі XVII ст., яка торкалася україно-польської тематики.

Як відомо, після Люблінської унії 1569 р. всі українські землі увійшли до Польського королівства. У 1588 р. було прийнято «третій литовський статут», наслідком якого було масове закріпачення українських селян і, відповідно, наро стання незадоволення і антипольських настроїв водночас із посиленням католицької експансії в українських землях, населених людьми традиційно православної віри, підготовкою і проведенням Брестської церковної унії у 1596 р ., а відтак практичним розколом населення українських земель, насамперед

шляхти і духовенства на два табори. Водночас не припиняються постійні конфлікти з татарами і турками, що здійснюють набіги на українські землі. У цьому контексті роль козацтва серйозно зростає, воно отримує особливий статус, стає не тільки воєнною, а й політичною силою, представником української нації. Д. С. Наливайко слушно звертає увагу на такі моменти, як соціально-економічний розвиток Придніпров'я і лісостепової смуги від Дністра до Орелі, появу сіл і міст у раніше дикому краї не в останню чергу завдяки козацькому захисту від ворогів та організуючій діяльності козацької спільноти. Водночас козацький устрій на цих землях був особливим, відмінним від того, що побутував на обжитих раніше землях України, в Литві, Польщі, Білорусії, Московії – «пограничне» життя несло в собі стихію свободи, непідлеглості, «козацької вольниці» [60, с. 150] – цей мотив залюбки підхоплюють і акцентують західні літератори, оскільки це якраз той випадок, коли «реальне» відповідає критеріям «уявного» – «екзотичного», «відмінного», «відповідного класичним ідеалам». Переважно козацтво (а відтак і українці загалом, хоча далеко не всі літератори асоціювали козацтво з українським або тільки з українським народом) сприймається на Заході як важлива, достойна особливої уваги сила у всеєвропейській боротьбі проти Османської імперії та її союзників – у цьому контексті висвітлення теми відбувається загалом у позитивному ключі. Наприкінці XVI ст. західноєвропейські держави роблять спроби залучити козаків сепаратно від Польщі до антитурецьких коаліцій. На рівні теоретичному цей курс найраніше почала Венеція, чим і пояснюється, як зазначалося вище, велика кількість власної венеційсько-італійської і перекладної літератури, присвяченої Східній Європі й Османській імперії, виданої у Венеції. Але активні дії в цьому напрямку почали Австрія (посольство Е. Ляссоти на Січ 1594 р.), через пряму загрозу з боку турок, що 1590 р. підписали мир з Персією і готувалися до вторгнення в Австрію, і Папський Рим. З іншого боку, запекла боротьба переважної більшості українців, представлених тим же козацтвом, проти Унії, проти наступу Контрреформації не могла сприйматися позитивно письменниками підкреслено католицької орієнтації, яких не бракувало серед італійських літераторів, тож у творах XVII ст. роль особистості автора у сформованому ним образі України – українця-козака стане важливою як ніколи. Ясна річ, насправді ці обидві проблеми не вирішувалися однозначно і лінійно: маються на увазі як тимчасові альянси козаків і турок, так і не завжди відверто антикатолицька орієнтація у діяльності козацтва – але ми маємо справу з тим, що випливає з текстів, а не з порівнянням текстів із реальними подіями. Зауважимо, що до вказаного періоду стосуються цікаві описи українських земель і свідчення про козацтво, залишені англійськими, французькими, австрійськими істориками, мандрівниками, дипломатами – це, наприклад, щоденник Е. Лясоти [195], «Достовірні записки про подорожі й пригоди капітана Джона Сміта» [255] – мандрівника, громадсько-релігійного діяча і літератора, який пройшов через війни з турками у війську австрійського ерцгерцога Фердінанда, турецький полон, втечу і подорож, зокрема, через українські землі; «Загальна історія турків» англійця Р.Кноллеза, створені у Франції «Всесвітня історія» Жака де Ту

та «Всесвітня історія» Аґріппи д'Обіньє та ін. Практично у всіх цих творах маємо матеріали про козацтво, описане, за винятком «Історії» де Ту, насамперед з позитивної точки зору: тобто підкреслюються його військові якості, хоробрість, волелюбність – все це у контексті турецької загрози. Не останню роль у збагаченні й конкретизації образу козацтва, що відбилося на цьому колі творів, зіграло заснування «Ліґи християнської міліції» на чолі з французьким аристократом герцоґом де Невером, до якої увійшли гетьман Сагайдачний і Запорізька Січ [60, с. 168–178]. Але, оскільки вищеназвані твори виходять за рамки нашої роботи, ми згадуємо про них лише побіжно.

Образ козацтва як він склався в уяві західного європейця на першу третину XVII ст. досить виразно вимальовується у «Подорожах» італійського письменника -ерудита, вченого, мандрівника П'єтро делла Валле. Його власна біографія має авантюрно-романний характер, вона сповнена пригод, історій кохання (його особиста історія «любові на відстані», одруження з прекрасною грузинкою Сітті Маані та її передчасної смерті, що постає з листів, які складають подорож, стає легендою ще за життя автора), участі в сутичках з корсарами, амбіцій наукових і політичних; це біографія особистості надзвичайно активної, цілеспрямованої, жадібної до знань і вражень згідно з класично-ренесансними традиціями. «Подорожі у трьох томах, описані в 54 листах», є результатом дванадцятирічних подорожей Сходом. Вони не тільки містять величезну кількість зібраного автором пізнавального матеріалу, спостережень, вражень, а й відзначаються високими літературними якостями, вишуканістю стилю й мови. П'єтро делла Валле користується путівниками та географічними текстами, які консультує, корегує, додає власні нотатки [269, с. XXVI – XXVII], часто порівнює побачені місця із чимось у рідній Італії або з іншими, вже описаними, місцями – маємо класичний приклад співвідношення «Свого» з «Чужим», знайомого із незнайомим. Власне подорож тривала з 1614 по 1626 рр., а опубліковані «Подорожі» були протягом 50х років XVII ст. в Римі [271], трохи згодом – у Венеції (1661) і надалі перевидавалися неодноразово як в Італії, так і в перекладі іншими європейськими мовами. З передмови до книги листів зі Сходу, написаної самим делла Валле, випливає, що до довгих мандрів його підштовхнули бажання слави і любов до « знань древніх, що дійшли до Заходу» завдяки сповненій небезпек і пригод передачі знань від одного народу до іншого, від перших патріархів, які, дякуючи откровенню і особливим, даним Богом, привілегіям, передали їх Ассірійцям і Халдеям, ті – Єгиптянам, далі Грекам, а від них – Римлянам. Бажаючи пройти слідами міфічних та реальних колишніх мандрівників, як-то Вакх, Геракл, Язон, Александр, Улісс, Еней, Колумб, Васко да Гама, Магеллан і Веспуччі, П'єтро делла Валле і сам розпочав перегринацію, повний «*нетерпіння побачити світ <… > здобути <…> найцінніший скарб знання про речі поза межами своєї землі* (курсив мій – *К. К.*)» [183, с. XVII]. Варто відзначити вживання автором в одному ряду імен персонажів міфічних і реальних: Геракл, Еней і Васко да Гама набувають для автора однакового рівня реальності. Вищенаведена цитата безперечно доводить також, що одним з рушійних факторів подорожі делла Валле була ренесансно-класична ерудиція, науковий інтерес до знань древніх та історико

-етнографічний інтерес до пізнання далеких світів. Фактором практичним було пристрасне й діяльне бажання взяти участь у великому проекті християнсько-перського союзу проти турок. Як відомо, за понтифікату Папи Павла V, який продовжував східну політику Клемента VIII, було широко розгорнуто місіонерську діяльність у пошуках дружби з перським шахом (королем) Аббасом. Останній 1599 р. направив посольства до європейських правителів, далі – до Риму і до Філіппа III Іспанського з метою залучення останнього до антитурецької боротьби. Проект П. делла Валле, з його ідеєю союзу Персії і запорозьких козаків проти турок на цьому фоні не видається таким фантазійним і надуманим, як зазначали деякі його біографи [183, с. XXV–XXVI]. Необхідно взяти до уваги і явний, навіть декларативний космополітизм поглядів автора, який позбавляв його інтерес до «невірних» чи православних «схизматиків» католицького фанатизму – він, хоч і називає козаків Московії «єретиками», висвітлює цю тему з боку практичного, вони, мовляв «нас латинян недолюблюють» [183, с. 192] – тобто ми маємо твір людини відкритих, відносно вільних поглядів, що виставляла себе «громадянином всесвіту» [183, с. XXV].

У «Листах» П’єтро делла Валле ми не знаходимо розлогих описів територій України. Метою П’єтро, з якою він рушив до двору короля Аббаса, було закриття, через союз Персії з Козаками Польського королівства, для Турок Чорного моря й економічна блокада Константинополя. П’єтро не уявляв, що в той самий час, коли він обдумував вищевказаний план, самі козаки, за підтримкою одного з грузинських князів, відіслали до Перського двору власне посольство. Коли делла Валле дізнався про це і встановив відповідні контакти, він отримав можливість конкретизувати як розуміння проблеми, так і знання про козаків. Навіть якщо ці плани через ряд об’єктивних причин не було втілено в життя, інтерес викликає сам факт їх існування, їх захисту з боку делла Валле, його погляди й коментарі, втілені в листах.

Найбільша кількість матеріалу, нам цікавого, дає лист під номером 22 з Ферабада, написаний на початку травня 1618 р., та з Каузина, від 25 липня 1618 р. Тут викладено як проект делла Валле, так і відомості про козаків.

«З тим жагучим бажанням завдати шкоди Туркам, яке я завжди відчував, а особливо промчавшися Турцією і відвідавши Святу Землю дорогою до Персії <…> я постійно особисто намагався запропонувати й підтримати, серед інших, один з найпростіших і найкорисніших планів, що мені уявлявся <…> об’єднати проти Турок короля Персії з деякими християнськими народами, що звуться Козаками, і осіли на Великому морі, у гирлі ріки Дніпра, або ж Бористена (Nieper, overo Boristene).

Козаки <…> назва не нації, а об’єднання людей різних земель і різного віросповідання; у всякому разі майже всі вони – Християни, що без жінок, без дітей, без дому, не визнаючи над собою жодного правителя, живуть далеко від міст, у місцях, захищених лісами, горами та ріками і підкоряються, майже як наші розбійники, деяким ватажкам, і живуть з того, що здобули мечем. Відріз няються вони від розбійників от чим: вони не грабують і не плюндрують землі тих правителів, у володіннях яких вони мешкають, коли перебувають з ними в

мирі. Більш того, часто вони чесно й вірно служать їм під час війни. Але вони постійно вправляються в набігах та корсарстві на землі й на морі, завдаючи збитків найближчим ворогам, себто Туркам та іншим Магометанам.

Тому володарі земель, де вони мешкають, їх не переслідують <…> а навіть допомагають їм провізією та грошима; як-то Корсарам Берберії, що їх на шкоду Християнам утримують Турки. Існують об'єднання цих Козаків у різних місцях: частина – у землях Русії чи Московії (а це одне й те саме), при Каспійському морі або у верхів'ях Волги, і всередині країни, й аж до Тани і до Меотійських боліт; і частина – близько Чорного моря і в багатьох інших землях на півдні Королівства Польського <…>» [183, с. 192–193].

Інформація, як бачимо, на перший погляд трохи абстрактна, з повторенням основних уже відомих нам стереотипів – тобто що це не один і той самий народ, а об'єднання людей різних національностей, що живуть зі здобичі і т.п. Але помітна проінформованість автора щодо козаків « московських» і «польських», хоча для нього «Московія» і «Русія» – «одне й те саме». Просто делла Валле застосовує термін «Русія» до територій московської держави. Делла Валле інтерпретує козаків земель Московії і України як єдине по своїй суті явище. Українські козаки, що їм, як побачимо, відведе важливу роль у своїх планах делла Валле, є для нього козаками південних територій польського королівства. Характерне для делла Валле порівняння нової реалії з уже відомою (козаки – берберські корсари, тільки з «протилежним знаком»). Трохи нижче, розповідаючи про те, що польський король, хоч і в мирі з Турками, протегує козакам і знаходить можливість «вибачитися» перед турками за їх зухвалість козацьких набігів, делла Валле наводить для порівняння ситуацію з ерцгерцогом Австрії та Ускоками і Венеційцями [183, с. 195]. Варто звернути увагу на те, що автор вносить або ж виділяє в створеному ним образі козаків нюанси екзальтуючі, які пом'якшують «сарматську» жорсткість вже існуючих описів. Він акцентує «благородство» козаків, що дотримуються свято мирних трактатів і воюють часом задарма, не грабують земель володаря, що дав їм притулок – тобто це не розбійники. Підкреслені: свободолюбство, незалежність від сім'ї, антимусульманська спрямованість бойових дій, переважно християнська віра козацької спільноти – нехай віддалено, але все це схоже на класичний образ лицаря-хрестоносця. Тобто існуюча на часи делла Валле об'єктивна інформація про козаків, переплітаючись із літературною традицією, приймає якнайзручнішу для авторських задумів форму. Нижче автор пояснює, що на козаків Московії не можна покладатися, оскільки всі є «єретиками» і недолюблюють католиків, отож навряд чи можна буде з ними досягти повного порозуміння. З Персією у московитів теж не найкращі стосунки, від Турок вони далеко. Тож, пише делла Валле, «<…> моєю думкою було утворити союз із Козаками Польщі, і особливо з тими, що, як я розповідав, осіли у гирлі Бористену, на Чорному Морі, де, не маючи ніякого мурованого міста, вони живуть хто у наметах, а хто в куренях, під захистом води й боліт, що розливаються, як хочуть, довкола, так що ні водою, ні землею не можна до них дістатися і прогнати їх з того табору. У

цьому місці постійно перебуває більш як дві тисячі добрих солдат, що взимку охороняють човни і зброю і не відмовляються чинити набіги, верхи, на Європейських Татар, що з ними межують; але влітку, і будь якої пори, придатної для морських походів, з усього Польського королівства з'їжджається у сусідні землі безліч інших, що прагнуть здобичі, і, обравши найкращих з-поміж них ватажками, у необхідній для задуманого походу кількості, вирушають потім озброєними ватагами на трьохстах, п'ятистах а то й більшій кількості малих галер, що вміщують коли чотири, коли шість, а коли й сім чи вісім тисяч відбірних вояків, що є не тільки солдатами, а й командою і моряками, і нема серед них жодного, хто не був би здібний до багатьох справ. Цією силою ідуть вони на Турок, захоплюючи все, що стрічають на морі, і вже захопили стільки, що турецькі торгові кораблі-картамузалі та інші торгові судна влітку майже не насмілювалися виходити в море. Не задовольняючись морською здобиччю, вони сходять і на берег, і вже немає такого місця на турецькому узбережжі Чорного моря, що вони не захопили і не пограбували. Синоп, між іншими, велике місто, відоме завдяки древньому Мітрідатові, теж відчуло на собі їхній гнів. Кафа, столиця хана Європейських Татар, не змогла від них звільнитися, і Трапезунд був у небезпеці багато разів, і навіть якщо він устояв у минулому, можливо, що в майбутньому йому це не вдасться. Щороку турки відсилають з Константинополя цілу армату проти них, що на початку складалася лише з малих галер, тому що, по правді сказати, тільки судна такого типу вільно рухаються у цьому морі, де портів мало і вони невеликі, у гирлах рік, і є багато мілин саме у тих місцях, де здійснюють напади Козаки, й інші судна не можуть туди увійти. Останнім часом Турки, бачачи, що їх кораблі не в змозі були нічого вдіяти, а тільки примножували здобич Козаків, відчуваючи себе приниженими, збільшили армати не тільки кількістю галер малих, а й почали їх супроводжувати ескадрами великих галер. Між іншим, у 1616 р., в той час як я був у Сорії, вони відіслали генерала Махмуд-Пашу <…> з великою кількістю малих суден і десятьма більшими і найкращими в Константинополі галерами. Але при всьому тому він не досяг більшого успіху, ніж інші, йому навіть повелося ще гірше, бо Козаки, розгромивши всю армаду, заволоділи, серед інших, двома великими галерами, і він мусив утікати, поранений і посоромлений. Беручи до уваги описані досягнення та інші факти, залишаю на розсуд В. М. питання про те, чого прагнуть Козаки: сам же скажу, що, наскільки я зрозумів, вони обіцяють одного дня захопити Константинополь, кажучи, що для них надзвичайно важливим є звільнення тієї землі, і що існують пророцтва, які ясно це передбачають. Як би воно не сталося, сьогодні вони надзвичайну силу мають на Чорному морі, і небагато бракує для того, щоб вони стали його цілковитими господарями <…> І, як на мене, беручи до уваги їхню державу і їхні звичаї (а їх буття я спочатку в Християнській землі, а потім ще більше в Константинополі довгий час мав можливість бачити, запам'ятовувати і уважно спостерігати) вони напевне з часом утворять надзвичайно сильну Республіку, оскільки на подібних засадах починали славетні Спартанці, чи Лакедемоняни; так само як Сіцілійці, Карфагеняни і так само Римляни, а за

наших часів Голандці» [183, с. 193].

Ця розлога цитата цікава і показова у багатьох аспектах. Можна зробити висновок про те, що делла Валле справді особисто побував у вказаних місцях і знає про козаків не лише від третіх осіб. Він досить докладно описує особливо сті їх флоту, їх стратегію, успіхи у сутичках з турками, причому у тексті неважко помітити емоційність авторського ставлення до козаків: опис захоплення ними турецьких поселень та їх пограбування тут практично позбавлений варварсько-негативної конотації, що її можна помітити навіть у пізніших текстах Альберто Віміни, який теж ставився до козаків без «католицької ворожості». Можлива причина цього в тому, що делла Валле спілкувався з окремими особами і не був власне на Запоріжжі, а також не проникся філопольськми джерелами. Але, поза враженнями реальними, наявні фактично всі елементи інтертекстуальної традиції опису екзотичних як на європейця моментів: мається на увазі проживання козаків у «недоступному» для ворогів місці, де неначе сама природа їх захищає болотами та розливами рік . Але особливої уваги варте порівняння козаків у 1618 р. із древніми спартанцями, римлянами і карфагенянами і, в одному ряду – із сучасними йому голландцями та пророкування козацької Республіки. Власне, порівняння зі спартанцями цілком відповідає тенденціям сарматизму і вже усталеній традиції виводити населення українських земель від скіфів чи сарматів. Але у делла Валле крізь шар текстів і образів, спільних для ерудитів, виразно проступає особистісна нота.

У цитованих вище листах за травень – липень 1618 р. делла Валле і далі розвиває «козацьку» тему: він розмірковує про все більшу стабільність козацької громади, яка на той час нібито не має постійних помешкань і сімей, але не без винятку, бо навіть ті, що живуть у гирлі, десь мають дружин, або ж полонянок, тобто на вимирання не приречені. Козаки, маючи стабільних союзників по той бік моря, могли б з їх земель здійснювати набіги на Турок «не тільки, щоб грабувати і втікати», а й щоб утримувати і контролювати відповідні території. Автор залюбки став би посередником у переговорах і впевнений у можливості знайти спільну мову з Козаками як християнин з християнами і, на його думку, у більшості своїй католиками [183, с. 195–197]. Одним з найцікавіших моментів є розповідь про зустріч делла Валле із послом від Козаків Степаном (Стефано). Ви явилося, що зі свого боку Козаки теж зробили спробу об'єднатися з перським королем і делла Валле з великим ентузіазмом береться допомагати Степанові у переговорах, оскільки останній не має перекладача, а помічник делла Валле трохи говорить і «рутенською». Сам же Степан «польської нації (громадянства – *К. К.*) і говорить, крім польської, ще й рутенською» [183, с. 199][3]. Делла Валле з гордістю цитує слова короля, звернені до його сановників, про козаків з нагоди зустрічі зі Степаном: «"Ви не знаєте, що це за народ, не знаєте, якою хоробрістю відзначаються ці люди і як з ними треба поводитися. Це ті, хто панує на Чорному морі, хто взяв численні міста, хто заподіяв туркам те, і те, і те", – розповідаючи

"<…> Stefano, di natione Polacco, e di religione cattolico, che parla, oltre della Polacca, anche la lingua Ruthena <…>" [183, с. 199].

кожну подію у подробицях, – “Вони можуть стати нам у великій пригоді” <…> Він наказав, щоб йому (Степанові – *К. К.*) була виявлена особлива ласка, зокрема , Есфендіар-Бег мусив потурбуватися, щоб йому не бракувало вина, бо знав, що вони (козаки – *К. К.*) полюбляють весело пити, і дав наказ також видати на його утримання п’ять туманів грошима, тобто п’ятдесят цехінів…» [183, с. 201]. Цікавим для нас є тут поєднання по-східному помпезної характеристики козацтва – господаря Чорного моря – з відзначенням особливої любові козаків до вина – тут пияцтво, однак, не є негативною характеристикою, інформація подана швидше з відтінком гумористично-побутовим. Важливо, що мотив пияцтва, який набуває в текстах про козаків характеру стереотипу, автор не обминає, при тому що загалом характеризує козаків у піднесених тонах. Делла Валле пропонує королеві фортифікувати на його землі порт для Козаків, який допоміг би у справі блокади Чорного моря від Турок. Король явно зацікавлений і відсилає Степана до товаришів з дарунками і листом, у якому воліє продовжити переговори; П’єтро делла Валле додає і власного листа з пропозицією підтримки й допомоги. Планам делла Валле, як говорилося вище, не судилося здійснитися: з листа від 24 серпня 1620 р. ми дізнаємося, що башачуцький князь зрадив козаків, що чекали на Степана у нього в гостях, і видав їх туркам, роблячи вигляд, нібито відсилає їх до Персії. Щоправда, більшості козаків вдалося втекти з турецької фортеці й дістатися до Персії. Автор висловлює глибоке розчарування Аббасом, який не робить жодних помітних кроків, щоб допомогти їм; він тільки наказує відізвати назад, поки не пізно, Степана, щоб він не потрапив до тієї ж пастки, що і його товариші. Делла Валле навіть збирається допомогти козакам дістатися християнських земель через Індію [271, с. 54–56]. Роком пізніше, у червні 1620 р. делла Валле пише про лист, отриманий від Оліваріуса де Марконеса з Варшави, який теж «обмірковував справи Козаків та Чорного моря». Він чекав на відповідь Аббаса щодо можливого польсько-козацько-перського походу проти Турок, метою якого був порт Джано (Яніна). Козаки, з їх боку, були цілком готовими вирушати, але король Аббас був уже на шляху підписання миру з Турками [271, с. 127].

На тлі розглянутої нами вище італійської літератури, дотичної до «української» тематики, листи П’єтро делла Валле, з одного боку, явно зумовлені літературною традицією, з іншого – суттєво вирізняються деталями, які засвідчують враження від живого спілкування. Тим більш цікаво те, як «фактичні» складові зустрічей з козаками і антитурецьких планів все-таки поєднуються в делла Валле зі стереотипами «сарматських» чеснот. Це проявляється у пафосному, хоча й далеко небезпідставному, з огляду на козацькі звичаї та їх сприйняття тогочасним європейським ерудитом, порівнянні козаків з давніми римлянами і насамперед зі спартанцями, із «сарматсько-спартанськими» мотивами незвичайної військової доблесті та стоїчного способу життя. При цьому автор не полишає увагою і «теми міцних напоїв». У делла Валле проглядає навіть характерний для літератури вже барокової епохи «провіденційний» мотив: він говорить про існування пророцтв щодо майбутнього панування козаків на Чорному морі – про що йдеться і в

«турецькій» книзі «Сарматії» Ґваньїні – і, насамперед, звільнення ними Константинополя від «невірних». Враховуючи важливість символіки образу Константинополя як колишньої християнської столиці й «Другого Риму», можна зрозуміти епохальність «завдання» козаків і впевнені твердження делла Валле про те, що їм судилося стати в майбутньому могутньою республікою. Його явна симпатія й інтерес до козаків продиктовані, таким чином, з одного боку, особистим знайомством із деякими з них, спостереженнями та актуальною інформацією, отриманою ним під час тривалих мандрів, але все це, водночас із сучаснішими і менш патетичними порівняннями з берберськими корсарами чи ускоками, накладається на традиційну «матрицю» образу стоїків-войовників, сарматів, римлян, карфагенян чи спартанців.

Подорож П'єтро делла Валле припадає якраз на той період (1610 – 20 рр.), коли козаки здійснювали постійні напади на турецькі володіння – варто згадати похід на анатолійське узбережжя 1604 р., взяття Варни 1605, зруйнування Перекопу 1608 р., напади на Акерман, Килію та Ізмаїл у 1610 р., атаку Трапезунда і захоплення Синопу у 1614, знаменитий похід Сагайдачного на Кафу і визволення невільників 1616 р., нарешті – Хотин. Д. С. Наливайко слушно звертає увагу на поширення у Європі і в Італії зокрема свідчень про дяльність козаків через посередництво т.зв. «летючих листків» і брошур, зауважуючи,що висвітлення діяльності козаків у них нерідко виглядає гіперболізованим. 1618 р. відбувається нарада при дворі Султана, на якій був присутній і венеційський посол [60, с. 184–185]. Посол Венеції Х. Вальєр зауважує, зокрема, що турки готуються до війни з Польщею з метою «знищити козацькі гнізда» [246, с. 283–284], а інший, так само венеційський, посол С. Контаріні в той самий час, говорячи про козацькі походи, зауважує, що «недалеко вже той день, коли всюди будуть поважати країну і хоробрість цього народу» [246, с. 315]. Ці події знаходять відображення і в «Описі Чорного моря і Татарії» Е. Дортеллі д'Асколі, місіонера в Кримському ханстві (1634). За його словами, від спустошливих нападів козаків на турок Чорне море «виглядає ще чорнішим». Козаки, зазначає Дортеллі д'Асколі, це – руські, русичі (rossi), що живуть на кордонах Русі і називають себе козаками. Місіонер явно вражений масштабністю козацьких імпрез, вони «викликають жах» на всьому Чорному морі [144, с. 5–6]. Тут заслуговує на увагу момент жаху, образ нездоланних войовників, сили, що рушає навіть на кількісно переважаючого ворога – і перемагає. Загалом можна сказати, що Римська церква вже в 1620ті роки вбачає в козацтві головного ворога унії, і папський нунцій Торрес з Варшави в 1622 р. повідомляє, що за православну церкву тримається простолюд, що на її оборону підіймаються козаки і пропонує застосовувати проти них тактику хитрощів та обману, щоб не дійти до відкритої війни, бо «козацькі війни – то найжахливіша річ». Наприкінці 20 років Рим взагалі переходить на войовничу позицію і вимагає від Польщі застосування сили проти козаків – мається на увазі послання папи Григорія Сигізмундові III від 23 січня 1623» [60, с. 222]. У результаті, якого б забарвлення не набувала подібна інформація, так чи інакше в європейського читача формується високе уявлення про бойові якості козаків – як відомо, їх

вербують за часів Тридцятилітньої війни (1618 – 1648). Ситуації в Польщі і з козаками в 1620х роках торкаються, зокрема, «Реляції про Венеційську республіку, про Польське та про Богемське королівство» Джованні Франческо Ольмо. У передмові до видання 1628 р. трьох реляцій – про Венецію, Польщу та Богемію (реляція про Польщу написана 1623 р.) автор попереджає читачів про намір написати ще десять реляцій про всі держави Європи і робить заяву досить показову: «<…> Я певен, що речі, які я бачив і спостерігав протягом багаторічних мандрів і показані правдиво, сприятимуть пізнанню урядових справ <…>» [230]. Зазначимо відразу, що автор з явною симпатією характеризує як Венецію, так і Польщу, й Богемію, наголошуючи на військовій майстерності двох останніх держав. Польська республіка, «одна з найбільших у всьому світі», має, за словами автора, змішаний тип правління: Монархія вкупі з аристократією та народним урядом, під яким мається на увазі «безкінечне число осіб, що звуться шляхтою (Nobili)» [230, с. 21]. Забігаючи вперед, зауважимо, що Ольмо не приділяє особливої уваги територіям власне українським, він згадує «Русію» (Russia) як одну з провінцій Польщі, використовуючи усталені топоси-стереотипи «безмежних лісів» та «житниці», додаючи «фактичні» елементи, як-то перспективи експорту хліба. Ольмо торкається насамперед власне польських територій, але окремі деталі їх характеристики виявляють вірність попередній літературній традиції. Образ Польського королівства – «житниці Європи» [230, с . 29–30] збігається із основними моментами опису власне України в інших авторів. Говорячи про звичаї поляків, автор звертає увагу знов-таки на відсутність власного виноробства – щоправда, шляхта вживає угорські вина, і, звичайно, місцевий «замінник вина» – мед. Шляхта багато подорожує, вивчає науки й мови, але, повернувшися додому, вертається до старих звичок – автор явно наголошує на «варварських» елементах. Особисті спостереження Ольмо щодо інтересу польської шляхти до європейської освіти він явно намагається «врівноважити» зауваженнями подібного характеру, з метою утриматися в рамках жанру та притаманних йому засобів та стереотипів. Цікаве для нас зауваження щодо мови польського населення: найпоширенішою є мова польська, в той час як селяни мають «власну» мову, як у Литві, так і в «Русії» [230, с. 34]. Ольмо, однак, спиняється окремо на темі козацтва. Він говорить на постійну небезпеку з боку Татар, які «на кордонах Русії увесь час завдають страждань цьому Народові, маючи з того величезну здобич і плюндруючи країну мечем і вогнем, від яких нелегко захиститися, бо це земля рівнинна, відкрита з усіх боків , без фортець чи інших укріплень» [230, с. 29–30] – щоправда, нижче автор все-таки згадує Кам’янець [230, с. 38]. Козаків Ольмо характеризує без зайвої ідеалізації: «<…> Найбільше Поляки використовують козаків, людей без гальма, що живуть грабунком, як Татари чи Ускоки і походять з різних народів, особливо вирізняючись у наскоках та руйнуванні ворожих країн <…>» [230, с. 31] – як бачимо, «очевидець» Ольмо фактично цитує давніші характеристики нунця Каліґарі та інших авторів. Ми вже відзначали, що паралелізм у зображенні Татар і Козаків відчутний у багатьох італійських джерелах; розрізнення часто відбувається лише за знаком «плюс» чи «мінус», тобто християнин чи бусурма

нин. Далі Ольмо вважає за потрібне дати більш розгорнуту характеристику козацтва як реалії: «Козаки є об'єднанням людей різних націй, хоча у більшості своїй є Поляками, і їх спільною мовою є мова Польська. Вони мешкають на Запоріжжі (Soporodia), землі відкритій і лісистій між Польським Королівством та Турецькою Імперією неподалік від Евксинського (Чорного) моря і налічується їх близько ста тисяч. За вірою вони Християни Грецького, чи Рутенського обряду. Живуть вони у бідності і без виробництв, тож життя їх надзвичайно важке і сповнене незгод; зараджують вони собі завдяки набігам на Турецьку імперію і здобичі, яку звідти привозять. У них надзвичайно швидкі коні й невеликі човни, на яких вони по Дунаю плавають у Чорне море, і під час цих морських походів завдають величезної шкоди Туркам, грабують Татарію і час від часу Русію, Провінцію, підлеглу Короні Польській, хоча між ними, Королем та Польською республікою чудове взаєморозуміння і вони визнають Його Величність майже своїм найвищим Повелителем, служачи йому під час воєн. Останнім часом вони відзначилися під час турецької війни у Валахії, де показали себе добрими солдатами, як і під час баталії під Білою горою поблизу Праги на боці Кесаря, хоча раніше вважалося, що вони здатні скоріше руйнувати і грабувати, аніж стояти табором і воювати за правилами. Вони – противага Татарам, оскільки в той час як останні завдають шкоди країнам Християнським, вони вриваються у землі невірних. Однак, вони є армією бунтівною, неозброєною, яку важко утримати в рамках дозволеного. Але вони здатні переносити будь-які незгоди, вони численні, швидкі, особливо у відкритому полі; у замкнутому просторі чи під фортецями не дуже доцільні. Правлять ними керівники, ними ж обрані засобами досить варварськими, з огляду на схожість їх до Татар, Арабів та Уск оків <…>» [230, с. 37].

Навряд чи автор мав особисті контакти з козаками, але й проінформований він непогано, явно поляками. Як бачимо, козаки тут не асоціюються з «Русією», вони представлені як об'єднання людей різного походження, здебільшого польського – автор вважає їх основну мову польською. Образ козаків антиномічний: варварський образ життя, правління, паралелізм козаків – татар – ускоків, схильність до наскоків та грабунку на зразок татар, анархійність поведінки, але водночас – терплячість, невибагливість, «найтяжче і сповнене незгод життя» як норма, звичність до незручностей військового буття; численність і швидкість війська, насамперед у відкритому полі. Вказує автор і на конкретні баталії, де нещодавно козаки показали себе як добрі солдати у Валаській війні та біля Білої Гори під Прагою, в той час як раніше вважалися насамперед шукачами здобичі та руйнівниками. Попри всі контрасти і введення конкретних деталей і фактів, характеристика Ольмо у своїх основних рисах знов-таки зводиться до топосів «сарматського» типу, але вона абсолютно позбавлена екзальтації, притаманної, наприклад, делла Валле. Можна додати, що, в залежності від особистості, основних джерел інформації та мети місії дипломата, образи українця й поляка можуть взаємонакладатися, як у Ольмо, або ж розрізнятися.

Матеріали, ближчі до середини XVII ст. поєднують давнішу тему антитурецької боротьби та участі у ній козацтва, конкретизуючи відповідні плани, з темою козацько-польських стосунків та незмінними традиційними описами «сарматських» територій – йдеться тут про реляції дипломатів, а також універсалізуючі компіляції та альманахи, що намагалися доносити до читача актуальні новини. Можна навести, як показовий літературний документ, листування венеційського посла у Польщі Джованні Тьєполо 1645–1647 рр. з Сенатом Венеції: тут, ясна річ не бракує опису «Русії», провінції Польського Королівства: «Русія (Russia) розподіляється на Білу, Червону і Чорну (nella Bianca, nella Rossa e nella Nera): Біла належить Великому князівству Литовському, Червона – Польщі, і Чорна, що знаходиться з іншого боку Танаїсу і поза витоками Бористену, Московії (власне, вона і є Московією, так її називають наші сучасники і простий люд, але в давнину вона називалася Чорною Русією (Russia Nera) <…>» [264, с. 56]. Важливим для нас моментом є те, що розглядувний нами автор наголошує на тому, що під «Русією» мається на увазі території як, за сучасним розумінням, «українські», так і «білоруські», і «російські» – «московські», хоча це й не виключає фактичного розподілу її ще в «давні»(автор не конкретизує, наскільки «давні») часи на три регіони. Тьєполо не уникає, слідом за попередниками, наголошення на тому, що «весь цей великий край є надзвичайно родючим злаками, плодами, звіриною, биками, вівцями, рибою», а меду тут кількість «невичерпна» [264, с. 56]. Як бачимо, і у Тьєполо наявні практично всі знайомі нам топоси. З огляду на те, що регулярне листування з Сенатом можна вважати «найреалістичнішим» з описових жанрів, ми переконуємося ще раз у величезній ролі існуючого масиву претекстів у формуванні образу описуваної очевидцем-дипломатом реалії. Разом з тим Тьєполо досить технічно подає адміністративний розподіл Білої та Червоної «Русії», перераховуючи, зокрема, єпископальні міста і зупиняється на Львові, місті архієпископа і столиці всього регіону. Львів вартий уваги і як місто, де проводиться «той самий знаменитий ярмарок на день Св. Агнеси, на яку прибувають купці з усіх частин світу», хоча з цього боку відомий і Ярослав з його ярмарком на день Вознесіння, «куди везуть товари з Персії, Константинополя, Венеції, Московії та Амстердаму, окрім місцевих биків та коней, що їх завжди більш як 60000» [264, с. 56]. Інформація, подана Дж. Тьєполо створює картину активних торгових зв’язків українських земель, зокрема міст нинішньої Західної України, з Європою, Венецією включно, і Сходом. Але, виходячи зі співвідношення «уявне»-»фактичне», багатство, розмаїття товарів, вражаюча кількість на ярмарках місцевих «коней та биків» – все це сприймається як додатковий важливий показник фантастичних природних багатств і економічного потенціалу краю. Так, щодо Подолії автор зауважує, що, якби не постійні бої з Татарами, ця земля з її багатствами і сприятливим кліматом при мирному житті не мала б причин заздрити будь-якому народові Європи [264, с. 56] – тут теж варто звернути увагу на авторське зіставлення Подолії з Європою як своєрідним еталоном, легкий відступ автора від «варварських» стереотипів, на політичний і філософський висновок про

необхідність миру на цій безкінечно воюючій землі. Тьєполо розглядає конкретні можливості залучення козаків до спільних антитурецьких імпрез: цим пояснюється затушування «варварських» мотивів, зауважень про схожість козаків з татарами чи ускоками, які ми могли бачити у нунція Каліґарі чи Ф. Ольмо: позитивне і оптимістичне у листах Тьєполо явно виводиться на передній план. Він переказує, наприклад, легенду по Османа і Кам'янецьку фортецю: нібито, розглядаючи її під нападу на Польщу у 1621 р., він почув, що так міцно її збудував сам Бог, і відповів: «Коли так, нехай сам Бог її й захоплює» [264, с. 56]. Висока оцінка фортеці поєднується тут із явними антитурецькими мотивами. У листуванні Тьєполо з Венеційським Сенатом далі розглядається план підтримки диверсивної війни Козаків проти Турок на Чорному морі [264, с. 58], причому Сенат відповідає Тьєполо, що «диверсія Козаків на Чорному морі піде на велику користь християнському світу…» [264, с. 60–73]. Загалом із листування Тьєполо з Сенатом українські землі сприймаються насамперед через призму антитурецьких воєнних дій і ролі у них козаків, хоча автор у цьому контексті звертає увагу на природний економічний потенціал краю. Як указувалося вище, незважаючи на те, що в «Листах» можна було б очікувати безпосередніх вражень , висловлених оригінальним текстом, ми зустрічаємо традиційні цитати й алюзії в описі українських земель. Щоправда, до них додаються «авторські» нотатки щодо вже усталених торговельних зв'язків із Заходом – гадаємо, Тьєполо вбачав у них запоруку можливості знайти спільну мову з козаками. Розгляд запорізьких козаків як потенційних союзників, на нашу думку, не дає змоги автору вслід за попередниками акцентувати й гіперболізувати їх «варварські» риси. Зауважимо також, що у Тьєполо образ запорізьких козаків відчутно наближено саме до образу українських земель – звичайно, це можна сказати і про «Листи» делла Валле, але не про твори XVI ст.

Можна зробити загальний висновок, що військова активність козацтва у першій третині XVII ст. змусила авторів-очевидців – мандрівників, дипломатів – відображати польсько-українські території насамперед через призму козацького феномену в усій його багатогранності – мається на увазі проблема козацтва – ворога турок і водночас – ворога католицької церкви й унії . У зображенні козацтва загалом зберігається комплекс «сарматських характеристик» і мотив «життя на кордоні з диким, варварським, неєвропейським світом», причому від особистості та релігійно-політичної позиції автора залежить, екзальтованим чи стриманим буде опис козацької «анархійності», визнання козацького урядування «спартанським»(делла Валле) чи «татарським» (Ольмо).

3.4. Італійська компілятивно-космографічна барокова література про Русь

На тлі різножанрововоі літератури, яка обробляла новішу і конкретну ін формацію про українські землі й козацтво, продовжують одночасно побутувати і опуси традиційного космографічно-компілятивного жанру. Щоправда, із явним впливом філософії й естетики барокко на форму й постановку питань. Серед них

можна вказати, наприклад, на «Амфітеатр Європи» Дж. Н. Дольйоні. «Амфітеатр» є розлогим описом європейських країн, серед яких – і Польське королівство. Автор традиційно визначає кордони – окремо – Литви, Росії (Rossia), Пруссії, Мазовії, Жмуді, Лівонії й Подолії [92, с. 1271]. Дольйоні посилається на польського історика столітньої давності Марціна Кромера, але з тексту відчувається його знайомство і з М. Мєховським та різними компіляціями – оскільки використання тих самих «інформаційних блоків» різними авторами стало вже традицією, нелегко визначити, якими саме. Так, Дольйоні повторює, що польські території від Вісли до Бористену були відомі як Європейська Сарматія, що ця земля дуже зручна для полювання, плодовита, багата знаменитими річками, мінералами (металами), тут живе багато людей, наявна велика кількість міст і замків, що, з огляду на холодний клімат, ця земля не дає винограду й вина, а замість них уживається пиво (ceruosa) з пшениці чи ячменю та звареного у воді хмелю, а також напій, що зветься медом, із води, меду та хмелю (як бачимо, автор наголошує навіть на особливостях рецепта). Люди тут загалом від природи сильні, відчайдушні, хоробрі й без страху наражаються на будь-яку небезпеку – тобто знов іде наголошення «сарматсько-спартанських» якостей. Дольйоні частково звертається до земель, що пов'язані з Україною, і в розділі про Таврію, Херсонес – «нині край Тани». Ясна річ, автор тут знов звертається до «двох Сарматій», підкреслюючи величезний обшир краю та силу-силенну відмінних між собою народів, що його населяють. Далі він зупиняється на Татарах – що їх «Греки називали Сарматами, які живуть грабунком, і звичні до розбою, які з дитинства навчаються грабувати і завше дошкуляють численними набігами своїм сусідам. Вони, однак, терплячі і достойно витримують голод, задовольняючись усім <…>» [92, с. 1263]. Як бачимо, і в Дольйоні характеристика Татар, як потомків Сарматів, багато в чому збігається з традиційними характеристиками населення польсько-українських земель, і зокрема козацтва. Далі в описі краю Тани Дольйоні не оминає згадки про Овідія, висланого Авґустом у землі Ґетів, і принагідно характеризує Бористен як одну з найбільших рік Європи, а часті повені зробили луки довкола ріки надзвичайно родючими і повними звірини. Постійні епітети в описах – «найбільший», «найродючіший», «незліченний», «численний» – тобто наявний типовий емотивно-гіперболізуючий момент у описі екзотичного краю, що асоціюється з «Сарматами» та Овідієм. Тана – «останнє місто Європи», Між Таною та Бористеном «<…> нині живуть Роксолани, але з народів цих країв, ті, що живуть обіч Танаїсу, є добрими й сміливими вояками, але ті, що поблизу Босфору, більш цивілізовані й миролюбні, і звуться Татарами Хазарського краю <…>» [92, с. 1264–1265]. Етнонім Роксолани автор, як бачимо, ніяк не уточнює, але порівнює їх з «хазарськими» татарами, відзначаючи войовничість перших на противагу «цивілізованому миролюбству» останніх. Тут і далі у тексті Дольйоні традиційні, сповнені стереотипів, загальні картини постійно поєднуються із зауваженнями детального і конкретного характеру та короткими хроніками історичних подій і змін правителів описуваних земель. Дольйоні дає огляд міст Криму, з їх давніми назвами, розповідає про уряд татар, історію Чінгіз Хана. Спиняється на темі

татарських набігів насамперед «на Росію та Московію» і говорить – знов-таки використовуючи поняття «великий» і т. п. – про полонених, що їх продають у рабство Туркам [92, с. 1269]. Далі автор присвячує окремий розділ «Польщі та землям, що з нею межують». Можна сказати, що найпоказовіший «новітній» мотив «Амфітеатру» – сприйняття описуваних народів у «загальнослов'янському» ключі, тобто як частини слов'янства загалом. Це не означає, що приналежність поляків чи русів до слов'ян замовчувалася в раніших текстах: так, ще Мєховський стверджував приналежність до Слов'ян найрізноманітніших народів сарматських територій. Але барокова універсалізуюча тенденція виносить «панслов'янську» тему на передній план [92 , с. 1271]. Власне, автор на початку пише загалом про Польщу, згадуючи рутенські землі лише як її складову частину, але основні стереотипи використовуються практично ті самі [92, с. 1272]. Так, Дольйоні підкреслює екзотичну пишність вбрання шляхти, золочену і вкриту дорогоцінним камінням зброю, тобто маємо типовий і для давніших описів «чужих» земель момент замилування екзотичним. Дольйоні, однак, звертає увагу і на характеристики менш стереотипові, як-то балакучість, люб'язність та гостинність поляків, належно оцінені автором-європейцем. Нижче маємо присутній практично в усіх розглянутих нами джерелах докладний опис родючості земель Польського королівства, причому додається досить довгий список рослин та тварин, у якому наявні навіть інжир, їстівні каштани, апельсини, цедри, лимони і каперси, малоймовірні як типові представники рослинного світу Польщі – здається, автор увів їх до списку з метою увиразнення картини фантастичної родючості опису ваної землі. Зупиняється автор і на цінних видах риб (лосось та осетер), і на неймовірній кількості бджіл, а відтак – меду. Додається, однак, і нестереотипова згадка про цілющі термальні води. Хоча увага автора до факту існування вод, здатних лікувати різні хвороби, цілком логічна у контексті звичних інтересів пи сьменників, які описують далекі землі. Власне, інтерес Дольйоні до екзотики й легенд відчувається і в сухувато-хронологічному на перший погляд переліку королів Польщі та в коротких історіях їх правління (мається на увазі досить розлоге як на загальний контекст викладення легенди про Ванду) [92, с. 1271–1274]. В тексті відчутні характерні для бароко загалом «провіденційні» мотиви: так, був нібито знак-пророцтво, що Польща прийме християнську віру [92, с. 1277]. Далі «Россія» конкретизується у взятих з польських джерел згадках про походи в ці землі польських князів, від Болеслава до Казимира, аж до навернення в християнство населення захоплених територій за часів Владислава Ягеллона [92, с. 1278]. Переходячи до теми власне «Россії», Дольйоні повторює традиційні твердження: «<…> Є різні думки щодо походження цього народу, кажуть, що він походить від Яфета (Scafetto) і від уже згадуваних Савроматів, чи Сарматів, чи Славонів (Sauramate, o Salmati, o Slauoni). Дехто вважає, що Росіяни (Rossiani) так звуться через...червонястий колір шкіри, але інші, з більшою долею правдивості, гадають, що назва походить від «розсіяні», зазначаючи, що Россія (Rozsieia) у Слов'янській, чи Ск'явонській мові пов'язана із сіянням, а вони настільки розсіялися по світу, що захопили всю Сарматію, як Європейську, так і

Азіатську, від Льодовитого моря аж до Середземного, і до Адріатики, і від Чорного моря аж до Балтійського океану – повсюди було засновано їх колонії (фактичне повторення відповідного фрагменту Ґваньїні – *К. К.*) [178, с. 29]) <…> Ця Росія однак називається інакше; бо ж частина її знаходиться у володіннях Короля Польщі, і Великого Князя Литовського, і частина – під Московитом, ми однак нині звернемося тільки до тих місць, що підвладні Полякові <…>» [178, с. 1291]. Зазначаючи, що «так пишуть різні автори»(без вказування імен, але неважко впізнати джерела традиційні, як-то Мєховський чи Ґваньїні) автор залюбки повертається до «родючості» власне руських земель, хоча, як ми бачили , досить детально висвітлив цю тему, пишучи вище про Польщу загалом – що зайвий раз доводить «ритуальний» характер звертання до цієї теми. Фактично Дольйоні вже вкотре повторює облюбовану попередниками історію про те, що зерно, яке падає в землю, дає врожай три роки поспіль, і «немає необхідності наступного року орати й сіяти, бо під час жнив зерна стиглої пшениці падають на землю і проростають самі собою, і дають наступного року щедрий врожай». Далі автор знов-таки повторює опис трав, що їх висота перекриває довгу палицю , знов говорить про бджіл, що гніздяться не тільки у дуплах дерев, а й у кам’яних і навіть земляних печерах, спиняється на Меді-напої і на воску, що вивозиться навіть «до нас, до Італії». Є у Дольйоні і про сіль, що її видобувають з озера, через що часто мусять вступати у сутички з Татарами, і про «дивовижну річ, що, як кажуть, можна спостерігати у Хелмській землі» – шматки соснового дерева, що протягом двох-трьох років перетворюються на камінь [178, с. 1291–1292].

У Дольйоні, на тлі вказаних вище стереотипних фрагментів, вирізняються досить деталізовані описи озброєння, вбрання та деяких звичаїв руського народу Польської держави: після традиційного підкреслення «войовничості» цього народу, автор говорить про використання ними на війні їх «давньої зброї» – луків та стріл, а нині, крім того – ще й списів «дванадцять футів завдовжки». Автор описує обладунки і головні убори, арбалети та аркебузи на тевтонський кшталт. «В одязі вони використовують усі кольори, крім чорного. Як чоловіки, так і жінки носять найтонші лляні сорочки, до п'ят завдовжки, із коміром, вишукано гаптованим золотом або червоним шовком. Їх одяг широкий і цілком подібний до Грецького, або ж до того, що носять Турки і весь Трансільванський край; але рукава у них ширші і гаптовані золотом із того боку , де груди й плечі, і зверху вони вдягають хутра ондатри (в оригіналі: Lutica – європейська норка, ондатра – *К. К.*) За звичаєм жінки носять у вухах прикраси й дорогоцінні камені, так само як і чоловіки, але тільки в дитячому віці. Цнотливою вважається та жінка, що одружується вдруге, але та, що втретє, вважається безсоромною і збезчещеною, те ж саме стосується й чоловіків. Дівчата носять волосся, розпущене по плечах, але після шлюбу ховають його під велін. Чоловіки волосся підстригають над вухами... мають Росіяни (Rossiani) власну мову, не можу сказати, чи це та сама мова, що у Скіфів, чи інша; літери не дуже відрізняються від Грецького письма, за яким ведуться Служби Божі і вшановуються Святі. Вони мають дванадцять суддів, які розбирають суперечки та інші необхідні справи; один з них дізнається про справу і передає колегам а

інколи також і Королю в разі особливо важливих справ. Тут немає олив, бо земля їх не родить і вони нізвідки не завозяться, але вони вживають олію з конопель, маку та горіхів. Що ж до володіння цією провінцією Росіян, то в їх анналах читаємо, що в цих землях, що нині належать Короні Польській, володарювали року Божого 861 Кий, Щек та Хорив (Chio, Scicio, & Corrauo) брати, з сестрою Либіддю (Libeda); але, через великий брак письменників та залишених ними свідчень невідомо, якого вони були проходження. Читаємо однак, що були там правителі із титулом Герцогів, Монархів і навіть Королів (Duchi, & Monarchi, & anco co'titolo Regio), і що Каломан (Calomano) брат Андрія, Короля Угорщини був призваний Росіянами до Галичини (Halicia) на князювання був Єпископами, що він їх привіз із собою, урочисто коронований і проголошений Королем Галицьким (Galatia, ò sia di Heclitia), у цьому місті, що знаходиться у підніжжя Сарматських гір, і відбулося це близько 1200 року. З того часу Королі Угорщини (що втратили пізніше свою там владу) зберігають між інших титулів титул Королів Галицьких чи Лаудомирських. По смерті Каломана Данило, син Романа, Руського Князя (Daniel figluolo di Romano Duca de'Rossiani), завоювавши собі велику довіру, повагу й владу між того народу, прийняв від Опіссона (Opisson), Папського Легата в тому краї у той час, Королівський титул, пообіцявши визнати верховенство Апостольського престолу. Однак, отримавши титул, розкаявся і не схотів дотриматися обіцянки. Його наступники, що владарювали, тільки називалися Королями і Князями Росіян (Rè, & Duchi, de'Rossiani).... Далі Дольйоні вважає за необхідне з'ясувати, яким чином руські землі увійшли до Польської Корони і коротко, але з виділенням основних моментів, розповідає про русько-польські війни, про Болеслава I і II під Києвом, про той факт, що Росія (Rossia), ослабнувши у війнах, платила данину Польській Короні, але зберігала власних князів, і надалі у дещо туманних висловах говорить про те, що ці Князі з часом «згубилися» і тими землями правили різні «Барони», що звалися «Князями» (загалом, здаєть ся, подана картина усобиць і розпаду Руської держави). Після цього, за словами автора, Любарт, син Гедиміна, князя Литовського одружився з донькою Володимирського князя і заволодів «усією землею Росіян» аж до часу, коли король Польський Казимир збройно захопив «усю ту частину Россії, з коро лівською столицею Львовом, що через недогляд попередників була втрачена, окрім тієї частини, що була під Литвою... і щоб ті народи не піднялися і не збунтувалися, надав тій землі статусу Провінції і створив магістрати на Польський кшталт, записавши і Росіян як Поляків <…>» [178, с. 1292–1294]. Далі Дольйоні описує Люблінську унію і традиційно переходить до опису міст одного за одним.

Ця ще одна досить довга цитата, незважаючи на неточність чи приблизність деяких дат у ній, цінна наявною історичною панорамою розвитку руських/ українських земель від заснування Києва до польського періоду, в якій автор прямо чи опосередковано використовує інформацію місцевих анналів, як він сам зазначає. Варто відзначити виведену автором лінію наступності Київ – західні землі, Галич та Львів, згадку про особу Данила Галицького та його сто

сунки з Римом. Розглядаючи даний текст через призму інтертекстуальності, можна підкреслити, що для автора важливим критерієм оцінки у «європейській» системі координат є наявність-відсутність в описуваній землі правителів з титулами королів чи герцогів: він зазначає, що в руських землях вони були. Варта уваги і згадка автора про офіційну полонізацію Казимиром Львова і прилеглих земель, де він записав руське населення поляками: сам автор виділяє руських як окремий етнос, відзначає наявність у руських власної мови і подібність письма до грецького, причому ставить у XVII ст. питання, чи це мова «скіфська», чи ні. Він зізнається, що не може на нього відповісти, але для нас важлива сама постановка цього питання як вияв зв'язку із традиційними уявленнями про позачасове існування в описуваних автором землях скіфів чи сарматів.

Можна помітити, що українські землі Дольйоні описує, поєднуючи традиційні кліше із зауваженнями незвичними, іноді досить конкретними, деталізованими, повертаючися надалі до образів більш усталених – так і в описі Поділля маємо далі зауваження про величезну кількість меду у лісах, а далі перелік давніх племен, що населяли цю територію: Алани, Ґоти, Ґети, Кумани, Половці і Роксолани, причому він вказує також на «пам'ятки», залишені «Черкасами» близько ріки Бористену – з цієї побіжної згадки важко зрозуміти, кого має автор на увазі під «Черкасами» (Circassi). Наприкінці Дольйоні зауважує, що провінції, ним описані, свого часу були князівствами (герцогствами), а нині керуються Воєводами та «Баронами», тобто магнатами [178, с. 1295]. Пов'язаний із нашою темою і наступний розділ твору Дольйоні, де описано «Литву, Жмудь та близькі до них землі», оскільки там ідеться частково і про українські території, і, крім того, автор у описах Литви застосовує практично увесь традиційний запас відомих нам стереотипів: йдеться про шир території, величезну кількість пасовиськ та лісів, водойми, сповнені риби, непрохідні болота, достаток дерева, придатного для будівництва кораблів, меду і воску і т. д. Особливо автор зупиняється на тих звірах, що для європейців є дивовижними – зубрі та диких конях «неймовірної величини», причому у зубрів роги такі великі та широко поставлені, що «між ними зручно могли б розміститися троє людей міцної статури» – гіперболізацію у цьому випадку можна вважати вже неминучим літературним засобом. Високо оцінює автор бойові якості литовських вершників, так само як і їх численність. Варто підкреслити один момент конкретний і нетрадиційний, тим більше що він буде розвинутий у пізніших творах на тему польсько-козацьких війн – Дольйоні з нотою співчуття говорить про фактично кріпосну залежність селян від їх господарів та їх нещасливе життя [178, с. 1297]. Дольйоні виявляє обізнаність з історією давніх стосунків Литви з Київською державою і дає коротку історію литовських князів. У цьому контексті маємо й опис Києва, основні моменти якого збігаються з наявними у Мєховського чи Ґерберштейна. На південь від Києва, говорить автор, є місто Черкаси «<…> там, а також на широких територіях довкола, живе той народ (гадаємо, автор має на увазі «однойменний», тобто ті, кого автор називає Черкасами у даному випадку – як

побачимо, тут мова йде явно про козаків – *К. К.*); це люди дуже войовничі, і ведуть постійну війну з Перекопськими Татарами, що від них недалеко. Над Черкасами, на відстані семи польських миль вгору по Бористену, є фортеця Канів (Kancouu), населена як сама так і околиці людьми хоробрими, і між Черкасами і тією фортецею не живе жодна християнська душа і ніхто інший, окрім диких звірів <…>» [178, с. 1291]. Як бачимо, згадка про козаків досить розмита, і можна гадати, що і в розділі про руські землі Дольйоні під «пам'ятками» Черкасів мав на увазі козацькі курені або місця їх проживання загалом. Маємо ті ж типові риси, які вибудовують образ козацтва і в інших тек стах: хоробрість і постійна боротьба проти невірних, себто у даному випадку татар. Цікаво також і те, що автор, контекстуально висуваючи Литву за межі поняття Європа (хоча конкретно він про це не говорить), називає Київ одним з найзначніших міст власне Європи, тобто відводить йому особливе місце в описуваній ним «дикій» землі – це стосується, до речі, і Львова й інших значних міст на території України та Литви: міста є реалією європейського світу, навіть якщо вони і виглядають острівцями в безмежних просторах, сповнених природних дивовиж та згадок про давні племена.

«Амфітеатр» Дольйоні, як показове літературне явище свого часу, порівняно із творами попередників – як компілятивними, так і творами «очевидців», приводить до висновків: протягом як мінімум століття чималі масиви літературно-історико-географічних описів українських земель без особливих змін переходять від одного автора до іншого, тобто ми маємо справу з інтертекстуальністю експліцитною, свідомим цитуванням чи трансплантацією . Для європейських, і зокрема італійських, письменників, джерелом для творення образу українських земель та їх населення залишається насамперед текстовий масив, що виростає із, по-перше, творів античних, по-друге – з найбільш резонансних творів сучасників, що їх можна умовно вважати претекстами, як-то Мєховський чи Ґваньїні – але успіх вищезгаданих творів великою мірою залежав від їх відповідності запитам «реципієнта», зокрема «сарматським» мотивам та дотичній до них темі протистояння християн мусульманам, а також традиційній екзотизації віддаленого, «чужого». При цьому поруч із традиційними елементами образу, які можна вважати інтертекстуальними, з'являються й нові, актуальні деталі, взяті із дійсності або ж із невикористаних попередниками місцевих джерел – це стосується насамперед творів «очевидців», реляцій послів. Але структура і зміст постійно присутніх «мандрівних фрагментів» лишається незмінною як данина, з одного боку, ерудитській традиції цитування попередників, а з іншого – через досконалу їх відповідність стереотиповим вимогам до описів «далеких екзотичних земель», «чужого».

3.5. Русь в італійському просторі слов'янських стереотипів

Із огляду на висновки, зроблені в результаті аналізу «Амфітеатру» Дольйоні, варто, на підтвердження нашої думки, звернутися до ще одного опусу універсально-барокового характеру тієї ж епохи (перша третина XVII ст .), навіть якщо в останніх «українська» тема й не виділяється (або майже не

виділяється). Річ у тім, що твори на зразок «Слов'янського царства» Мауро Орбіні підносять уявну історію слов'ян загалом, часто використовуючи ті самі інтертекстуальні елементи, як-то тематично-фабульні топоси, що ми їх неодноразово зустрічали в попередніх творах у застосуванні до польсько-українського середовища. Таким чином, вони утверджують і популяризують їх додатково. Безумовним є вплив на «Слов'янське царство» М. Орбіні з Рагузи ранішого твору його співвітчизника, домініканця з Лезіни В. Прібево, що ми його згадували раніше: можна твердити, що чимало елементів твору Прібево стали відомі, більше того, викликали величезний резонанс і стали претекстом для поетів, історіографів та літераторів загалом аж до початку XIX ст. через посередництво фактичного плагіату Орбіні [117, с. 138–154]. Орбіні й Прібево поєднує «ціцеронівська» інтерпретація завдань історика (вивчення реальності, з погляду автора, звичайно – у поєднанні з риторичною та стилістичною вправністю – *К. К.*), мотив відсутності освічених літераторів серед давніх слов'ян як причина того, що їх славна історія невідома у світі, екзальтація військових доблестей слов'ян як своєрідна компенсація за «брак культурної історії» порівняно з давніми народами Європи: як Прібево, так за ним і Орбіні навіть виводять етимологію поняття «слов'янин» від «слава» [117, с. 141–142].

Уже сама назва твору передає універсальність авторського завдання: Орбі ні збирається розповісти про походження майже усіх народів, що розмовляють Слов'янською мовою, про їх війни у Європі, Азії і Африці, про їх давній культ і навернення до Християнства. Логічно, з огляду на походження автора, що найбі льшої уваги удостояться південні Слов'яни, хоча автор не омине і Русь. З самого початку Орбіні у зверненні до читачів наголошує на згадуваній нами вище тезі: « <…> Цей народ не мав людей учених і вправних у красному письменстві, проте мав достатньо людей хоробрих і неперевершених у військовому мистецтві, які обезсмертили ім'я Слов'ян <…>» [231, с. 1–6]. Орбіні ототожнює Слов'ян із варварами-завойовниками, вказує, що цей твір – своєрідна компіляція з книг давніших авторів і наводить довжелезну низку племен та народів, що, на його думку, походять від Слов'ян: від Вандалів до Ґотів, Норманнів та Обрів чи Венедів. «Вони з'явилися світові в той час, коли Греки і Римляни, у яких процвітало вивчення різних наук, втратили разом і мистецтва, і красномовство, атаковані, сплюндровані і майже знищені зброєю Партів, Ґотів, Вандалів, Лонгобардів, Сарацинів, Гуннів і, зрештою, тих самих Слов'ян <…>» [231, с. 1–6]. У вищенаведеній цитаті автор явно наголошує на мотиві минущості цивілізацій: на зміну «освіченим» римлянам приходять дикі, але переможні варвари, серед них – слов'яни: тобто вони, попри всю їх відмінність від греків і римлян, є натуральними «наступниками» давніх суспільств. Дж. Броджі-Беркофф зазначає, що ця тема – падіння Римської імперії, яке спричинило занепад наук і мистецтв та лакуни в історії – в Орбіні походить ще від Саллюстія і Тіта Лівія і була використана Ф. Бйондо і, за ним, М. Кромером [112, с. 133–134].

Орбіні підтримує давній мотив, що ним скористався і Гваньїні, про походження Слов'ян від Яфета, старшого сина Ноя. Тут випливає і

«скандинавська теорія» походження слов'ян: Ной і його сини після потопу нібито опинилися в землі, що нині зветься Скандинавією. Яфет був водночас і правителем, і хоробрим солдатом-оборонцем своїх земель: відтак «Слов'яни, потомки Яфета, завжди хоробрі були у війнах і панували над багатьма народами» [231, с. 7]. Рушивши зі Скандинавії, Слов'яни, за Орбіні, захопили всю Європейську Сарматію і далі утворили чимало народів – серед них Орбіні вказує і на «Роксоланів, або ж Русів, та Московитів» [231, с. 7] – як бачимо, розрізняючи останніх. Концепція скандинавського походження, нова для південних слов'ян і запозичена Орбіні в німецьких істориків [112, с. 148], працювала на одну з основних ідей «Слов'янського царства» – ідею значного поширення слов'янського племені, і приписувала Слов'янам військові імпрези Германців, Ґотів, Вандалів і т. д. Навіть Амазонки, стверджує Орбіні, належали до Слов'янського племені, будучи дружинами Сарматів чи Ґотів [231, с. 143] – щоправда, Амазонок згадував ще Мєховський. Таким чином, практично всі народи, міфічні чи реальні, що в минулому уславилися військовою доблестю і витривалістю, за Орбіні – Слов'яни. Посилаючись, зокрема, на Паоло Джовіо, Орбіні нагадує, що численні названі ним народи – єдиний, найбільший у світі, слов'янський народ. Щодо термінології, не можна не звернути уваги на плутанину в назвах народів тих земель, що становлять інтерес для нас: маємо, як ми вже бачили, «Роксоланів, або ж Русів, та Московитів», а трохи нижче – «Русів, Подолян, Полян, Московитів та Черкасів» [231, с. 7]. Хоча для нас важлива не так чіткість визначень, як основні мотиви узагальненого образу слов'ян у Орбіні. Так, посилаючися на Помпонія Мелу, він вказує, що їх давній звичай був – не затримуватися назавжди в одному місці, а пересуватися, обираючи найкращі пасовиська, «мешкаючи завше у наметах, як вільні й непереможні воїни» [231, с. 7]. Можна відзначити, що екзальтація кочового життя зайвий раз акцентує стереотип вільних-безстрашних-непереможних воїнів, і водночас працює як завуальоване протиставлення слов'ян західним народам: вони – осідлі, слов'яни – кочові, тобто у даному контексті образ кочівника не є негативом, автор явно захоплений ним. Враховуючи, що в попередніх розглянутих нами творах нерідко спостерігалося уподібнення характеристик козаків і татар, можна твердити, що популярність твору Орбіні закріплювала подібні асоціації. Здатність лишати одне місце й переходити на інше ототожнюється зі свободою як однією з основних позитивних характеристик слов'ян у змалюванні Орбіні. Автор повторює вислів Ґваньїні про те, що ні в які часи не існувало народу, войовничішого за Слов'ян і в патетично- піднесеному тоні наводить вже добре нам відомі «сарматські» характеристики, посилаючися на ті самі, що і в Ґваньїні, рядки Овідія [231, с. 8]. Поряд із посиланням на класичні авторитети автор, щоправда, слідом за Прібево, дозволяє собі нарікати на античних та італійських авторів, які, на його думку, обминули увагою або ж фальсифікували свідчення про «варварів», щоб уславити власне плем'я [117, с. 135–136]. Сам Орбіні ототожнює Ґотів зі Слов'янами і запевняє, з одного боку, що Александр Македонський був Слов'янином, а з іншого представляє Скіфів-Слов'ян переможцями Александра. Дж. Броджі говорить про походження цих уявлень від класиків та, зокрема, від «Історії Александра Великого» Кв. Курція

Руффа, знаходячи чимало паралелей [117, с. 140–142], особливо у твердженнях, що є лейтмотивом образу варварів-слов'ян: «Ми не можемо нікому підкорятися і не бажаємо бути нічиїми панами <…> ми більше любимо незаймані ліси без будь-яких слідів людського втручання, аніж міста й багаті маєтки...» [231, с. 12–14]. Як бачимо, від теми варварів-переможців, що захопили величезні території, Орбіні відгалужує мотив-топос «вільного і щасливого» життя варварів серед незайманої природи – як протиставлення західній культурі міст, ця тема безумовно імпонує авторській ідеї «реваншу» слов'янської спільноти, яку історичні обставини позба вили культурного розвитку в розумінні європейському. Загалом, Орбіні постійно наголошує на двох незмінних характеристиках слов'ян: надзвичайна хоробрість і військова доблесть та культ свободи «обираючи щоразу скоріше смерть, аніж слугування <…> іншим» [231, с. 73–74].

Підсумовуючи, наголосимо на тому, що твір Орбіні, будучи в аспекті суто «фактологічному» на тлі сучасних йому і навіть раніших свідчень про польсько-литовсько-руські території, козаків і т.п. багато в чому «кроком назад», тобто твором патетично-фантазійним, сповненим неточностей, набув величезної популярності в Італії та Європі загалом і сприяв процвітанню численних «сарматських» – «слов'янських» – «варварських» тематично-фабульних топосів-кліше, освячених самим Овідієм. Парадокс експліцитного інтертекстуального зв'язку з цими кліше літератури «очевидців» навіть найновішого часу – середини XVII ст., епохи польсько-козацьких воєн – стане особливо явним. Національно-міфологічний струмінь, характерний для літератури, що її прийнято вважати належною до епохи відродження, не є менш активним і в літературі, яку «офіційно» вважають бароковою, зайвий раз доводячи непевність і неможливість встановлення чітких меж між мистецькими епохами. Екзальтація в Орбіні «панславізму», концепція єдності, надзвичайної могутності і поширення Слов'ян у світі може вважатися новітньою, в той час як провіденційна схема історичних подій, пристрасть до місцевих легенд та дивовижних історій повертають нас до медієвальних традицій. Розлоге цитування античних авторів, посилання на них, вирівнювання сучасності й історичних подій по класичним стереотипам у пошуках давніх коренів свого народу – все це, як ми могли неодноразово переконатися, було характерним для практично всіх творів розглядуваної нами епохи. «Слов'янське царство» Орбіні , є показовим в контексті нашого дослідження як приклад незмінної актуальності цитування і трансплантації серії традиційних стереотипів, характерних і у відображенні власне українських земель, етносу і, зокрема козацтва у XVII ст.

Висновки до третього розділу

Загалом «українознавчій» літературі італійських авторів XVI – першої третини XVII ст. і тієї, що в Італії активно циркулювала в цей час, притаманні:

1) утвердження постійних топосів образу «Русії», що походять із трактату Мєховського та пов'язаної з ним літературної традиції;

2) зародження і розвиток ідеї «слов'янської єдності» і – водночас – усвідомлення деякими з авторів, насамперед Кампенсе та Ґваньїні, мовних та інших відмінностей у різних слов'янських народів, при тому що більшість авторів дотримуються думки про «один і той самий народ»;

3) відособлення, ближче до кінця XVI ст., «козацької» тематики, поки що не завжди у прямому зв'язку із тематикою українською;

4) поступове утвердження й акцентування сарматських героїчних мотивів у безпосередньому зв'язку з українськими територіями, завдяки посиленню інтересу до козацтва у контексті антитурецьких акцій та популярності тексту А. Ґваньїні, і надалі – М.Орбіні, у Європі, в Італії зокрема;

5) експліцитний поверховий характер інтертекстуальних зв'язків між творами «слов'янсько-української» тематики: зміст і структура «мандрівних елементів» часто лишаються майже незмінними.

РОЗДІЛ 4
ЕКСПЛІКАЦІЯ ГЕТЕРООБРАЗУ УКРАЇНИ В ІТАЛІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVII СТ.

4.1. Італійські вчені й письменники про Україну як складову громадянських війн у Польщі

Історико-літературні твори італійського походження середини – другої половини XVII ст. напряму пов'язують образ України з феноменом козацтва і періодом польсько-козацьких воєн. Не будемо окремо спинятися на реальному історичному фоні цих творів, оскільки йдеться про події загальновідомі і досліджені не одним поколінням спеціалістів-істориків. Д. С. Наливайко зауважує відображення «двоєдиності»(національно-визвольний та антикріпосницький аспекти) козацького руху у західноєвропейських джерелах і різні тенденції цього відображення в залежності від походження та політичних переконань автора чи замовника твору. Справжнім фіналом «визвольної війни» можна вважати Андрусівський мир 1667 р. і поділ України на дві частини, з подальшою руйнацією здобутків Хмельниччини. Європейські ж дослідники XVII ст., починаючи з Пасторія і Бізаччіоні, говорили про війну 1648–1649 рр., про війну 1651 р.; автори пізніших праць – про війну 1654–1655 рр. в союзі зі Швецією і Трансільванією тощо. Називали війну по-різному: скіфсько-козацькою війною, війною козаків з поляками, великою козацькою війною, виділяючи її серед попередніх повстань. В італійській історіографії встановилося визначення «громадянські війни» – "guerre civili". Але стосується воно лише воєн 1648–1649 і 1651 рр. [60, с. 245–249]. Для європейських політиків події 1648 р. не були несподіванкою, тому на початку увага до них була невеликою, але подальший їх розмах прикував увагу Європи до Польського королівства [60, с. 254], і більш ніж один історик проводив паралелі між Англією Кромвеля і Україною Хмельницького. Італійські твори, присвячені цій епосі, об'єктивно можна вважати найбагатшими і найцікавішими для розгляду в імагологічному аспекті, оскільки гетерообраз України й українця досить своєрідно в них актуалізується. Україна як складова громадянських війн сприймається насамперед через образ козацтва загалом та окремих його представників. Образ цей у літературі «воєнного» та «післявоєнного» періоду виявляє помітну змінність і явну залежність від особистості автора та культурно-політичного контексту роботи автора.

4.2. Образ Богдана Хмельницького на сторінках італійської літератури: від героя до руйнівника

Серед «персоналій» італійської україніки періоду «громадянських війн у Польщі» чільне місце логічно належить особі Богдана Хмельницького. Звернімося до текстів Альберто Віміни, літератора-дипломата, у творах якого українським

землям і козацтву приділено чи не найбільше уваги і який мав нагоду особисто познайомитися з гетьманом [39; 40; 41;42]. Справжнє ім'я Віміни – Мікеле Б'янкі, він є вихідцем з провінційної дрібної буржуазії, священиком, підданим Венеційської республіки. Але його молодість приховує нерозкриту таємницю: пробувши з 1638 по 1645 рік капеланом у Больцано [119] він змушений був утікати, аби врятувати собі життя, через якусь секретну провину, від переслідування дуже впливових осіб через Рим і Неаполь аж до Польщі, де його бере під опіку нунцій Торрес [210], якого Віміна знав раніше. Тут він входить у довіру впливових у Польському королівстві осіб, як-то канцлер Оссолінський. І виконує – судячи з епістолярної спадщини, зі щирою цікавістю й ентузіазмом – посольські доручення: подорожувати, пізнавати, прислужитися антитурецькій справі і Венеції взагалі.

Місія Альберто Віміни як довіреної особи посла Венеції у Відні Ніколо Сагредо полягала в тому, щоб знайти спільну мову з Богданом Хмельницьким і зрозуміти плани козаків, а відтак схилити гетьмана до союзу з Венецією у війні проти турок. У внутрішніх конфліктах Польського королівства в 1649 р. якраз настало відносне затишшя: королем став Ян-Казимир, якого Хмельницький пі дтримував, було підписано Зборівську угоду. Король і канцлер Оссолінський були не проти прямого контакту Віміни з гетьманом: війна з Туреччиною могла б зняти напруження, що виникло після Зборівської угоди. Напруження, обумо влене численними факторами: протистоянням шляхти і Оссолінського, незадоволенням нереєстрових козаків, і полковника Нечая, що їх Хмельницькому важко було втримувати в рамках угоди, визвольними антитурецькими заворушеннями серед балканських народів, які хотіли скористатися з хисткого становища Туреччини і зверталися до Польщі як до можливого союзника. Метою посольства Віміни до гетьмана не була поки що конкретна угода, а насамперед «дослідження настрою» Хмельницького і козаків. Тож Віміна не мав статусу повноважного посла, а лиш посланця венецького посла у Відні [44].

Віміна мав три зустрічі з Хмельницьким у червні 1650 р. Логіка лінії гетьмана у переговорах зводилася до трьох основних умов: впевненості у лояль ності Польщі, приєднанні татар до кампанії та фінансової допомоги Венеції. Віміна виявляє неабияку активність, видно, що місія, пов'язана із захистом християнської Європи, імпонувала йому особисто. Але в серпні 1650 р. Хмель ницький приймає допомогу султана у війні з Польщею, і антитурецький план Венеції гальмується [240, с. 155][4].

Альберто Віміна був людиною безумовно освіченою, дотепною й ерудованою. Творча спадщина Віміни вимальовує особистість, для якої одяг священнослужителя здавався затісним – неприхована жадоба пригод, подорожей, венеційський патріотизм і бажання послужити вітчизні в «чужих краях», мужність, витривалість, незважаючи на вік уже не юний: у 52 роки він пише з Гамбурга, де змушений був затриматися, що волів би трястися у незручному возі, замість сидіти у домі й мучитися неробством [210; 211]. Його

Історія місії Віміни ретельно розглядається також у праці Д. Каккамо [121].

характер, таким чином, багато в чому відповідає узагальненому образові ренесансної людини-мандрівника, тому не буде помилковою паралель між Віміною і делла Валле. Літературною традицією, що підштовхувала мандрівника як до «відкриття» територій античного світу, так і до просто «обов'язкової» констатації атрибутики світу вільних войовників-варварів у описі східних земель, можна пояснити чимало епізодів «Реляції про Козаків» Віміни.

Доцільно переглянути деякі фрагменти епістолярної спадщини Віміни, оскільки листи за часом передували написанню «Реляції». З місією Віміни пов'язане і листування Н. Саґредо з венеційським Сенатом та нунцієм Торресом, яке так само містить елементи, що ілюструють бачення й інтерпретацію ними українських справ та козацтва. Так, ще в пошуку достойної кандидатури на роль посланця (що виявився нелегким, бо потрібна була людина, не тільки варта довіри , а й зі знанням відповідних мов, а також особа, до якої б козаки не мали причин ставитися вороже), Саґредо дає в листі до Сенату коротку характеристику Хмельницькому – звісно, «заочну»: «Хмельницький – польський шляхтич із Русії (Russia), що довгий час служив у Польському війську, і потім став гетьманом ("capo", тобто «головою») Козаків, і зумів утриматися серед того вельми варварського народу, а також добитися для нього тих привілеїв, що дійсні й понині. Йому близько 54 років. Козаки не мають зносин ні з ким ні у Відні, ні в Угорщині; італійські купці та інші іноземці, що мешкають у Польщі, не мають з ними справ; тільки Вірмени, що їх багато у Польщі, торгують з ними <…>» [44, с. 67] [5] Як бачимо, Сагредо обмежується традиційним визначенням «варварський», хоча й відзначає особисту роль Хмельницького у піднесенні «варварського народу». У одному з листів нунція Торреса до Саґредо говориться про ризик під час подорожі Віміни – нібито, як тільки він перетне «межу» між «Латинянами», себто поляками і потрапить до «Греків», то може бути пограбований, оскільки останні «звичні до грабіжництва і розбою» [44, с. 76][6] – тут явно відчувається «прокатолицька» упередженість і ті ж самі стереотипові уявлення про дикі «варварські» землі на межі «Свого» і «Чужого» світу. Саґредо говорить про руське походження Хмельницького, а з інших листів випливає, що він знає про те, що у козаків вживається скоріше рутенська, а не польська, мова і що Хмельницький нібито добре знає латину й італійську (під час місії Віміни виявиться, що тільки латину) [44, с. 70–71][7]. У листі від себе особисто до Хмельницького, переданого разом із супроводжуючими листами з Віміною, Саґредо, після необхідних реверансів і вихвалянь гетьмана як особи славної в усьому християнському світі, відразу переходить до «великих надій, що вся Християнська спільнота покладає на Вашу хоробрість і на нагоду, яка дала б Вам можливість обезсмертити своє ім'я, поєднавши перемоги і велич із заслугою перед Богом, через заслуги перед Християнством і насамперед перед Найяснішою Республікою Венецією, моєю батьківщиною» [44, с. 73–74]. У зашифрованій

Тут і далі листи перекладено і цитовано за працею М. Кордуба [44]. Лист Н. Саґредо до Сенату від 20 листопада 1649 р. [44, с. 67].

Лист Торреса до Саґредо від 16 квітня 1650 р. [44, с. 76].

Листи Саґредо до Сенату від 7 лютого 1650 р. і 19 лютого 1650 р. [44, с. 70–71].

У листі з Паволочі, на завершальному етапі подорожі, Віміна звертає увагу на позитивне ставлення до нього як до посланця Венеції, на схильність тих, кого він зустрічав (намісник Хмельницького, заступник старости та ін.) до антитурецької кампанії і в декількох фразах змальовує картину побаченого: люди тут всі крем'язні й здорові, поля добре оброблені, порівняно з розореною і голодною Волинню ціни на харч досить невисокі, обстановка загалом видається спокійною [44, с. 79–80][8]. У листах, що Віміна відіслав 28 червня 1650 р. до Н.Саґредо ми маємо короткий звіт про подорож і зустріч із Хмельницьким. Автор із самого початку першого листа дуже багато місця приділяє гостинності, з якою його прийняли повсюди на козацькій землі, а також повазі, з якою ті, з ким йому довелося зустрітися, ставилися до Венеційської республіки та її успіхів у бойових діях проти турок – з авторських акцентів видно, що Віміна, можливо, навіть не чекав подібного серед «варварів». Єдине місто, Сміла, поставилося з підозрою до посланця Венеції, і Віміна змушений був ночувати в лісі, але козацькі посли, що їхали з Варшави і залюбки склали компанію Віміні, теж вирішили ночувати з ним у лісі – що належним чином було оцінене і описане в листі, як і суворе покарання, що випало тим міщанам, які грубо з ним обійшлися. Тож українці в листах Віміни виступають народом гостинним і готовим до контактів, як і Хмельницький особисто. Його люб'язність Віміна описує в деталях і характеризує його як обережного і розумного дипломата. Лейтмотивом переговорів кінець кінцем була згода Хмельницького виступити проти Турок за допомоги Венеції, союзу з татарським ханом та цілковитої певності у тому, що Польща не виступить проти козаків, невдоволена Зборівською угодою. Віміна зауважує присутність послів від Татар та Донських козаків: останній прибув, щоб запевнити запорожців у побратимстві; автор принагідно пояснює різницю між запорозькими та донськими козаками. Варто відзначити, що Віміна в листі акцентує постійне вживання співбесідниками «аквавіти» та інших міцних напоїв: вина, меду та червози. Це вияв гостинності, але кількість випитого явно вражає Віміну: так, у Хмельницького тости з аквавітою не припинялися протягом довгої бесіди перед обідом, під час обіду і після обіду. За день до від'їзду генерал артилерії «майже силою» потяг Віміну туди, де варять і продають мед, і, взявши там декілька цебер меду та горілки, запросив музик, влаштував танці і пригощав до пізньої ночі всіх, хто траплявся поруч. «Грубувата і шкідлива, як на італійську натуру, гостинність, але дуже щира і люб'язна» [44, с. 82–87][9], – коментує Віміна , дещо шокований, але загалом явно задоволений таким прийомом. Цитовані пасажі можуть здатися не найважливішими, але якщо порівняти місце їх у невеликому листі Віміни з місцем, яке там посідають, наприклад, переговори з гетьманом, стає зрозумілим, що автор явно вважає цей момент показовим – очевидна данина літературній трациції уваги в «літературі факту» до «культури вина» у європейців та «варварів». Тож Віміна навіть у сповненому конкретних деталей листі – звіті не уникає можливості виділити у спостереженнях те, що для

Лист Віміни до Саґредо з Паволочі, від 29 травня 1650 р. [44, с. 79–80].
Лист Віміни до Саґредо зі Львова, від 28 червня 1650 р. [44, с. 82–87].

ерудита тих часів видавалося «типовим». Цікавим є зауваження Віміни в іншому шифрованому листі, що повага козаків до Короля та його влади і Великого Канцлера є швидше уявною, ніж дійсною – він наводить іронічне висловлювання одного з козацьких послів про те, що як король не дозволить, то вони звернуться до правління («президії») Кодака – фортеці, що її поляки будували проти козаків, а нині козацької, а також розповідає, як Хмельницький підняв тост «за Короля» впівголоса і з усмішкою. Показовим є й інший епізод, який Віміна вирішив зробити прикладом: Хмельницький отримав королівський едикт зі вказівками, якими титулами – під страхом покарання – потрібно величати Московського царя. Хмельницький нібито відповів: «Тож король боїться Московита? Заберіть від мене цього листа, я про нього не хочу чути. Він написаний не для Козаків, які прагнуть свободи» [44, с. 87–89][10]. Ця ж сама тема виступає у підсумковому листі, написаному восени 1650 з Варшави під титулом «Нотатки дона Альберто Віміни щодо переговорів з Козаками»: самостійний молдавський похід Хмельницького підтвердив підозри Віміни щодо невисокого авторитету королівської влади у козаків, і Віміна розмірковує над необхідністю прийняти як фактор успіху союз козаків з татарами, «завдяки якому йому (Хмельницькому – *К. К.*) вдалося скинути рабське ярмо» [273]. Можна виснувати, що мотив свободи, незалежності козацтва явно акцентується автором, домінуючи над «варварськими вадами» на зразок пияцтва, і знайде розвиток у літературній формі, вільнішій від листів-звітів, а саме в «Реляції»[11], написаній пізніше, 1656 р., хоча, на думку Д. Каккамо, Віміна її написав того ж-таки 1650 р. [121, с. 268], але у будь-якому разі вона була підсумковим опусом і над нею не тяжіли вимоги терміновості, як над попередніми листами. Це не посольська реляція в буквальному розумінні, написана як звіт про посольство за відповідною схемою. Віміна вирішив літературно обробити і викласти під звичним терміном «реляція» особисті враження від здійсненої з ентузіазмом подорожі до Хмельницького, поєднавши їх із тлом історико-етно-географічних уявлень про «козацькі» землі та народ. «Реляція», на нашу думку, являє собою одне з найкрасномовніших свідчень актуальності традиційних тематично-фабульних топосів та неприхованого цитування і трансплантації текстових фрагментів, що стосуються образу України. Інтертекстуальне продовжує керувати очевидним. Віміна на самому початку розповіді наводить «народно-етимологічне» пояснення походження слова «козак» від «коза», що його автор обґрунтовує з літературною красивістю: йдеться про зграбних лісових кіз, до яких козаки подібні у танцях. Інформація про розміри козацьких земель переривається згадкою про Овідія, що десь тут мав перебувати у вигнанні,

Шифрований лист Віміни до Саґредо зі Львова, від 28 червня 1650 р. [44, с. 87–89].

Автор дисертації переклав і опублікував текст «Реляції» за манускриптом з Бібліотеки венеційського музею Коррер у журналі «Київська старовина» [41]. Тож далі користуватимемося тим самим текстом. Інші списки, Ватіканський і Феррарський, мають певні відмінності, але їх характер не впливає на відображення Віміною України і козацтва у «Реляції» За феррарським списком було здійснено публікацію G. Ferraro [162] з критичними зауваженнями щодо «прикрашання» Ферраро тексту Віміни вийшла публікація L. Alpago [91].

причому Віміна цитує вже відомі нам за Ґваньїні й Орбіні рядки з «Понтійських елегій», що нібито підтверджують враження про «варварську дикість» тутешніх мешканців. Для автора важливо не просто знати, що край, яким він мандрує, був частиною античного світу, але й знайти тому «матеріальні» підтвердження.

Говорячи про те, що власне козаки мають недавнє походження від вигнанців і втікачів, Віміна все ж нагадує, що цей край був завше заселений «найвойовничішим народом» Русі: «<…> Оскільки йому доводилося часто відбивати набіги Татар, і він вважав за потрібне, аби всі піддані були добре навчені володіти зброєю і готові гідно зустрічати й відбивати навали Варварів» [41, с. 65] – очевидні топоси «сарматського минулого» та існування «на грані ворожого світу», причому тут визначення «варвари» стосується ворогів козацтва. Річ знов-таки не в тім, наскільки факт войовничості козаків відповідає дійсності, а в тім, що він явно імпонує уяві автора більше, ніж багато інших реалій. Ренесансна естетика позитивного сприйняття «спартанських чеснот» приводить Віміну, як і делла Валле, до порівняння Козацької «республіки» (так він визначає устрій козаків) з Лакедемоном: «<…> Легко зробити висновок про звичаї цих людей, які ніколи не перетинали меж своєї країни, хіба що задля війни, і серед яких навіть найблагородніші лишаються грубими і суворими. Зовні виглядають простими, але на ділі зовсім не постають невповороткими, виявляють гнучкість розуму, швидко схоплюють суть розмови, розуміються на державних справах і в цьому виявляють неабияку досвідченість. З маси неосвічених людей обирається простий (народний – *К. К.*) Сенат (тобто Рада – *К. К.*), що підпорядкований великому Сенату і прилучає землеробів до діяльності Магістрату й до державних справ. Тут вони показують свою досвідченість, обмірковують справи, висувають пропозиції й поводяться без чванства, маючи на меті спільне благо <…> Я сказав би, що цю Республіку можна було б порівняти зі спартанською, якби Козаки так само, як Лакедемоняни, поважали тверезість. Можна бачити, наскільки терпляче вони переносять голод, спрагу, труднощі, безсоння. Все це вони сповна переживають у морських експедиціях, де, за їх словами, доводилося іноді поститися три дні поспіль, перебиваючися черствим хлібом, часником та цибулею, а також у походах сушею, в які вони виступають, подібно до Татар, задовольняючись малою кількістю пшона, яке беруть із собою на коня. Калюжна вода, що її п’ють, мутна і неприємно пахне, а земля слугує ліжком» [41, с. 67]. Мужні й витривалі «варвари» зовсім були б подібні до спартанців, аби тільки поважали тверезість. Подаючи живописні картини пияцтва козаків (вдома, не в поході!), Віміна наголошує на тому ж традиційному топосі: козаки не мають культури вина, а п’ють мед і горілку – тобто риса-маркер, якою у попередників Віміни відрізняється «варвар» від «європейця», не змінилася протягом більш як століття. Так само Віміна акцентує інший, поширений ще в середньовіччі, мотив: він пише, що козаки охочіше відвідують шинки, ніж церкви, відтворюючи символічне протиставлення «шинок (народ чужий, варварський) – церква (народ «свій», європейський)» [125].

Оригінально поєднує Віміна мотив пияцтва з мотивом «спартанської» зневаги козаків до розкоші, бо всю коштовну здобич вони пропивають: «<…>

Видно, що багата здобич – це ще не все, і тут Козаки мають єдину перевагу – свободу. Здається, що вони зовсім не цінять багатства, бо задовольняються малим – настанова, що її проголошував Сенека, хоча сам і не дотримувався: він, нагромаджуючи коштовності, писав, що людина багатіє, не збільшуючи багатство, а зменшуючи свою жадібність» [125]. Помешкання козаків викликають «описовий ентузіазм» автора: бо ж чудово відповідають «спартанському» способу життя. «Паралелі» з міфом про античний світ не обмежуються вказаним вище та цитуванням Сенеки: ними сповнені епізоди, де йдеться про Богдана Хмельницького. Він – ідеальний воєначальник, з простими манерами, що імпонують солдатам, так само як і суворість заслужених покарань. Він – «спартанець» і стоїк у побуті: розкіш у його помешканні фактично відсутня. Логічний висновок автора: Хмельницький запровадив цей простий непишний стиль життя, щоб пам'ятати про свій стан і не засліпитися гординею, як свого часу тиран Агатокл (не бракує відповідної цитати латиною). У листах-звітах Віміна наводить більше цікавих спостережень як побутового, так і політичного характеру стосовно Хмельницького і, хоч і говорить про нього з повагою і вдячністю за гостинний прийом, усе-таки не підносить його на рівень персонажів-ідолів з античного світу. Але Віміна не згадує про деталі листів у «Реляції» – можливо, з політичних міркувань, бо там ішлося про досить критичне, як не зневажливе, ставлення Хмельницького до польського короля. Цікаво, що католик-Віміна, попри все це, змальовує схизмата-Хмельницького з симпатією. У «Реляції» він, звичайно, не оминає релігійних проблем і зупиняється на «помилках схизматиків». Але загалом Віміна виступає католиком досить толерантним. Безперечні його інтерес до козацького суспільства як до нової реалії, що відкрилася вченій людині, а також симпатія суто людяна, яку « варвари» завоювали «простодушною люб'язністю».

Аналіз тексту «Реляції» приводить до того ж висновку, що й більшість текстів його попередників, а саме: текст «Реляції» видається результатом емпіричного досвіду, особистих спостережень. Але підбір фактів, акцентування ряду реалій, а то й гіперболізація, свідчать про те, що й Віміна намагається вмістити живі враження у створений його попередниками образ екзотичної, варварської східної землі – частки античної ойкумени. Так, родючість українських грунтів є об'єктивним фактом, але під пером Віміни, який цитує образи, закладені ще М.Мєховським, здається просто фантастичною і нагадує міфи про «золотий вік». Сам факт цитування образного ряду, що демонструє родючість землі «Русії» чи «Подолії» не дивує: ми мали нагоду переконатися, що практично всі попередники Віміни діяли так само. Але показово, що Віміна, особа, не позбавлена літературного хисту (є свідчення що він у перервах між дипломатичними дорученнями писав драматичні твори для Віденського театру [239, с. 128]), спостережливості і тієї риси характеру, яку ми дозволимо собі назвати «мандрівничим романтизмом», не знаходить у цьому випадку власних слів, окрім зауваження про надзвичайно смачну й соковиту спаржу, що просто так росте в Україні і яку він куштував – вона дорівнялася б до кращих сортів Верони і набагато солодша від римської – типове порівняння з відомим,

«домашнім», європейським. Наслідування літературної традиції і для Віміни виступає нормою, рамками, в які він намагається увігнати особисті враження від реальності. Однак у листах він вільніший від кліше, ніж у «літературнішій» «Реляції».

Позитивно оцінюючи роботу венеційських дипломатів та літературу венеційського кола, що з'явилася у зв'язку із «козацьким повстанням», зокрема, твори А. Віміни, італійський дослідник Д. Каккамо говорить, що венеційці розгледіли процес формування нового автономного організму у боротьбі за визнання свого суверенітету, а у плані культурному у венеційській літературі утвердилася нова концепція «варварства», зумовлена відкриттям сарматського-рутенського світу – варварство, що відповідає моделі Тацита як вільне завоювання світу через природну силу і особисті чесноти [122]. «Історія громадянських війн у Польщі» А. Віміни, на відміну від «Реляції», є результатом тривалої обробки як польських джерел, так і особистих вражень від подій з 1648 (смерть короля Володислава) по 1652 рік. «Історія» в п'яти книгах була вперше опублікована через 6 років після смерті автора у 1671 р. під редакцією Дж. Б. Казотті разом із реляціями та нотатками Віміни про Московію та Швецію, де автор теж побував у дипломатичних справах. До обігу українських науковців «Історію» Віміни увів Д. С. Наливайко [60, с. 314–316]. Ми загалом погоджуємося з його точкою зору, але не з тим, що в «Історії» «виразно позначився той факт, що Віміна був добрим католиком і належав до духівництва, і те, що як історик він залежав від польських і пропольських джерел» [60, с. 314]. Ці аспекти, і навіть «бароковий провіденціалізм», дійсно присутній у Віміни, про який говорить Д. С. Наливайко, порівняно, наприклад, з «Історією» М. Бізаччіоні , яку ми розглянемо пізніше, не здаються настільки релевантними. Матеріалом для «Історії» Віміни слугували військові операції поляків проти Хмельницького, як зазначалося, в період з 1648 по весну 1652 р., що їх автор уводить в ширший політичний контекст і супроводжує особистими, і не тільки, інтерпретаціями у світлі державних інтересів та вищої, Божої, моралі. Як зазначає Р. Піккіо, «<…> найбільшою заслугою Віміни було компонування справжньої історіографічної структури, зі вміщенням періодизаційних схем у загальний інтерпретативний дискурс. Порівняно із сучасними їй трактатами польськими чи російськими, «Історія» Віміни має глибший «подих» і набагато менш обмежені горизонти <… >» [239, с. 130].

Аналіз твору доводить явний потяг автора до максимальної об'єктивності і хронікальної сухості викладу матеріалу. Практично всі емоційно насичені епізоди – це експліцитне цитування чиїхось промов, як з польського, так і з коза цького боку. Віміна дає висловитися обом ворогуючим сторонам і сам немовби залишається у ролі спостерігача. І все ж виявлений ним у житті потяг до особистої участі у політичних баталіях не дозволяє йому залишитися простим записувачем почутого й побаченого.

У передмові чи то автор, чи то сам видавець Дж. Б. Казотті просять читача оцінити той важливий на їх думку факт, що твір написано очевидцем подій, який сприйняв побачене «не лише зором, а й інтелектом» [272], тобто

авторське осмислення подій акцентується як достоїнство. Зачином виступає бароково-провіденційний момент: йдеться і про падіння з неба невідомої матерії 15 травня 1648 р. (тут не комети, а нібито сірки – напрошується асоціація з пеклом), і про те, що війна стала божим покаранням за людську несправедливість. Тобто автор робить досить поетичне, але й історично умотивоване узагальнення про те, що особиста образа Богдана Хмельницького на Конєцпольського, яка фактично, за Віміною, підштовхнула до повстання, що розгорілося у цілу війну, стала втіленням більш універсальної образи, що люди «<…> несправедливістю, визискуванням та кривдами» вчинили Богові. І, не знайшовши виходу, можна чекати, «що навіть цілих рік крові не вистачить, щоб загасити той вогонь <…>» [272, с. 2–3], – так автор пафосно готує читача до подальшого опису катастрофічних подій. Досить логічно в цьому ключі автор далі подає переклад імені «Богдан», як «Богом даний» козакам, щоб звільнитися від неприкритої тиранії і повернути давні привілеї. Віміна докладно розповідає про образу, завдану Хмельницькому Конєцпольським і відразу – про загальну образу підданих на засилля шляхти, нібито ілюструючи попередні міркування про те, що образа Богдана, власне, була лише «іскрою», одиноким виявом образи загальної: «Неможливо знайти місце в обох Польщах і у Великому Князівстві Литовському… де б кожен підданий не мріяв підняти бунт, не був готовий ризикнути життям, аби звільнитися бодай загинувши, як не буде іншого засобу, від ярма стількох кривд. Упевнившися в цьому, деякі Козацькі ватажки вирішили повернути народові давню свободу <…>» [272, с. 4–5]. Як бачимо, початок далекий від пропольського, автор наголошує на вимушеності дій козаків тяжкими утисками. Віміна розповідає про звертання до повсталих православних попів, які звинувачують Польщу у приниженні грецької віри та православних християн навіть більше від Євреїв. Попи закликають до обов’язку « … пам’ятати, що ви – люди, і не втрачати можливості повернути свободу і віру. Ви мусите битися за врятування окремих людей (дослівно – індивідуумів: “conservatione de gl’Individui”) і за Бога <…>» [272, с. 25]. Віміна очевидно підкреслює, що метою повсталих – нехай і теоретично – було повернення давніх свобод особистих і конфесійних.

Надалі патос цих рядків поступиться місцем докладним описам більш повсякденного характеру, але проявлятиметься час від часу. Власне, на самому початку твору, крім вищесказаних бароково-патетичнох пасажів, ми маємо і авторську версію розглянутої вище «реляції про козаків», яка вводить читача в історію, звичаї, походження описуваного автором народу.

Досить показова початкова характеристика Хмельницького: «<…> Хоча він і варвар (! – *К. К.*), і не входить до ордену польського дворянства, народився він, як відомо, в одному з найменш темних сімейств у країні; кажуть, що його батько, Литовський шляхтич, втік на Запоріжжя від суду й покарання <…> і був позбавлений дворянського титулу. Замолоду він не обійшов увагою гуманістичні науки в Кракові, і, кажуть, вони йому й досі стають у пригоді. Це тим більш достойне уваги, що звичайно Козаки ніяких наук, окрім збройних, не визнають < …>» [272, с. 6]. Останнє зауваження про козаків, як бачимо, майже дослівно

передає стократно повторювану тезу-стереотип про сарматів-слов'ян, у яких воїнська доблесть заповнювала майже порожню нішу наук та красних мистецтв. Наведемо цитату, в якій автор перераховує достоїнства і вади козаків: «Жодна нація не може похвалитися подібною витривалістю у незгодах, безсонних ночах, голоді й холоді. Вони задовольняються, за браком кращого, такими невибагли вими харчами, що важко й повірити, а у морських походах їдять самі лише житні сухарі або ж прісний хліб, висушений на сонці, а до хліба додають хіба тільки часник та цибулю, що довго зберігаються. Вони чудово володіють аркебузою і луком, а до того використовують і шаблю. Козаки знаходять розвагу у вживанні аквавіти, яку звичайно готують із різних сортів пшениці. Вони змішують її з медом і досить часто безсоромно напиваються. Люблять війну і особливо жадібні до морських походів <…>» [272, с. 8]. Як бачимо, автор «редагує» портрет, створений у «Реляції» і, додаючи живі деталі, знов-таки цитує звичні риси образу козака-варвара-стоїка, сенсом життя якого є війна та зброя, а розвагою – аквавіта. І далі Віміна у явно осудливих тонах розповідає про ініціативи польського уряду в урізанні козаків у правах після 1637 р.: було вирішено «<…> позбавити їх свободи, права носити зброю, флоту, який вони використовували в морських походах та набігах. І щоб відчутнішим було закабалення цих нещасних, наказувалося, щоб усі, окрім шести тисяч, які збройно лишалися служити при гетьманові, були зареєстровані як піддані (Podani), що у нас звалися б Колонами чи Оброблювачами землі. Ці піддані, долю яких можна було б порівняти із долею наймізерніших рабів, мусили витримувати від Поляків у всьому королівстві постійні визискування, до останньої копійки, бо Пани-Шляхтичі мали право відбирати у Селян не тільки їх добро, а й саме життя <…>» [272, с. 3]. Як бачимо, нічого «пропольського» у цій картині немає, більш того, за конкретним переліком утисків, завдяки акцентам автора (Віміна починає з «відібрати свободу», а не зброю, човни, «прив'язати» до землі і т. п.) і контексту, вимальовується образ вільних воїнів та прив'язаних до моря корсарів, що їх спробували втиснути у неприйнятні для них рамки – і отримали руйнівну війну.

Неоднозначний і авантюрний образ «освіченого варвара» Хмельницького виявляється більш маркованим, ніж у «Реляції», але загалом теж відповідає типовому образу «козака-сармата-вояка-варвара», заснованому, як було сказано вище, частково на класичних стереотипах, частково на реальних спостереженнях, які залюбки уводилися в рамки стереотипів. Неповна відповідність Хмельницького цьому іміджу, тобто його освіченість, випадає із стереотипу і відразу підкреслюється автором. Взагалі, ті риси Хмельницького, які, наприклад, в М. Бізаччіоні трактуються як підкреслено варварські й негативні – хитрість, мстивість і т.ін. у Віміни часто пояснюються об'єктивними обставинами і подаються без зайвих негативних емоцій з боку автора. Ось декілька красномовних епізодів. Щодо битви при Жовтих Водах Віміна зауважує: «Звернувся тим часом Хмельницький до хитрощів, зброї, якою він бажав на смерть вразити ворога, не проливаючи крові своїх, похвальної і дозволеної на війні, якщо не йдеться про дотримання обіцянок.

Але на це Варвари не звертали уваги, оскільки Хмельницький був осліплений жадобою помсти, а інші – хворобливим прагненням здобичі <…>». І далі: «Яка ж небезпечна та безпека, що будується на сумнівному слові озброєних Варварів» [272, с. 12–13]. І все ж, незважаючи на часте вживання визначення «варвар» стосовно козаків, підтримується тон, відмінний від відкритої зненависті М. Бізаччіоні. Зразу після вищенаведених епізодів автор описує, як козаки польської сторони приєднувались у великій кількості до Хмельницького , бо не хотіли вбивати співвітчизників на польській службі, тож автор не відмовляє варварам у людських побратимських почуттях. Нижче Віміна, критикуючи недалекоглядність Потоцького і його недооцінку того, що жменька козаків може значно збільшитися і вступити в союз з татарами, віддає належне мудрості Хмельницького: «<…> Мав рацію той, хто порівняв повстання з невеликами сніговими кульками, які, котячись потроху, стають все більшими та сильнішими, особливо як твердіють на холоді <…>» [272, с. 24]. «Варварство» Хмельницького часто згадується автором одночасно з прикладами його військової та дипломатичної гнучкості: так, перед королем Хмельницький «<…> заявляє, що ненавидить пролиття крові Цивільних і що він з жахом сприймає плюндрування стількох, і таких великих, Провінцій, чому він міг би залюбки зарадити, аби тільки мав свободу за власним бажанням керувати діями військових <…> Переконаний цими речами, Король дозволив собі погодитися з Головним Канцлером і призначити Хмельницького Гетьманом Козаків, в надії, що зі вдячності за цю честь він підкорятиметься кожній королівській волі <…> » І авторський коментар: «Хто швидко довіряє, той швидко й кається». В результаті «<…> вийшло так, що від слова Варвара виявився залежним стан усього Королівства <…>» [272, с. 130–131]. Вартий уваги й інший епізод: після Зборівської угоди Хмельницький, за Віміною, бажав смерті Єремії Вишневецього та інших визначних ворожих йому руських магнатів «<…> не стільки щоб загасити тією кров'ю невгамовну спрагу мстивої своєї душі, скільки через те, що здавалося, що він не зможе міцно утвердити свою владу при близькості цих магнатів, які після такої образи могли лиш затаїтися на якийсь час, але не змиритися <…> На їх падінні він гадав укріпити й зробити надійнішими власні фортуни. Він вважав, що, знищивши це військо, яке було провідним у Польській армії, він міг би легко перемагати надалі або ж, якщо схилиться до перемир'я, наполягти на триваліших умовах. Вважають, що Хмельницький не залишив би такої кількості озброєних воїнів, якби не підозрював браку прихильності з боку Поляків, які легко могли зробити спробу йому помститися <…>» [272, с. 164–165]. Віміна змальовує гетьмана скоріше поміркованим, холодно-розсудливим, хоча й починає з «мстивого його характеру». Кінець кінцем пояснюється, що справа не так у бажанні помсти Руській шляхті, як у бажанні ствердити свою владу, яка виявлялася б непевною за їх присутності, тобто це суто політична необхідність. До речі, мстивість як рушійний фактор на війні автор розцінює негативно як з козацького, так і з польського боку: він, наприклад, розказує, як польський воєначальник, старший Потоцький, погарячкував, і, охоплений жадобою помсти, обіцяв, що не засне і

душі не заспокоїть поки не помститься «клятим мужикам» [272, с. 16]. Віміна підкреслює далі, що Хмельницький прозорливо діє за обставинами і йде на мир навіть проти власної волі продовжувати війну, бо здатен тверезо оцінити обстановку і ненадійність татар як союзників [272, с. 165]. Серед іншого автор наводить одну з промов Хмельницького, у якій гетьман говорить, що Поляки відкрито оголосили війну Козакам. З промови видно реалістичне бачення Хмельницьким обстановки, добру проінформованість щодо дій поляків – взагалі, тут мало лірики і багато конкретики, а також набагато менше пасіонарного, емоційного ніж, наприклад, у промові Попа. Відчувається, що автор завуальовано протиставляє анархійного, буйного Нечая і поміркованого Хмельницького (останнього, треба врахувати, він-таки знав особисто). Розповідаючи про реакцію Хмельницького на смерть Нечая, він зауважує, що навряд чи гетьман був дуже засмучений, бо вже давно з підозрою стежив за манією величі й самоуправством останнього. Публічно Хмельницький оплакав смерть товаришів і засудив безрозсудство Нечая, його пиятику й недисциплінованість в той час, коли ворог знаходився поруч [272, с. 241]. У «Реляції» Віміна підкреслював чітке дотримання козаками воїнської дисципліни в походах, і випадок Нечая явно не збігався з цією картиною. Можна зробити висновок, що загалом Хмельницький, з яким Віміна тричі зустрічався особисто, змальовується як «освічений варвар», хитрий інтриган – але на те змушують обставини, мудрий керівник і дипломат, змушений діяти в дуже непростих умовах.

Цікаво стежити за тим, що на перший погляд може видатися авторською неузгодженістю в характеристиці козацтва: з одного боку, автор неодноразово наводить факти, які виправдовують козацьке повстання і війну, говорить про стійкість і витривалість козаків, а в інших епізодах ті ж козаки виявляються недисциплінованими вояками, які по-варварському захоплюють і нищать міста, не жаліючи навіть «Схизматиків», тобто одновірців, що Віміна неодноразово підкреслює, а особливо – Євреїв [272, с. 35, 150–151]. Підкреслено жорстокість козаків і в історії з облогою Львова, якому вдається врятуватися, заплативши козакам величезну контрибуцію 300 тисяч флоринів [272, с. 56–58] – згадаймо, що у «Реляції» в досить романтичних термінах говориться про те, що козаки зневажають багатство, але від здобичі не відмовляються. Але якщо звернутися до того, як зображає Віміна Польщу й поляків, можна занотувати явний паралелізм, а то й віддзеркалення сказаного про козаків: практично кожен епізод «козацької жорстокості» надалі компенсується подібним епізодом про поляків. Не варто говорити просто про збіг не залежних від Віміни історичних фактів, які останній просто фіксував: далі ми переконаємося, що ті самі події описує і М. Бізаччіоні, але інтерпретує їх практично повсюди з пропольської, прокатолицької й монархічної точки зору (так, перемоги козаків у нього пояснюються майже виключно зрадливою фортуною, а перемоги поляків – їх стратегічним досвідом і воїнською доблестю). Дозволимо собі припустити, що А. Віміна свідомо розташував у своєму творі відповідні акценти з метою показати всю складність і руйнівний характер громадянської війни, в якій немає «білих» і «чорних». Як

приклад наведемо красномовний епізод про те, як уже після перемир'я князь Корецький (за Тарквінієм – зауважує Віміна, що не втрачає нагоди виявити класичну ерудицію) вирішив, щоб заспокоїти «плебеїв», жорстоко стратити їх ватажків, «оскільки плебеї без ватажків – як тіло без душі» [272, с. 200–202]. Моралізуючий коментар автора: «теза, що далека від милосердя, якого має дотримуватися християнський Правитель, що покладається на Боже покровительство, а не на власниий розсуд, щоб зберегти Державу, бо ж марними видаються ті заходи по охороні Держави, які обійдені Божою поміччю» [272, с. 201]. Віміна цілком негативно ставиться до вседозволеності Корецького, як і до самоуправства шляхти взагалі, і докладно описує цю історію, щоб показати, як вчинок Корецького призвів до народного обурення і до нового кровопролиття. «Хоч вони (тобто селяни – *К. К.*) були й неосвічені, і грубі, вони намагалися однак підняти менш рішучих силою слова, яке пристрасть принагідно підказувала <…>» . І далі Віміна наводить, показово не коментуючи, але в усіх деталях, промову безіменного Попа, виголошену по страті ватажків: «Ось нагорода за наші незгоди, за небезпеку, з якою ми зустрічалися, за кров, що ми її пролили за свободу, аби звільнитися від нестерпного польського рабства <…> Це (страта ватажків – *К. К.*) не що інше, як застереження, щоб наша простота не довірялася варварству шляхти <…> задовго ми терпіли їх тиранічне панування, занадто легко ми знову впряглися в те саме ярмо, що так щасливо скинули з шиї <…>» Піп наводить інші приклади зрадливості поляків, як-то страта Павлюка. «<…> Тіла ваших братів на палях благають вас стати виконавцями Божої волі і справедливо помститися за них <…>» [272, с. 202]. Тема Божого суду над зрадниками й жорстокими, поляками чи козаками, взагалі з'являється у творі неодноразово, виявляючи природний пацифізм і толерантність автора. Щодо промови попа, то будуть і інші промови, як з польського, так і з українського боку; Віміна дасть висловитися всім . Коли мова йде про осаду Збаража, автор наводить на перший погляд малопомітний чийсь коментар: що стійкий опір поляків тримала не доблесть, а розуміння, що як вони здадуться на милість «варварів», то навряд чи виживуть [272, с. 164]. Але пізніше, коли йтиме мова про безславний розгром Калиновським Нечая і його козаків, практично той самий коментар стосується вже поведінки козаків і селян: краще вмерти в бою, ніж здатися на милість так само варварськи-жорстоких поляків [272, с. 237–240]. Історія Нечая досить колоритно подана Віміною: анархійний, підозрілий в очах Хмельницького, бездумно хоробрий, одночасно жорстокий і недисциплінований козацький ватажок потрапляє в досить типову для «варвара» пастку. Звикши до перемог, він дозволяє собі святкувати, за словами автора, «Карнавал», пити й танцювати – і його разом з товариством, п'яного, легко долає Калиновський з драгунами. Віміна не виправдовує ні жорстокості, ні розгульного характеру Нечая, але з осудом говорить про те, що Калиновський знущався над його мертвим тілом і над тілами вбитих православних священиків, а також вбив і тих, хто сам здався. На його думку, це тільки укріпило селян і козаків у ненависті до поляків і в бажанні скоріш захищатися до останнього, аніж здаватися на польську милість [272, с. 240].

В «Історії» є також і чимало епізодів, де, з усією повагою Віміни до короля і з відзначенням хоробрості поляків у бою, автор все-таки неодноразово критично, а то й саркастично зупиняється на недисциплінованості поляків, на їх пристрасті до поверхової розкоші. На початку 3-ї книги Віміна розмірковує про природний обов'язок слугувати Вітчизні, який робить більш «готовим» і рішучим будь-якого громадянина, особливо у момент близької загрози – але принагідно знов картає поляків за те, що внутрішні незгоди заважали їм об'єднатися: «там, де занадто багато радників, важко прийняти рішення» [272, с. 127–128]. Поляки збираються до військового табору, «витрачаючи час з більшою охотою на бенкети, ніж на наради», «вдягнені скоріше для театральної сцени, а не для бою» – і відтак мораль: «трапляється, що й найвойовничіші народи заплямовують свої чесноти» [272, с. 28]. «<…> Отож, із цього хаосу не могло вийти нічого хорошого <…>» [272, с. 32]. Відчувається, що Віміна поважає спартанство, що його він при найменшій нагоді підкреслював у звичаях козаків, і доблесть, а поляки з їх шикарним ескортом не відповідали цим поняттям і тому з соромом програли Пилявці.

Показові в цьому світлі розмірковування Віміни над походженням і характером поляків: так, однією з відповідей на запитання, яким чином серед поляків так багато дворян, автор наводить версію, що в давні часи хоробрість солдат на війні нагороджувалася землею і дворянським титулом – тож можна зробити висновок, що військова доблесть – якість, історично притаманна багатьом полякам, у найкращих традиціях «сарматизму»: «<…> Ооскільки військова школа робить навіть найтонші душі жорсткішими і грубішими, вони не розвинули вишуканості звичаїв. З часом, зростаючи у селах, вони дедалі грубішали, замість засвоювати міську культуру, і ставилися до своїх підданих з тією ж суворістю, з якою їх Предки завойовували край, вільно розпоряджаючися життям і добром підданих. Таким чином небагато серед них відзначається стриманістю – хіба ті, хто увібрав іноземні звичаї та культуру, тож чимало магнатів відсилають своїх синів мандрувати <…> Дбаючи про зовнішній вигляд <…> вдень вони ходять зодягнені в пишні хутра, криті шовком, а вночі сплять на соломі <…> Вони не соромляться, а, навпаки, гордяться грубістю своїх звичаїв, і , хоча п'янство, до якого вони звичні, викликає відразу, вони протиставляють його італійській тверезості, вважаючи цю чесноту проявом слабкої і ницої натури <…>». Віміна зупиняється також на полюванні як основній розвазі шляхти, а також на тому, що в дитинстві поляки таки вчать латину, але потім використовують її на примітивному рівні і навіть зневажають, бо «кажуть, що вивчення красного письменства є дитячою справою, а справа дорослих мужчин – зброя» [272, с. 134–135]. Підсумовуючи, можна вказати на присутність певних стереотипів, спільних у погляді автора на поляків та на козаків: мається на увазі мотив військової доблесті, війни як невід'ємної риси життя і суспільства. Крім того, у вищенаведеному епізоді досить явно проглядає традиційний для європейського, а відтак італійського автора мотив протиставлення «своєї» західної і «чужої» – «варварської» культур, при всій повазі до військових якостей варварів. Пишність одягу поляків вкупі із дикістю – в очах європейця – їх образу

життя є елементом, що акцентується автором ще й тому, що підсвідомо асоціюється зі східними, азіатськими, «чужими» традиціями. Особливо цікаве у цьому аспекті зауваження Віміни про презирство поляків до італійської «тверезості». Загалом наведені приклади доводять, що навіть в «Історії» Віміни, творі «очевидця», багатому реальними фактами, достовірними описами міст і місцевостей, цитуваннями задокументованих промов і т.п. автор із задоволенням повторює усталені стереотипи образу «варварської» землі, незалежно від того, про поляків чи про козаків йде мова, тобто інтертекстуальний зв'язок із традицією знов-таки керує дискурсом. Але інтертекстуальність Віміни в «Історії» втрачає поверховий характер, вона збагачується варіаціями й відтінками, залежними, на нашу думку, від особистості автора. Так, можна стверджувати, що Віміна явно мав щире уявлення про ідеали честі, доблесті, патріотизму: про це свідчать авторські відступи і просто короткі тези, типу: « Сором спонукає до дії душі благородні, в той час як корисливість збуджує ниці душі» [272, с. 127]. Проте в «Історії» ми не знаходимо жодного ідеалізованого персонажа: Віміна описує хитрий військовий прагматизм Хмельницького, його бажання утвердити свою владу і поєднання козацьких інтересів з особистими досить спокійно, не приправляючи подібні судження авторськими негативними емоціями (повна відмінність від аналогічних пасажів Бізаччіоні). Так само він досить критично ставиться до тверджень про патріотизм Є.Вишневецького, який створив незалежну від королівської армію: наводиться думка, що причина – особиста образа Вишневецького на короля і бажання руських магнатів захистити власні маєтки [272, с. 120]. Навіть сам термін «варвар» і похідні від нього слова, по перше, набувають нейтралізованого звучання і виглядають як данина традиції , по друге, він починає, як ми переконалися, застосовуватись і до поляків та їх жорстокості, що ніяк не виглядає за текстом Віміни меншою від козацької. З одного боку маємо сплески анархії, пияцтва, недисциплінованості в козацькому таборі, з іншого – Віміна неодноразово звертає увагу на брак організованості серед поляків, що виступає руйнівним для держави фактором [272, с. 119]. У Польщі кожен хоче, щоб слухали тільки його і вважає себе єдиним для держави благодійником, а натомість потрібно було б об'єднатися [272, с. 128]. Віміна полемізує з М. Кромером, який характеризує поляків як «щирих» – він пише про їх улесливість, легкість на обіцянки, таємну взаємну ненависть придворних [272, с. 175].

Описи козацької, тобто української (тут автор цитує власну «Реляцію»), землі і опис Польщі мають багато спільного і загалом відповідають літературній традиції розповідей про далекі світи з античної ойкумени, населені вільними варварами-войовниками – з деякою корекцією на сучасність [272, с. 170–175]. Цікаво, що в «Історії громадянських війн» Віміна характеризує польський державний устрій практично так само, як у «Реляції». устрій козацький. Тобто, якщо точніше, він цитує Кромера і його порівняння Польщі зі Спартою чи з Венецією, але від себе додає, що швидше порівняв би її з королівсько-парламентською Англією. У випадку козаків – пригадаймо текст «Реляції» – автор зупиняється на Спарті [272, с. 170; 11, с. 67].

Якщо говорити суто про інформацію, з якої складається образ українських територій, то, окрім того, що нам відомо з «Реляції про козаків», в 4-й книзі «Історії» йдеться про справи релігійні в контексті історичному: про Унію церков [272, с. 180], про історію хрещення Русі, княгиню Ольгу, Кирила і Мефодія, князя Володимира. Багато важливих моментів у екскурсі в історію віри, який Віміна здійснює за різним джерелами, включаючи Ц. Баронія. Відчутна тенденція, правда, не позначена фанатизмом, довести, що християнство було прийнято Рутенцями вже після Схизми (за Баронієм), що були спроби об'єднання церков – незважаючи на Брестську унію, Віміна підкреслює як найважливішу унію Флорентійську. Автор багато говорить про впертість одновірців рутенців – московитів, і про симонію навіть у виборі на Патріарха. Свідчення про те, що останній Константинопольський Патріарх взагалі мусульманин (з уст київського Владики!) і купив патріарший сан за великі гроші з метою власного збагачення, творить образ непевності, нелегітимності віри схизматиків, які «насмілюються» ще й латинян та уніатів перехрещувати [272, с. 186–187]. Щодо відомостей суто історико-географічних, то Віміна наводить також і версію пояснення назви «Україна» від «окраїна» (Ocraina) – кордон, межа від і до Бористену по Волині та Поділлю [272, с. 229].

Можна зробити висновок, що Віміна в характеристиці як козаків і їх земель, так і поляків і Польщі, з одного боку, не бажає відмовитися від традиційного опису далекої землі, відмінної від Європи й Італії, з повним набором екзотики: казковою родючістю, широкими просторами, войовничим населенням і водно час комбінує це все з власними враженнями, з почутим, і з особистими моральним судженнями: Віміна не полишає жодної нагоди, щоб засудити жорстокість як козацьку, так і польську, причому релігійний фактор не грає тут ніякої ролі: Віміна засуджує винищення як католиків, так і православних чи євреїв.

Не можна не наголосити і на темі фатуму, від якої не вільна «Історія громадянських війн»: судячи з деяких розмірковувань та «ліричних відступів» Віміни, він, добре знаючи «реалістичний», «матеріальний» бік описуваних баталій та інтриг і пояснюючи перемоги чи поразки поляків і козаків з точки зору стратегічно-військової та загальнополітичної, часто додає своєрідні коментарі щодо «долі» і «божої справедливості», цілком нормальні для менталітету барокової людини-ерудита. Так, Віміна гадає, що поразка поляків під Пилявцями залежала швидше від фатуму, ніж від ницості: «<…> Бог вирішив принизити самовпевненість Поляків і позбавити їх переконання у власній вічній непереможності <…>» [272, с. 106–107]. Або ж, про те, що поляки не мали щастя довго насолоджуватися воєнним успіхом: «<…> Так минає все у цьому світі, де ніхто не може бути певним у постійності фортуни, яка, немовби граючись, підносить часом душу радістю від щасливих подій, а трохи згодом смертельно стискає її якимсь нещастям <…>» [272, с. 118]. Наприкінці розповіді про Берестечко – хроніка битви подана буквально день за днем – Віміна говорить про втечу козаків і про поляків, які – на подив Віміни – нічого не роблять, щоб їх наздогнати, а стежать за ними, як «за театральним видовищем» [272, с. 255–263] –

автор явно універсалізує трагедію Берестечка як трагедію людського театру у шекспірівських тонах.

Одним з аспектів образу України є і бачення Віміною українсько-московських стосунків. В «Реляції про Московію», виданій разом з «Історією громадянських війн», автор стверджує, що Московія «<…> в давні часи звалася Русією (Russia), і ще й досі мешканці вживають цю назву. Але з тих часів, як спочатку Литовці, а далі Поляки стали господарями тієї частини, що межує з Польщею, Мазовією, берегами Дністра і вздовж Бористена йде до Чорного моря і тому зветься Чорна, то верхня частина, щоб розрізнити, була названа Білою. І тільки з того часу, як столицею імперії стала Москва <…> іноземці, здається, всі землі цього князя почали звати Московією, а людей Московитами <…>» [274, с. 286]. Як бачимо, Віміна цілком усвідомлює спорідненість московитів і руських-українців, так само як усвідомлює і факт досить давнього історичного розділу на різні політичні одиниці і їх відмінний розвиток. В нотатках Віміни про Московію, куди він пізніше теж їздив як посол, відчутний тверезий погляд на тиранічний спосіб правління, культ царя, сервілізм підданих. В «Історії» він висловлює, нехай і від третіх осіб, упевнення в тому, що становище рутенців, підданих Польщі, у разі союзу з Московією може тільки погіршитися: «<…> Під Московитами скоро б відчули рутенські селяни, що замість покращення життя вони могли сподіватися тільки погіршення, якби потрапили під ярмо Московського Князя, який ніяк не може насититися постійним примноженням своїх величезних статків, а тому роздягає своїх Підданих і жонглює Міністрами <…>» [272, с. 92–93]. Узагалі, в «Історії» Віміни ми зустрічаємо характеристики не тільки Рутенців, Поляків чи Московитів, а й Татар, Молдаван, Валахів, досить детальні описи міст – тобто інформативно-історичний аспект твору тут дійсно має осібне значення, але необхідно гнучко відділяти його від аспекту імагологічного.

На нашу думку, «Історія громадянських війн» А. Віміни являє собою з точки зору літературно-історичної зразок досить поміркованого і толерантного під ходу до теми війни як такої, а надто громадянської, тобто братовбивчої. Останній аспект волею автора у творі набагато відчутніший, ніж логічний для особи духов ної, католика, яким був Віміна, аспект релігійний. Жорстокість обох воюючих сторін, що була для Віміни образою Вищого правосуддя і руйнувала державу, стає для автора моментом, який заслуговує куди більшого осуду, ніж схизма. «Історія громадянских війн» виступає белетризованою хронікою людської моральної недосконалості. Важливий і той факт, що Віміна змальовує козаків як спільноту, яка мала цілком обґрунтовані причини для повстання проти поляків з метою відвоювання свободи і встановлення справедливості, звільнення від нестерпного гніту польських магнатів, визнання суверенітету власного державного організму, що його Віміна з цікавістю описує і прирівнює до спартанського. За словами Р. Піккіо, «Більше ніж будь-хто з його сучасників, Віміна відчуває й акцентує патріотично-соціальне значення конфесійної війни православних українців проти Польщі і церковної Унії з Римом. У цьому аспекті Віміні, мабуть, немає рівних» [239, см. 131–132]. Загалом можна сказати, що образ України у Віміни сприймається через призму козацтва і його проблем. Образ козаків зберігає набір

стереотипових рис «варвара-сармата-стоїка», збагачуючись конкретним фактографічним матеріалом, причому Віміна обдумано акцентує мотив «повернення колишніх свобод» як головну причину заворушення. В особі Хмельницького ми маємо історичну особу і літературного персонажа-політика з авантюрно-інтриґанською жилкою, хитрого і мінливого. Україна і козацтво в «Історії» Віміни стають матеріалом для авторського розмислу на тему війни як так ої, а надто війни братовбивчої.

4.3. М. Бізаччіоні про Хмельниччину як фатум Польщі

«Історія громадянських війн останнього часу» Майоліно Бізаччіоні писалася практично в той самий час, що й праця Віміни, але опублікована була раніше [103]. Погоджуючись і з Д. С. Наливайко, і з цитованим ним А. Кроніа [60, с. 296], скажемо, що це справді твір, у якому вперше в західноєвропейській літературі козацька проблема знайшла досить ґрунтовне висвітлення, й інші автори пізніше говоритимуть про козаків не без впливу Бізаччіоні, хоча й доходитимуть часто інших висновків. Як і Віміна, Бізаччіоні був істориком, тісно пов'язаним із Венецією, визнаним центром обміну актуальною політичною інформацією, дякуючи активній міжнародній діяльності Венеційської республіки та реляціям її послів, що надходили з-за кордону, з Польщі й Туреччини зокрема. М. Бізаччіоні (1582–1663) як літератор «зростав» між Венецією і Францією: походячи з феррарської дворянської сім'ї, він з 16 років записався до армії Венеційської республіки і почав повні пригод мандри землями Європи, поєднуючи військову службу із цивільною. Він обіймав посади подести Баізо й Карпінето при герцоґові д'Есте, губернатора Тренто, радника герцоґів Савойя та ін. Оселившися нарешті у Венеції, він присвятив себе історіографії, перекладацькій діяльності, був також новелістом і драматургом. Незадовго до смерті він був удостоєний від короля Франції титула маркіза. Цікаво, що історичні твори Бізаччіоні були звинувачені сучасниками у надмірній поспішності й інформаційній неточності. Насправді йдеться про історіогафію, зорієнтовану на вчасну фіксацію та оцінку подій сучасності, як, зрештою, і твори В. Сірі чи Г. Пріорато – вільну в експозиції, у стилі, у політичних судженнях, спрямовану на дослідження секретних рушійних сил політики та технічні аспекти війни [214, с. 346]. Дж. Спіні дає позитивну оцінку цій спрямованості на практично миттєве відображення сучасності і вважає Бізаччіоні прогресистом [257]. Завдяки знайомству з політиками та літераторами епохи та перекладацькій діяльності, Бізаччіоні явно не лишився осторонь від думок деяких французьких теоретиків, як-то Сорель чи Камю, єпископа Беллі, які протиставляли модним у той час героїко-галантним романам розповіді про події сучасні, реальні історичні діяння персонажів будь-якого соціального походження, що виключали фантастичні та ідеалізуючі елементи – у цьому ключі написано деякі новели Бізаччіоні [214, с. 347]. Сюди ж можна віднести і його «Димитрія», твір історичний, але з явними романічними елементами, особливо в епізодах, що присвячені коханню Лжедмитрія і Марини Мнішек [104]. Дж. Джетто, відмовляючи Бізаччіоні у здатності до синтезу і до чіткої структури твору, визнає

психологічну витонченість і образність вислову, відзначає «квітучість» і помпезність стилю [167] – Бізаччіоні, хоч і заявляє неодноразово про свою байдужість до «пишного стилю», насправді користується ним нерідко, в тій же «Історії», хоч і не можна сказати, що зловживає ним.

Зазначимо, що при всій повазі до справді титанічної праці Д. С. Наливайка, ми дозволимо собі не погодитися з деякими його висновками щодо загального характеру «Історії» Бізаччіоні та його авторського ставлення до козаків і до Хмельниччини, а також до особи самого гетьмана. Так, теза Д. С. Наливайка про те, що Бізаччіоні розглядає історію козацьких повстань та виділяє повстання 1594–1595 та 1637–1638 рр. як прелюдію до війни під проводом Хмельницького і дотримується преромантичної концепції про те, що європейські соціальні та національно-визвольні рухи середини XVII ст. – це боротьба народів за давні права й привілеї, загалом обґрунтована, але з цього за приведеними цитатами з Бізаччіоні можна зробити висновок, що автор саме під таким кутом зору бачить і козацьке повстання, а відповідно, хоч і описує звірства козаків за польським джерелами, не позбавлений-таки симпатії до них [60, с. 297–298]. Однак текстові уривки, де говориться про справедливість козацьких претензій, є цитатами вже в самого Бізаччіоні, це цитування промов Хмельницького або ж заяви Хмельницького польському королеві. Бізаччіоні, як і Віміна, взагалі намагається в «Історії…» приводити максимум документів, промов, не обов'язково переписаних з оригіналу документа. Проте з тексту зовсім не випливає, що італійський автор погоджується з козаками. Авторський суб'єктивний момент в його «Історії…» дуже сильний, і, як ми побачимо, образ козацтва він подає рельєфний, безумовно цікавий, але – далекий від позитивного і навіть від нейтрального. Власне, українсько-козацька тема проглядає і в інших творах Бізаччіоні, як оригінальних, так і перекладених ним «з авторськими доповненнями», і сприйняття в них козаків таке саме, як і в «Історії». Так, у «Третьому доповненні до Коментаря війн, що відбулися в Алеманьї (Німеччині – *К. К.*) <…>», написаному і виданому по гарячим слідам подій ще у 1637 р. автор зауважує щодо переговорів короля Польщі з турецьким султаном: «<…> Король, з іншого боку, обіцяв стримати Козаків, щоб вони не здійснювали нападів Чорним морем на Турецьку державу, а якби вони, як народ без гальма і без закону, відмовилися б, то він силою змусив би їх до того <…>» [106, 161]. Тобто козаки навіть у їх боротьбі зі спільним для Європи ворогом – турком – у Бізаччіоні показані в ракурсі негативному; їх героїзм і слугування християнській справі, гіперболізовані іншими літераторами, замовчуються абсолютно. Їх «варварські» характеристики подаються в ключі цілком негативному. У іншому творі, який по суті є перекладом – але доповненим і виправленим – звичної компіляції, універсального опису світу Луки Лейденського і досить педантично розказує про географічне положення, природу, звичаї, релігію, уряд і т. д Польщі (причому сам автор вказує, що опис цілком відповідає аналогічному опису С. Старовольського, опублікованому у 1652 р. [105 , с. 55]) особливе місце відведено опису Русії, причому тут ми зустрічаємо термін «Мала Русія» (La Russia Minore). Тут типові кліше на зразок «селяни не виходять з дому, якщо вони не озброєні луком і стрілами, вони великі вороги Татар» [105,

с. 843] поєднуються із зауваженнями більш конкретними: «<…> Ті, що займаються роботою механічною, дуже сильні, працюють навіть у звичайні святкові дні, як-то в неділю, кажучи, що і в неділю, як і в інші дні, треба щось їсти <…>» – досить виразне, на нашу думку, відзначення працьовитості русинів. Автор зауважує також, що вони говорять скоріше польською, ніж руською мо вою, п'ють вино угорське (читай: не мають власного) і «медову воду» – тут, як бачимо, теж повторення звичних мотивів. Не обійдена увагою, в розділі про «Подолію», і тема низької освіченості мешканців: «<…> Дуже важко знайти ви шукані звичаї й ерудованих осіб у цій країні, бо тут схильні піклуватися (дослівно: «культивувати») більш про овець, ніж про розум <…>» [105, с. 843]. Досить раціональним виявляється погляд на мультирелігійну ситуацію в руських землях, але відчувається, що в цих епізодах Бізаччіоні виступає лише перекладачем. Зате нижче маємо надзвичайно показовий коментар у дусі самого Бізаччіоні: «Було величезною помилкою дати зброю Козакам, перетворити їх з селян на солдатів, і ще більшою – дати їм можливість збільшитися кількісно, стати сильнішими, і водночас лишити їх без занять <…>… Диких звірів можна утримати в спокої, якщо ставитися до них ласкаво і відзначати їх вожаків <…> Зараз, коли справи зайшли занадто далеко, і козацька війна втягла до Польщі Татар, Турок, Шведів, Трансільванців і Москів, настав час не для кари, а для політичної обережності з тим народом, щоб стримати його навіть за рахунок поступок і мати час для того, щоб заспокоїти його назавжди як загрозу для королівства <…> Їжа, кинута собаці, відвертає в неї охоту кусатися й завивати < …>» [105, с. 876]. Як бачимо, Бізаччіоні картає поляків за попереднє надання будь-яких прав і свобод козакам, не шкодує епітетів та порівнянь останніх з дикими звірами, псами, які повинні були залишатись селянами – а тепер, мовляв, уже пізно їх карати, треба поступатися, щоб заспокоїти «собак». За часом написання вищевказані рядки стоять після «Історії громадянських війн останнього часу», але, як побачимо, Бізаччіоні в «Історії» вже розвиває цю саму тему.

«Історія» – капітальний твір, що автором періодично оновлювався і швидко перевидавався (видання 1652, 1653…), побудований як цикл «Історій» про соціальні й національно-визвольні рухи XVII ст. у різних країнах Європи – Англії, Франції, Каталонії, Польщі, Молдавії та ін. Кредо Бізаччіоні, цілком недвозначно подане у вступі, характеризує особливості не тільки «Історії…», але й переважної більшості барокових історичних опусів інших авторів:

«<…> Серед осіб будь-якого суспільного стану, що їм історія може принести користь, гадаю, більш за всіх має звертати увагу <…> на її вивчення Правитель, бо ж вона є як оповіддю про діяння Правителів та видатних людей – а навчатися потрібно від собі подібних – так і вчителькою управління Державами <…> Історія, написана особою, що на ній розуміється, має виразнішу сутність, ніж та, що просто викладає факти; таким чином, Корнелій Таціт більш заслуговує на довір'я, ніж якийсь інший історик, багато ерудованіший за нього, бо він події не тільки виклав, а й прокоментував, лишаючи й читачеві можливість глибше пізнати те, на що він лише вказував.

Але якщо вибирати, яка з історій найкорисніша для Правителя, то це, на мою думку, буде історія революцій, або ж народних заворушень <…> що в більшості випадків є наслідком невмілого управління міністрів <…>

Я вирішив почати з Англії, як з історії найтрагічнішої, в якій Король загинув від руки ката <…>» [103, т. 1, с. 1].

Тобто ясна позиція, через призму якої треба сприймати й Україну: історію творять королі, як хто помиляється, то це міністри і вони можуть призвести до «державних землетрусів», як назвав тут-таки Бізаччіоні народні повстання. Тож з самого початку вимальовується лінія підтримки особи короля-владики і його влади. Важливо й те, що автор цінить в «історіях» висловлення авторської думки, повчання, а не просто «ерудовану» подачу фактів. Тобто суб'єктивність має більшу цінність ніж безпристрасність.

Бізаччіоні, звертаючись до епохи Кромвеля, бачить джерело нещасть Англії в єресі: він докладно розповідає історію відлучення від церкви Генріха VIII через історію з розлученням із законною дружиною і одруженням з Анною Болейн. Звідси висновок: король і церква мусять бути єдині. Автор однозначно негативно змальовує пуритан як найнебезпечнішу із сект. Релігійний момент «католики проти схизматиків» стане одним з вирішальних і в ставленні Бізаччіоні до козаків в «Історії громадянської війни в Польщі», що цілком зрозуміло для автора-католика часів Контрреформації [103, т. 1, с. 1–16]. Кромвель і кальвіністи єретики ще й тому, що хочуть сформувати народний уряд, «без короля, корони, й скіпетра». Кромвель, як і Хмельницький (переконаємося нижче) описується як майстер хитрощів. Паралелізм цих двох фігур помічено і Д. С. Наливайком [60, с. 299–300].

Описуючи суд над королем, який його звинувачував у змові з католиками проти підданих – протестантів, Бізаччіоні не шкодує фарб, щоб розставити акценти: «<…> Багато громадян <…> не могли втриматися від зітхань і сліз, бачачи Короля, що стояв, покликаний відповідати перед найницішими Радамантами. Незворушним був король, серйозним і величним було його обличчя <…> На слова, що судити його дав право народ, який його ж і обрав, король Карл заперечує, що він не обраний був народом, а отримав королівську владу у спадок, як то відбувалося більш як 1000 літ. Показові й слова короля після вироку, наведені Бізаччіоні: «Вами правитимуть плебеї, а це значить позбавлені людяності і далекі від наук невігласи <…> втілення всіх недоліків та вад королівства <…>» [103, т. 1, с. 159].

Наведена цитата, як і багато інших суто авторських відступів Бізаччіоні, переконують дослідника, навіть не знайомого з біографією італійського історика в його безсумнівних роялістських і прокатолицьких симпатіях. Тому й козаки в його «Історії громадянської війни в Польщі» виступають як сила негативна, та, що посміла виступити проти короля. Як відомо, стосунки Хмельницького з владою польського короля як такого і владою шляхетською не були однозначні, офіційно він виступав проти шляхетської сваволі, а не проти короля. В Бізаччіоні цей момент відображено, але зрозуміло, що для автора так чи інакше Хмельниччина – злочин, бо руйнує королівство, а висловлювання

гетьмана про вірність королеві – не більше як хитрість. Багатство фактичного матеріалу загалом польського походження, велика кількість наведених документів роблять твір Бізаччіоні цікавим і у власне історичному ракурсі, але авторська обробка фактів, їх інтерпретація, їх коментування у повній відповідності з вищенаведеним «кредо справжнього історика» роблять, на нашу думку, цю студію близькою навіть до історичного роману, у якому є позитивні і негативні персонажі, дійсні історичні особи на тлі дійсних історичних подій, причому особи, чия індивідуальність іноді навіть показана в розвитку, як у випадку з Хмельницьким, який виявляється чимдалі хитрішим та підступно-вигадливішим.

Із перших рядків про події у польському королівстві зрозуміло, що автор не довіряє звинуваченням у несправедливому управлінні, що їх козаки висували проти польської шляхти: «<…> Якщо деінде народи змушені були повставати через погане ставлення до них з боку королівських міністрів, то тут, де підданими справедливо правили за законами королівства міністри Корони і сам бездоганний Король, причина жорстоких заворушень полягає лише у варварській натурі козаків, у чиїх грудях переважали гордовитість і самовпевненість, і навіть якщо є якась провина за Республікою чи за Королем, то це тільки провина тих, хто вперше дав зброю людові, скоріш дикому, аніж цивілізованому й гуманному <…>» [103, т. 2, с. 272].

Бізаччіоні традиційно описує землю України та історію виникнення козацтва – як шляхта озброїла частину природжених селян-хліборобів, щоб ті захищали багаті землі від татар, і за те наділила їх поступово привілеями. Перетворившися зі слуг на вільних солдатів і власників до того ж матеріальних благ, козаки оцінили переваги нового становища, їх кількість швидко зростала; шляхта наділила їх воєначальниками – їх-таки земляками. Подану інформацію автор підсумовує тезою, що надалі повторюватиметься в різних варіантах: «Нема більшої помилки в політиці, як давати владу людині низького походження <…> бо ж хто не був народжений для влади, не користується нею в рамках дозволеного; отож ці воєначальники, сповнені гордині, неодноразово воліли сутичок із Паном благодійником <…>» [103, т. 2, с. 273]. Автор принагідно розповідає про повстання Наливайка і Павлюка, схвалюючи дії Владислава, доброго з вірними, жорстокого з ворогами. Він ставить у голові Козаків начальників з польської шляхти, Козаки «залякані» стратою Павлюка та інших, але висловлюють невдоволення королю діями нових начальників. Їх «комісари» час від часу їздять до короля зі скаргами. Один з них – Хмельницький. Так що козацькі ватажки і насамперед Хмельницький ілюструють авторську концепцію плебеїв, що сп’яніли від влади, хоча автор і віддає належне особливим талантам Хмельницького, який виступає тут видатним інтриганом шекспірівського ґатунку. Гетьман, за словами Бізаччіоні, «<…> один з найстаріших і найповажніших солдатів тієї армії. Окрім мистецтва воєнного був він вельми досвідченим і в науках – річ, у тих варварів майже нечувана, людина знаюча і з розумом гнучким та авантюрним, він розум і науки віддав на службу злу, одним словом – Тиранії, дорогу до якої пройшов,

здобувши собі посаду Канцлера (дослівний переклад – *К. К.*) того народу <…>» [103, т. 2, с. 272].

Будучи прихильником королівської влади, Бізаччіоні однак не є прихиль ником тиранії. Відчутне його бажання ідеалізувати короля, про яку б країну він не писав, тож тираном він висталяє антагоніста-Хмельницького. Його особисту образу автор подає як безпосередню причину війни, причому подає явно полегшену версію конфлікту: Конєцпольський, зібравшися повоювати зненацька татар по степах зі своєю кавалерією, розмістив своїх вояків у Чигирині, ставши на постой і у приватному домі Хмельницького, який був ображений і вважав це за неповагу, тож полаявся з Конєцпольським і заявив, що не тільки останній, а й вся шляхта ставляться з неповагою до «козацького народу» (“natione Cosacca»). Конєцпольський скаржиться в суді, Хмельницького беруть до тюрми; кум його Скнєшовський (?) бере його на поруки, а Хмельницький втікає. З цього робиться цілком бароковий за духом висновок: «<…> Ось якою незначною була причина пожежі, що охопила Польщу, що породила криваві потопи й невідбудовну руїну <…>» [103, т. 2, с. 272]. Тут, як і далі, варто відзначити відмінність точки зору на «причини й наслідки» у сучасників Віміни і Бізаччіоні: обидва говорять про конфлікт Хмельницього з Чаплинським – чи з Конєцпольським – як рушійний фактор, але Віміна наголошує на тому, що це було, образно кажучи, лише верхівкою айсберга, й образа Хмельницькою була лише малою часткою загальної «образи» та утисків козаків та селян шляхтою. Бізаччіоні, аж ніяк не згодний з тим, що «плебеї» мали дійсні причини для незадоволення, виводить основним рушійним фактором руйнівної війни принципову помилку тих, хто додумався з самого початку озброїти «варварів»-козаків і особисту образу та інтриги хитрого Хмельницького: «<…> Був він, крім того що уважним і надзвичайно гострим на розум, ще й вельми красномовним оратором, що умів викласти тисячу причин, що нібито його змушували захищати справу всієї козацької нації, він був, чи, вірніше, здавався вимушеним підняти меч на захист вітчизни, щоб повернути давні привілеї, отримані козаками, казав, що настав час із мечем у руці і з потом на чолі звільнитися від іга польської шляхти і від кандалів занадто міцних на ногах щирих козацьких вояків, що захищали свободу Польщі від татарських набігів, отримавши в нагороду тиранію <…>» [103, т. 2, с. 275]. Бізаччіоні розповідає також, як Богдан, прибувши на Запоріжжя з королівськими грамотами, де йшлося про похід на турок, пізніше відмінений, «скористався безграмотністю козаків» і зачитав їх на свій лад [103, т. 2, с. 273]. Тут і далі автор, абсолютно не погоджуючись з мотивами Хмельницького і трактуючи його патріотизм як хитре красномовство, все ж детально передає зміст його промов, тобто дає висловитись і негативним персонажам. Твір поступово вимальовує Хмельницького, як людину, у війні зацікавлену, охоплену жадобою влади, його апетити чимдалі зростають. Показовий коментар до мирних переговорів під Пилявцями (1649 р.): «<…> Та на що можна було сподіватися, коли ворог миру вгніздився у серці Хмельницького та інших повстанців? Численні удачі робили його все нахабнішим, а хитрість

штовхала його до затягування справ, що цілком відповідає поведінці того, хто жадає захопити владу, для якої не був народжений <…>». Знову маємо підкреслену «кастовість» поглядів автора, який не втрачає нагоди, щоб підкреслити хитрощі і нахабство гетьмана, який «зазіхнув» на панське, шляхетське. На думку автора, гетьман не бажав миру з Польщею і тільки прикидався через свого посла Моерського та ін. [103, т. 2, с. 289]. Інший важливий елемент: за Бізаччіоні, бунтарський настрій Хмельницького «розпалювався Греками», тобто православним духовенством, і, зокрема, Єпископом, присланим Єрусалимським Патріархом йому на допомогу, щоб переконати його разом з усіма Рутенськими священиками і єпископами скористатися прихильністю фортуни і створити Князівство Руське, і в той же час підтримати й поширити їх секту, чи Релігію [103, т. 2, с. 291]. Отож Бізаччіоні усвідомлює, хоч і не поділяє, державотворчу мету Хмельницького – створення Руського князівства і відстоювання Руської віри. Усвідомлення претензій козацької спільноти на державне утворення є серйозним кроком уперед в розвитку уявлень про українські землі та народ в італійській літературі факту XVII ст.

Навіть момент «безрозсудного героїзму», який міг би трохи нейтралізувати портрет Хмельницького як зрадника і прагматика, вимальовується автором як чергова вада: Хмельницький, коли почув, що король оголосив його державним зрадником, а також відмовився від залучення великої кількості іноземних воїнів для розправи з козаками, «<…> відчув себе приниженим, нібито до нього зверх ньо поставилися, не кинувши проти нього всі сили Королівства. Це результат дивної гордовитості – ображатися тим, що інший оцінив би як свою перевагу». Автор щиро дивується такій «непрактичності», вважає її «дивною» [103, т. 2, с. 294].

Ще рельєфніше окреслює характер Хмельницького опис його відчутів на час «перемир'я» після Зборівської угоди: «<…> Того, хто переходить від життя приватного до управління суспільного, поглинає хвиля забуття його колишньо го стану; це той напій, що викликає невгасиму жагу все більшої влади. Хто Правителем народжується, в більшості випадків задовольняється тим, що має, і, коли інші його не спокушають, сам на більше не претендує; але хто з особи приватної стає владарем, химери свої одними лиш уявними землями задовольнити не може … якщо винахідливість, або фортуна приватної особи, що була власне нічим, її зробила владарем, то вона, додавши до фортуни хоробрість, якої не мала раніше, може піднестися вище, набагато вище.

Хибне правило, бо ґрунтується на фортуні, а вона зрадлива. І Богдан, що відпив солодкого вина влади, почав обраховувати своє становище, і на його ко ристь говорили слава, що її він досяг, розколовши королівство, і сорок тисяч солдатів, що їх можна було б назвати досвідченими ветеранами, і незліченна кількість інших селян та козаків, йому відданих; важливий був і момент релі гійний, що розглядав його як захисника Греків Схизматиків <…> Третім фундаментальним моментом було завоювання підтримки Татар, які поважали його як соратника в битвах і в грабунках <…>» [103, т. 2, с. 314].

Тут ми маємо справу з психологічно-літературною промальовкою «негативного персонажа» – парвеню. Для Бізаччіоні Хмельницький – уособлення того, що буває, коли фортуна дає засоби й успіх тому, хто, на думку автора, для влади не народився, це – жива ілюстрація до відповідної концепції. Малюючи Хмельницького як зразок безконечної пожадливості до влади – все більшої і більшої, як особу, що не зупиняється перед сумнівними засобами, Бізаччіоні списує на збіг обставин його успіхи і детально промальовує цілком обґрунтовані, як на автора, перемоги поляків, які воюють за державу і короля проти повсталого плебсу. Він всіляко підкреслює, що гетьман був «ніхто й ніщо», хоча автором же описані історичні події за логікою речей не могли б відбутися, якби один з протагоністів був таким уже «нічим». Тобто історичні факти автор намагається підігнати під ідею, так само як і характери протагоністів.

Бізаччіоні послідовно руйнує «позитивні» складові традиційного образу козака. Він описує першу перемогу Хмельницького (та й наступні) – Жовті води – як результат доброго знання Хмельницьким місцевості, боліт, і того, що «лукаві» козаки зрадили Потоцького [103, т. 2, с. 276–277]. Узагалі, цілком природно, що майже в усіх батальних епізодах «Історії» перемоги козаків пояснюються сприятливим для них збігом обставин, а перемоги поляків – вмілою стратегією і великим військовим досвідом благородної шляхти і короля: «<…> Знав добре король, що татари й козаки – люди жорстокі, але не добрі й не досвідчені вояки <…>» [103, т. 2, с. 290]. «<…> Варварський люд, не звичний до дій цивілізованіших, ніж п’янство й варварство <…>» [103, т. 2, с. 291]. Варта уваги інтерпретація подій після смерті короля Владислава 20 травня 1648 р. Бізаччіоні співає йому хвалу, жалкуючи про його смерть, і говорить, що Хмельницький, ще не знаючи про смерть короля, і попри все його поважаючи, відправив до нього послів після взяття Корсуня з мирними переговорами: щоб повернув козакам привілеї і не давав шляхті та євреям над ними знущатися. Незважаючи на те, що Бізаччіоні говорить з презирством про дикість козаків, він сумлінно повторює ці їх вимоги, не критикуючи і не спростовуючи їх щоразу. Але депутати, дізнавшись про смерть короля, повернулися, бо «<…>це була найбільша з удач, про яку тільки можна було б мріяти, бо по смерті короля <…> вони з допомогою Татар могли б здійснювати набіги куди тільки схочуть <…> і не тільки б діставали багату здобич, а й досягли б повної свободи і помстилися б Ляхам за тисячі несправедливостей <…>» [103, т. 2, с. 278]. Отже, автор тут підкреслює дві паралельні рушійні сили: вільно «погуляти» з метою грабунку, здобичі, користуючись міжвладдям, і в той же час ці грабіжницькі походи трактуються як помста ляхам. Але не треба забувати, що і в цьому випадку Бізаччіоні не висловлює власну думку, а передає міркування козаків. Далі він часто підкреслюватиме, що меркантильний бік справи був для козаків чи не найважливішим, як в історії з облогою Львова, коли городяни «відкупилися» золотом, і козаки відступили, бо «<…> гроші тому людові смакували більше ніж завойовані землі» [103, т. 2, с. 285]. У А. Віміни теж наведено цей епізод, але без відповідних висновків. Бізаччіоні, підкреслюючи, що золото для козаків дорожче

від завоювань, тобто від слави, розбиває усталений топос слава-слов'яни-козаки-спартанці – байдужі до розкошів християнські лицарі, що воюють проти басурман , яке ми зустрічаємо, наприклад, у того ж Віміни. Є, щоправда, в «Історії» моменти, де автор настільки розлого цитує деякі факти «на користь» козаків або хоча б «нейтральні», що справді важко розрізнити «авторське» й «цитоване». Помітно, що він підбирає яскраві, вражаючі, символічні моменти. Такою є детальна розповідь про зміст проповідей попів «що є міністрами їхньої грецької віри»: «Бог умертвив короля, щоб дати змогу поширитися Грецькій вірі і врятувати той (український – *К. К.*) народ від рабства <…> Бог врятував від смерті Мойсея, бо той мусив врятувати від рук Фараона обраний Богом народ, а зараз Бог умертвив короля Владислава, щоб визволити з Ляського рабства Грецький народ, і потрібно пройти через Червоне море крові Ляхів, що його тримали в рабстві <…> Обрали головою козаків і селян Хмельницького, якого нарекли визволителем Вітчизни й народу. Таким чином було створено жахливе й незліченне військо, що могло не лише загрожувати Польщі в час міжвладдя, а й підкорити околишні володіння. Але Бог, що, караючи, рятує завжди дітей своїх, яких карає, не дозволив, щоб вони (козаки – *К. К.*) оцінили власні сили <…> правда також, що та величезна кількість людей була погано озброєна <…>» [103, т. 2, с. 278].

Тут поєднано і типове для бароко визнання волі Божої над усіма подіями – Фатуму, і творення Бізаччіоні з Козаків образу «кари Божої», "flagello di Dio". Автор разом з тим не забуває щоразу повторювати – при всій показній неприязні до козаків і їх справи – що вони таки боролись за свободу і проти ляських утисків. Виглядає ефектним порівняння козаків – русинів з народом Ізраїля, та «Червоне море» польської крові. Зазначимо ще раз, що Бізаччіоні попри все історично послідовно, з датами і технічними деталями, лаючи «схизматиків» часто, але все-таки не на кожному кроці, викладає хід подій. Де-не-де, як в епізоді повстання селян на межі з Литвою і взяття Бара автор навіть визнає, що селяни повстали через дійсно варварське поводження з ними панів і не додає звичного пропольського коментаря [103, т. 2, с. 280–281]. І все ж ми маємо насамперед зважений літературний твір, сповнений характерних елементів «преціозного» літературного стилю епохи і авторської риторики.

Описуючи зрадливість і хитрість Хмельницького, його маневрування – між іншим, на війні не заборонене, звірства козаків на завойованих територіях, Бізаччіоні іноді не відмовляєтьься від того, щоб деяким «варварам» дати характеристику не зовсім негативну, як Кривоносові: «людина ница, але не менш горда й войовнича за інших» [103, т. 2, с. 280–281]. Описуючи суто людський момент вдячності Хмельницького поляку Кручівському, якого він звільнив за те, що Кручівський свого часу допоміг йому організувати втечу від поляків, автор робить показовий висновок: навіть у варварів, чия душа все-таки частково раціональна, добрий вчинок викликає часом вдячність, «<…> може тому, що вони обидва мали душі однаково розбишацькі» (!) [103, т. 2, с. 280–281]. Явно вступаючи в конфлікт з тенденціями свого твору, Бізаччіоні визнає-таки хоробрість козацького ватажка Кжижовського, який героїчно

оборонявся проти Радзивілла [103, т. 2, с. 311]. Іноді момент героїзму трактується як один з проявів козацького варварства: що для шляхти героїзм, те для козака дикість, як у історії з поразкою і загибеллю Нечая: «Той люд був настільки впертим, що, будучи запрошеним здатися й перейти до переговорів, волів швидше вмерти, ніж шукати домовленості <…> [103, т. 2, с. 323].

Помітна нейтралізація авторських поглядів хіба що в хроніці Берестейської битви, та й то відносно [103, т. 2, с. 328–345]. Тут іноді вимальовуються елементи як не позитивної, то хоч би паритетної оцінки поляків і козаків. Обидві сторони в перший день сутички вкрили себе славою, за виразом автора. Можна звернути увагу на літературний декор, поетизацію баталії, її динаміки – як це відбувалося в класичному епосі, тим більше, що поляки виступають як «Сармати», татари – як «Скіфи», що діють заодно з «бунтівниками», тобто з козаками. І тут автор не втримується від живописання тортур, що їх козаки завдавали полоненим полякам, і саркастично завважує, що то мабуть і були «знаки розкаяння, щоб потім прощення просити». Бізаччіоні при цьому подає як негативну характеристику козаків, той факт, що останні, « під впливом своїх попів казали, що скоріше самі підуть на подібні муки, аніж підкоряться Полякам» [103, т. 2, с. 341]. Вартий уваги патетичний, по-бароковому сплетений відступ, викликаний відмовою Московського царя Польському послу допомогти Польщі проти козаків, бо останні однієї з Московитами віри. «Сильний зв’язок у варварській вірі, а у нас такий слабкий! <…>» [342–343]. Нарешті маємо детальний, літературно збудований епізод, що змістом вступає у протиріччя з загальним тоном оповіді, обраним автором: про безіменного козака, що один лишився живий серед боліт, оточений королівським військами:

«<…> Він був у невеликому човні, і дивував усіх своїми діями; він мав одну лише рушницю і доти, доки вистачало пороху, за кожним пострілом вбивав одного за другим поляків, що намагалися наблизитися до нього <…>». Коли закінчився порох, козак узявся до «холодної зброї»: судячи з опису, він уміло орудував гострою косою. Вороги не наважувалися наблизитися. Король, захоплений відвагою козака, пообіцяв йому життя, якщо він складе зброю, але той «відмовився від королівської милості, і крикнув, що бажає вмерти як солдат <…>» Один із німців заколов його пікою. «Хоробрість, проявлена навіть ворогом і бунтівником, була прихильно оцінена королем-воїном <…>» [103, т. 2, с. 343]. Як бачимо, і в цьому випадку Бізаччіоні далекий від власної позитивної оцінки «бунтівника»: він здійснює її через короля.

В «Історії громадянської війни в Польщі», як і в інших «Історіях» Бізаччіоні відчутна тенденція, цілком у дусі епохи, універсалізувати конкретні факти, робити далекосяжні висновки, проводити історичні паралелі, вбачати роль античного Фатуму чи християнського Бога у державних катаклізмах. Невипадково він описує нашестя локусти, традиційне втілення Божої кари, і далі узагальнює: «О, що за чудовисько – повстання! Це як пошесть, що руйнує царства, заражає повітря, і, можна так сказати, природі іноді необхідно насилати ірраціональні війська як раціональне покарання <…>» [103, т. 2, с.

373].

Логічним, але й символічним, згідно з концепцією автора, фіналом опису громадянської війни стає в Бізаччіоні союз Хмельницького з Московією, який автор трактує однозначно і як помилку Хмельницького, і як заслужену кару для зловісного й хитрого «козацького Улісса».

«<…> Покинутий татарами, він спробував знайти підтримку в Московитів <…> впустивши Тирана до власного дому <…> Ці переговори дали трохи надії Польщі, що чекала розколу тієї нації, бо ж багато хто був проти Московського панування <…> Великий князь бачив себе вже господарем всієї України без необхідності підіймати меч <…> Майже розкаявся Хмельницький, доводячи, що визнає зверхність Царя, але бажає утримувати керування Країною і військом. Це – підводні камені бунту, який, втікаючи від одного зла, потрапляє до ще гіршого. Вдаватися до підтримки великих означає ставати малим і втрачати свободу <…> Богдан, бачачи, що Московити внесли до Регістрів усе те, що мала Україна – як населення, так і тварин, міста й селища, й маєтки, охоплений ревнощами <…> почав знов шукати спілки з Татарами <…> шукаючи, де знайти підтримку, серед Татар, Московитів та Поляків він обрав чудовисько, що бажало зруйнувати людськість <…>» [103, т. 2, с. 392–394]. Видається цікавим, що цей підсумок Бізаччіоні зробив фактично зразу після Переяславської угоди: ми цитуємо видання 1655 р. Тож доля «нагородила» Хмельницького за бунт – ще гіршим злом, «Тираном у власному домі», втратою влади. Треба сказати, «шекспірівська» літературна лінія проясняється все більше, й історія авторові явно допомагає в його моралізаторстві. Богдан – трагедія зрадника-бунтівника, якому доля відважує достойне покарання, він потрапляє в пастку таку, що звертається до помочі «чудовиська», чи то тирана-Московита, чи то Татар-басурман.

Можна зробити висновок, що у творі Бізаччіоні ми маємо один з аспектів рецепції України і козацтва тогочасним Заходом: не найпоширенішим, бо у творах XVII століття, де йшлося про Україну, як ми переконалися, превалювала «антитурецька» тема, і козаки в цьому розумінні висвітлювалися не так негативно, як у Бізаччіоні, їм відводилася місія героїчних воїнів – захисників християнства. Безумовно, Бізаччіоні поступається Віміні об’єктивністю й імпарціальністю оцінок: його сприйняття козаків у переважній більшості епізодів твору іронічно-негативне, поляки – завше герої, п’янство – це образ життя козаків-варварів, а про поляків – на відміну від того ж таки Віміни – нічого подібного автор не говорить, вони не підлягають критиці. Король – надперсональна ідеалізована сутність. Але ми маємо оригінальний авторський варіант літературної інтерпретації значних подій української історії з метою живої ілюстрації заданої автором концепції, причому явно виступає на передній план антигерой – Хмельницький, який вийшов у Бізаччіоні набагато живішим від Короля. Сприймати твір Бізаччіоні необхідно через призму менталітету автора – рояліста і переконаного католика, противника будь-яких повстань, які руйнують те, що є цивілізацією за його критеріями. Це теж інтертекст, але прив’язаний як до літературної традиції зображення «варварів», так і до

тематично-фабульних топосів трагедій і драм «шекспірівського» ґатунку, і досить віддалений від претекстів типу Мєховського чи Ґваньїні у баченні саме козаків: у Бізаччіоні сарматська героїка є майже виключно складовою образу поляка. Інтертекстом для Бізаччіоні виступає, безумовно, й інформативне поле сучасних йому та давніших подій, насамперед пов'язаних із революціями та заворушеннями в Європі, подій, що швидко белетризувалися ним самим і його сучасниками і породжували цікаві авторські паралелі типу Кромвель-Хмельницький. Звичайно, при всіх новаціях і відверто літературній обробці Бізаччіоні великої кількості актуальних подій, нехай і суб'єктивно оцінених, у творі продовжують жити численні кліше, пов'язані з іміджем «варварської» країни і народу. Але поряд з цим наявна констатація державотворчих намірів Хмельницього і козаків. Безсумнівним лишається інтерес, який його твір викликав до українсько-козацької теми і детальність викладу, узгоджена з універсальністю висновків, іноді підкреслено суб'єктивних, але підтверджених часом.

4.4. Україна у символічному полі «Меркурія» В. Сірі

Італійські історики розглядуваної епохи часто отримували замовлення від різних правителів Європи на історії – описи їх правління а також сучасних їм подій, де часто основним стержнем твору виступали власне події. «Меркурій, або історія нашого часу» В. Сірі було написано на замовлення короля Франції Людовіка XIV. Початок видання альманаху припадає на 1640 рр., в той час як останні томи було надруковано у Парижі у 1670ті роки. У передмові автор зазначає, що вперше вводить жанр «меркурія» в Італії. Під «меркуріями» малися на увазі альманахи-розповіді про сучасні події для широких читацьких кіл, і у цьому аспекті для нас показове зізнання автора про те, що він спочатку утримувався від написання «Меркурія» через думку «державних мужів» про вульгарність цього типу літератури. Кінець кінцем автор вирішує об'єднати у «Меркурії» жанр «чистої», за критеріями часів Сірі, історії і ті моменти, які робили «меркурії» розважальними для читачів, «щоб не викладати самі лише ідеї, як-то звичайно роблять історики, достойні найвищої похвали за їх труд <…>» [252, т. 1]. Показовою є і головна засада твору, як її пояснює автор читачам « <…> що ж до істини, яка є душею Історії, то я намагався з усією старанністю відобразити події якнайправдивіше <…> і зможу завжди твердити, що написав тільки те, у що вірив <…>». Остання фраза, на нашу думку, є чудовим прикладом ототожнювання об'єктивного і суб'єктивного у ментальності літераторів розглядуваної нами епохи. У передмові до IV тому Сірі образно говорить про те, що події « … творять дивовижу нашого часу – казку історії» [252, т. 4]. Тобто «реальне» миттєво сприймається автором як «літературне».

Починаючи з I тому, «Меркурій» – це справді «Історія сьогодення», постійно поновлювана, у формі альманаху політичних подій. Мова автора видається досить живою і чіткою, позбавленою квітучо-барокових пасажів, притаманних Л. Крассо чи М. Бізаччіоні.. Авторська оцінка часто присутня у

самій формі подачі матеріалу, у характеристиках і висновках – як у поданому нижче описові «хоробрості козаків» (саме це словосполучення винесено у зміст на початку тому) при захисті Азова (Ассака) від Турок. Це не голослівне оспівування хоробрості, а логічний висновок із попередньої розповіді про те, яким чином козаки захищалися: «Турки готувалися до збройного захвату Ассака (Assac, Азов), єдиного місця у всій Османській імперії, яке могло свідчити, що мир цього Правителя із сусідами не був цілковитим <…> Ті, хто був усередині, чинили опір нападаючим з великою хоробрістю <…> Козаки Анмерти, захищаючися, вибухами мін завдали великої шкоди й нагнали страху на Турок, бо одна лиш міна змусила злетіти в повітря аж дві тисячі Турок <…> Ще з більшою жорстокістю кинулися нападати Турки, намагаючися захопити місто, але мінами й хоробрістю Козаки захищалися, знищуючи багато ворогів < …>». Спроба підкупити захисників завершилася невдачею, і турки, діждавшися підкріплення, захопили-таки один із бастіонів, але, «<…> оскільки широка ріка не стала на заваді сотні козаків, що прийшли на поміч, завдяки цьому підкріпленню обложені так несамовито накинулися на Турок, що не тільки відібрали назад Зопраколе (Zopracole, бастіон, про який ішлося вище – *К. К.*), а й змусили їх відійти на три милі від захоплених місць <…> Козаки увесь час поводили себе з такою хоробрістю і з такою безмірною мужністю, що загарбники даремне понесли жахливі втрати між своїх воїнів: вони більш не насмілювалися нападати, або ж діяли настільки непевно <…> що лише примножували славу захисників тієї фортеці і власне безчестя <…>» [252, т. 1, с. 444–445].

Судячи з розташування акцентів у тексті, авторські симпатії Сірі переважно на боці козаків, хоча він місцями описує їх імпрези як руйнівні – для турок, ясна річ: так, про польсько-турецьку війну 1621 р. автор говорить: «Постійні набіги Козаків, що перетворювали найквітучіші провінції Турок в пустелі, морські міста спалені вщент <…>» [252, т. 5, ч. 1, с. 515]. У детальних описах баталій автор згадує про «достойну» участь козаків у бойових діях польського війська. Козаків Сірі розглядає як окрему одиницю, не ототожнюючи їх з «руським» населенням: так, він пише про походи проти турок «Козаків, Руських (Russi) та інших народів» [252, т. 5, ч. 1, с. 445–446]. Під «Русією» (Russia) Сірі розуміє українські території, говорячи, наприклад, про вторгнення Татар у межі «Русії» [252, т. 1, ч. 1, с. 157]. «Руську» релігію він логічно ототожнює з «Грецькою Схизматською, змішаною з багатьма помилками сучасних Єресиархів» [252, т. 1, ч. 1, с. 267]. Наголосимо на іншому показовому моменті: Сірі в найкращих класичних традиціях називає армію Польщі « сарматським військом» [252, т. 5, ч. 1, с. 515], а відтак доблесть козаків і тут отримує освячене літературною традицією «класичне підґрунтя». Ось описи Сірі подій 1624–1630 рр.: «<…> Заворушення при турецькому дворі підігрівалися величезною шкодою, що її завдавали Козаки на Чорному Морі, з дивовижною хоробрістю, розграбувавши Мезембрію (Mezembria), місто на відстані лише трьох днів дороги від Константинополя. А повертаючись через гирло Дунаю, увійшли до головного міста Криму, де взяли велику здобич і багато рабів. І

оскільки цьому войовничому народові вистачало численних, але невеликих озброєних чайок, щоб тримати під контролем частину флоту Османської імперії навіть за часів затишшя всередині останньої, то тепер, коли війська здавалися позбавлені керівництва, а начальники – влади, і не можна було знайти ні сміливців, що рушили б у море на галерах, ні достойних веслярів, вони могли безкарно поширювати страх і відчай повсюди <…>» [252, т. 5, ч. 1, с. 562–563]. Нижче Сірі розповодає про гнів султана Мурата (Amorat) на те, що «<…> жменька злòдіїв-козаків насмілюється грабувати, палити і чинити набіги аж до передмість Константинополя <…> І хоча Турки й побудували швидко у своїх Арсеналах кораблі, необхідні для протистояння новим нападам Козаків, вони не змогли запобігти їх вторгненню аж до Колонни Помпея, що перервало будь-яку торгівлю в Константинополі <…>» [252, т. 5, ч. 1, с. 572]. Тут Сірі висловлює і точку зору розгніваного Амурата, для якого козаки – нахабні волоцюги, хоча їх успіхи свідчать про хоробрість і бестрашшя.

Можна зробити висновок, що образ козаків у Сірі, з усіма конкретними деталями і описом баталій з їх участю, тяжіє однак, як і в попередників, до уза гальнень та алюзій, належних до літературної традиції: войовнича нація, що на маленьких чайках самодостатньо стримує сильну Османську Імперію невірних і завдає їй чималих клопотів. Щоправда, Сірі ще в розділах, які розповідають про події 1620–1630 рр. звертає увагу на непорозуміння і конфлікти козацтва з польським керівництвом, поки що загалом фінансового характеру: козаки висловлюють невдоволення платою за їх службу. Але цього разу «в ім’я Короля , якого вони над усе поважали», а також нагадуванням про «численні важливі послуги, що їх непереможні вояки надавали Республіці» та «відому їх сміливість, що аж у Константинополі змушувала тремтіти Турок» справу було залагоджено, і Козаки лишилися з Поляками, оскільки йшлося «про інтереси Християнської віри, користь Держави і їх власну славу, досі незаплямовану» [252, т. 5, ч. 1, с. 526–527]. Автор іронічно зауважує, що «порожні шлунки переконати неможливо, але повага до особи Короля виявилися достатньою, щоб вгамувати Козаків хлібом надій» [252, т. 5, ч. 1, с. 526–527].

Манера подачі матеріалу В. Сірі – досить жива, зовні «об’єктивна» розповідь, з ненав’язливими декораціями у вигляді прислів’їв-приказок, образних порівнянь – останніх загалом небагато як для твору барокових часів. Виклад можна назвати популярним, але багатим на технічні деталі. В образі Козаків у контексті їх антитурецьких імпрез, як можна виснувати, конкретне поєднується з тяжінням до усталених моделей: так, автор захоплено говорить про страх, що наганяли Козаки нехристям-Туркам, але водночас не оминає увагою варварське паплюження козаками багатих земель Османської імперії, що було однією з причин війни Турок з Польщею, за висновком автора. Але Сірі з християнської позиції співчуває Козакам і Полякам. Показано, як ми могли переконатися, й «земні» проблеми, а не тільки беззавітну хоробрість Козаків у війні: їх фінансові незгоди із польським керівництвом, влагодження непорозумінь. Про Україну-«Русію» як край у перших томах автор фактично не пише, зосереджуючи увагу на динаміці подій та їх учасниках.

Найбагатшим видається дискурс про Україну та козацтво у XII томі «Меркурія», де розповідається про Хмельниччину. Говорячи про події 1648 р., Сірі скрушно зауважує, що повстання козаків і їх союз з татарами відкрили раніше захищувані ними землі для нападів ззовні [252, т. XII, с. 974–975]. Автор вважає, що для кращого розуміння ситуації варто дати характеристику «учасникам» подій. Його розповідь про козацтво та його землі є майже цілком текстом «Реляції» Альберто Віміни: від етимології «коза-козак» із поясненням, до згадки про могилу Овідія та до походження козаків від розбійників-втікачів від кари [252, т. XII, с. 975–978]. Повторюються пасажі про неймовірно родючу землю, а відтак відсут ність необхідності якось особливо її обробляти, про грубий патріархальний побут козацького краю, його ремесла: можна говорити не про опосередковані інтертекстуальні зв'язки, а про пряме цитування. Сірі для компіляції не обмежується текстом Віміни: так, він говорить, що козаки добре знаються на виробництві селітри, що її у краї не бракує і яку возять до Данціга і продають голандцям та іншим виробникам пороху [252, т. XII, с. 978]. Не забуває автор – знов-таки за Віміною – і про невисокий рівень освіти, і про «рутенську мову», із зауваженням, досить конкретним, що мовою літературною є «слов'янська», яка від народної відрізняється так само, як латина від італійської [252, т. XII, с. 978]. Далі В. Сірі відверто говорить, що бере матеріал зі «Скіфсько-Козацької війни» ("Bellum Scitico-Cosacicum") Яна Пасторія (Ioachim Pastorio) і з фактичного, на думку автора, французького перекладу Пасторія з додатками, зробленого П'єром Шевальє «Історії війни Козаків проти Польщі» ("Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne") [252, т. XII, с. 988], але жодного разу не посилається на «Реляцію» Віміни, з якої явно запозичує чималі епізоди. Збігається і «сарматський» портрет козацького люду, який «<…> покидав кордони свого краю тільки заради війни, школа якої робить людей скоріше суворими і грубими, аніж вишуканими. Вони з більшим задоволенням йдуть воювати, аніж беруться до заступів <…>» [252, т. XII, с. 978]. Але в багатьох деталях характеристика козацького уряду відходить від тексту Віміни, набуваючи нових забарвлень: «<…> Через просту зовнішність вони здаються простодушними людьми, але на ділі зовсім не виявляються незграбними, і вирізняються жвавим розумом, що відчутний як у їх мовленні, так і в досить обачливому управлінні. Оскільки політичну теорію можна порівняти з рум'янами, що підносять красномовність та судження людей, але не діють під час воєнних випробувань, розкриваючи усі їх непривабливі риси, вони (козаки – К. К.) охочі до заколотів, мають подвійну натуру, зрадливі й підступні, і їм не можна довіряти без надійних гарантій <…>» [252, т. XII, с. 978–979]. Цікавим видається докладна розповідь про вибори Гетьмана: «Із найстарших і найбільш поважних Полковників обирається Гетьман (дослівно: генерал – *К. К.*) більшістю голосів, і якщо обранець відмовляється від посади, посилаючись на старість, або ж на нездатність <…> його вбивають, як недостойного такої честі, або ж як порушника звичаїв. Якщо ж він не відмовляється, а, навпаки, дякує зборам за честь, йому аплодують, весело вигукуючи "Віват!", і всі, згідно з рангом, наближаються, щоб поцілувати йому руку, і його влада над ними є цілковитою, але з урахуванням думки Ради.

Необхідно однак, щоб на війні його далекоглядність мала щасливі наслідки, і щоб він завоював славу мудрого і мужнього, бо ж за вияв боягузтва його буде вбито як зрадника, і одразу обрано іншого; у всякому разі, їх правління часто перетинається з найтрагічнішими незгодами <…>» [252, т. XII, с. 978–979]. Далі, за Віміною, розповідається про козацький «Сенат» і про подібність козаків до Спартанців, аби тільки вони вели тверезіший спосіб життя; про їх неймовірну витривалість у походах і про те, що всі завойовані багатства вони нездатні утримати, пропиваючи . Згадується й про те, що козаки нібито не знають ціни багатству й предметам розкоші, що вони нечасто ходять до церкви, але «дотримуються помилок Схизми» . Сірі розповідає про військові таланти Козаків у пішому бої, їх традицію влаштовувати як прикриття «табір» з возів, завдяки чому «тисяча козаків встоїть проти шести тисяч тих невірних, що незвичні злазити з коней» [252, т. XII, с. 980–981]. Автор з цікавістю описує пороги Бористена-Дніпра і той факт, що Козаки, на човнах завдовжки 60 і завширшки 12–13 футів, що мають 12–15 весел з обох боків їх з великим ризиком проходять, здобуваючи право називатися «справжніми козаками» [252, т. XII, с. 981]. Автор логічно переходить до розповіді про корсарські напади на турецькі кораблі та міста на Чорному морі, про формування Баторієм козацького воїнства для захисту кордонів Русії, завдяки чому пустельні землі почали швидко заселятися і забудовуватися. Але, зауважує автор, створивши з цього люду військовий корпус, не можна було запобігти відповіді козаків на погане поводження з ними магнатів – Сірі згадує про повстання Підкови і Наливайка, зазначаючи у зв’язку з останнім, що «<…> коли Сигізмунд III заборонив їм здійснювати звичні походи по Чорному морю, задовольнивши скарги Великого Султана, вони розвернули свої сили проти Русії і Литви, залишаючи повсюди сліди жадоби й нетерпимості <…> зневажаючи наказ роззброїтися і мирно повернутися до домівок, бо ж відчули пульс власної сили і з відвагою виступили проти польського війська <…>». Повстання 1637 р. теж закінчується невдачею, «при тому, що мотив, з позицій козацтва, не виглядав несправедливим: оскільки Польські магнати, отримавши в дар від Короля землі на тих кордонах, де перебувало це військо, забажали запрягти нових підданих у те саме тяжке ярмо, що й селян Польських Провінцій, яке було нестримним для Козаків, звичних скоріше до надмірної свободи» [252, т. XII, с. 982]. Тема «козацької свободи» продовжується і в розповідях про подальші повстання, наприклад, під проводом Павлюка. Відзначає автор і той факт, що репресії проти козаків і створення поляками нових загонів підірвали безпеку кордонів держави, в результаті чого було відновлено в правах досвідчене козацтво, гетьманом над яким король Володислав і поставив Богдана Хмельницького. Сірі неодноразово підкреслює те, що « … з селянами України поводяться справді суворо. Хоча ця багатюща земля здатна була б зробити їх щасливими, вони живуть у вічних злиднях, змушені працювати три дні на тиждень своїми руками, й зі своїми конями, на пана, і з розрахунку на розмір земель, що їм належать, виплачувати йому велику кількість зерна, птиці та іншого на Пасху, на П’ятидесятницю і на Різдво нашого Господа, а також поставляти необхідну кількість дрів, окрім готівки і десятини від худоби, свиней, меду, фруктів і кожні три роки – третього бичка.

Кінець-кінцем вони змушені віддавати хазяїну все, що йому сподобається. Тому не дивно, що в таких жорстких умовах вони не мають жодних прагнень. І ця деспо тична влада є не тільки дійсною, а й особистою, бо можна сказати, що Польська Шляхта насолоджується чимось на зразок Раю Земного, в той час як її піддані пізнають усі випробування Чистилища; бо як їм трапляється жорстокий хазяїн, то живуть вони гірше від каторжників на галерах.

Це жорстоке рабство і стає причиною їх частих повстань, якими вони з великою затятістю виборюють власну свободу, а найвідчайдушніші втікають на Запоріжжя, табір козаків Бористену, і, здійснивши похід по Чорному морю, починають зватися Запорозькими козаками, примножуючи настільки, що навіть важко повірити, свої легіони, як доводить повстання, що про нього ми зараз говоритимемо. Ця величезна пожежа народилася з малої іскри і цей справді великий рух почався від невеликого поштовху, як то звичайно трапляється <…>» [252, т. XII, с. 984–985] – так підходить автор до розповіді про Хмельниччину, використовуючи, як бачимо, вже традиційне порівняння повстання під проводом Хмельницького з великою пожежею, що почалася з малої іскри. Очевидно, що створена Сірі компілятивна картина історії козацтва та реалій українських земель не є однозначною: в ній присутні елементи як уявно-стереотипові, так і фактичні – від «сарматсько-спартанських» достоїнств до акцентування грубості й суворості козацько-селянського побуту, від зауважень про схильність козацтва до набігів та кровопролиття, до мінливості й ненадійності його політики до образних рядків про дійсно безрадісне становище українських селян та деспотичне поводження з ними польських магнатів, яке, вважає Сірі, виправдовує повстання і заколоти проти поляків за власну свободу і права – тобто загалом автор дотримується у картинах Хмельниччини «тацитівського» мотиву «повернення давніх свобод».

Варто звернути увагу на визначення Сірі щодо мотивів Хмельницького і повстання: «Богдан Хмельницький був тим, хто через особисте обурення приєднався до позову свого народу» [252, т. XII, с. 985]. Автор стисло розповідає про походження Хмельницього з польської шляхти і військову кар’єру. Сірі наводить неодноразово повторювану іншими письменниками версію, згідно з якою у козацьких заворушеннях був зацікавлений сам Король Володислав, і що у нього з Хмельницьким була секретна домовленість – шляхта відмовила Королеві у спільному поході проти турок, тож він нібито вирішив змусити шляхту створити армію проти повсталих, щоб потім об’єднати її з тими ж козаками і піти-таки на турок. Від попередньої відмови шляхти, за Сірі, постраждала і кар’єра особисто Хмельницького: він залишився поза справами, і «<…> випадок допоміг його темному талантові прокинутися через сварку з Чаплинським, лейтенантом Конєцпольського, великого Хорунжого королівства, що захопив його землі і зробився злочинцем через знущання над дружиною і сином Хмельницького. Останній, палаючи від образи й жадоби помсти, скористався обставинами, при яких довгий мир почав задорого коштувати руському населенню, бо давав можливість і засоби польським панам зневажливо із ним поводитися <…>» [252, т . XII, с. 986]. Як бачимо, автор, за винятком деяких пишномовних літературних зворотів про «іскру й пожежу» чи «темний талант» зовсім не схильний до

«бізаччіонівського» патосу в описі Хмельниччини і однозначного наголошення на «правих» та «винуватцях»: його цікавлять можливі явні і таємні реальні причини козацьких заворушень, аж до найпрагматичнішого пояснення причини війни змовою Короля і Гетьмана. Маємо у тексті досить детальний і живий портрет останнього, який теж багато в чому засновується на свідченнях А. Віміни: «Зросту він був скоріше високого, ніж середнього, широкий кісткою і міцний статурою; з круглим смаглявим обличчям, коротким підборіддям; очима маленькими – настільки, що, коли він сміявся, то цілком заплющував їх. Він не носив бороди, а тільки вуса, що спускалися аж до середини підборіддя. Його судження і правління свідчать про зрілість і гостроту розуму. І хоча, здавалося, він занадто поважав хмільні напої, це не заважало йому у вирішенні справ. Привітний і щирий у манерах, він завоював любов солдат, що не зменшувало суворості у дотриманні дисципліни <…>». Автор вважає за потрібне розповісти (цілком за Віміною) про зовнішню невибагливість побуту Хмельницького – прості меблі та посуд і т. д., проте за тим простим столом не бракувало добрих страв та напоїв і дотепної розмови, що її і не чекав би від людей з нібито грубими звичаями і зовнішністю [252, т. XII, с. 987–988. У XIV–XV томах В. Сірі подає перебіг подій війни, яку він називає буквально «громадянською війною між поляками й козаками», додаючи показові штрихи до портрету козацтва і Хмельницького зокрема: в описі осади Збаража порівнює за кількістю козацько-татарське військо з військами Аттіли чи Тамерлана, щоправда, мужність поляків-захисників фортеці достойно виявилася цього разу. Жвава картина атак, захисту, сповнена деталей та конкретних імен свідчить про ознайомленість автора з описуваним матеріалом, швидше всього, із пропольських джерел, але трактованих ним максимально об’єктивно. Сірі при найменшій нагоді цитує статті мирних договорів та угод, від Збаразької до Білоцерківської. У нібито об’єктивній розповіді про дії Хмельницького явно акцентуються його лукавство, мінливість та здатність пристосовуватися до будь-яких ситуацій на шляху до мети: він неодноразово кається перед королем, і, тільки -но прощений, повертається до згуртування козаків проти поляків [252, т. XII, с. 567–570]. Дізнавшись про те, що Потоцький став табором поблизу Кам’янця, Хмельницький, «в той час, як випари вина та горілки відібрали в нього розум», наказує втопити польських депутатів, і тільки втручання дружини його зупиняє [252, т. XII, с. 569]. Особистість неоднозначна і, як бачимо, сповнена протиріч, багатьох вад і чеснот водночас, Хмельницький, однак, діє з метою, яка змушує Короля і Шляхту на Сеймі 1650 р. визнати за необхідне оголосити війну і зупинити раз і назавжди «нахабство і гординю» цього Козацького Гетьмана, що міг «підняти одночасно вісімдесят тисяч козаків <…> і створити окрему державу під протекцією Турецького Султана» [252, т. XII, с. 572]. Автор, таким чином, усвідомлює державотворчі замисли гетьмана. Пізніше, після поразки під Берестечком, гетьман, відпущений татарами, повертається до України з метою заново «вкласти серце у груди народу, пригніченого останньою поразкою»: Сірі, як і інші історики, передає основний зміст послання Хмельницького про те, що фортуна – мінлива, здатна повертатися тим чи іншим боком, і навіть якщо вона останнім часом виявляла прихильність до поляків, все одно у Козаків достатньо

сили для відновлення війни [252, т. XV, с. 37]. Можна сказати, що попри всі критичні зауваження щодо артистичних перевтілень Хмельницького – від сльозних покаянь перед поляками до нових агресій, образ гетьмана у творі вражає енергійністю, гнучкістю, цілеспрямованістю. Взагалі, якщо брати компіляцію загалом, то Хмельницький у Сірі виступає особою досить харизматичною.

У наступному томі Сірі продовжує хроніку баталій, цього разу все більш переможних для поляків. Ясна річ, особливої уваги заслужила в автора Берестейська битва. У розповідь про неї вплітається чимало «художніх знахідок», покликаних дати по можливості візуальну панораму поля битви: так, Сірі описує, як вранішній туман поволі тане і відкриває справжній «театр» військових дій [252, т. XV, с. 26]. Не можна погодитися з позицією Д. С. Наливайка щодо залежності Сірі від пропольських джерел: що він ними користувався, сумнівів не викликає. Але спосіб подачі ним матеріалу, авторські акценти та художні засоби можна порівняти з «Історією громадянських війн» А. Віміни: ідеалізація якоїсь однієї з во рогуючих сил непомітна, автор з явним розумінням ставиться до причин, що змусили козаків повстати, не приховуючи однак прикладів їх надмірної жорстокості. Поляки часом показані як деспоти, їм бракує єдності – факт цілком об’єктивний, але й мужність вони проявляють так само, як і козаки. Хроніка Берестечка теж є прикладом поєднання «чорного» і «білого» в характеристиці персонажів та їх порухів: автор не пропускає нагоди уславити милосердя Короля щодо підданих, які розкаялися і бажають миру, але тут-таки прагматично пояснюється основна причина «милосердя»: «<…> Не бажаючи винищити залізом цей затятий бунтівний люд, аби не перетворити на пустелю одну з головних провінцій королівства <…> і не розорити як наслідок численних шляхтичів та магнатів свого королівства, що мали там великі володіння <…> саме це й було основною причиною, через яку і цього разу, і в усіх інших випадках Козаків було помилувано <…>» [252, т. XV, с. 35]. Сірі розповідає, з одного боку, про « безславну і стрімку» втечу козаків з табору через непорозуміння із ризикованою вилазкою Богуна, яка здалася іншим таємною втечею. В той же час він детально зупиняється на тому, як «<…> дві тисячі з них, замкнені у своєму Таборі на невеличкому пагорбі захищалися мужньо й відчайдушно, аби дорого продати своє життя <…> із неймовірною мужністю захищалися вони проти великої кількості атакуючих. І щоб показати, як мало поважають вони життя, що їм пропонували зберегти, так само як і інші цінні речі, виймали з кишень усі монети й жбурляли у воду. Кінець кінцем, оточені з усіх боків, вони загинули один за одним <…>» [252 , т. XV, с. 34–35]. Автор згадує, серед іншого, про героїчний захист козацької фортеці Трилісець, в якому брали участь навіть жінки, озброєні косами [252, т. XV , с. 38–39]. Наведемо ще декілька прикладів: Сірі стверджує, що Хмельницький збройно рушив на поляків і навіть об’єднався з татарами Тугай-Бея, коли у відповідь на його і козаків письмові скарги на утиски з боку польської шляхти поляки вислали проти нього Потоцького з військом. З іншого боку, він постійно називає дії козаків «повстанням» – власне, так їх визначало й багато інших письменників, називає перехід козаків Потоцького до Хмельницького «підступністю» – власне, з воєнної точки зору то була зрада; неодноразово

торкається мотиву «надмірного роздування амбіцій» серед козаків і особисто у Хмельницького – хоча все це у Сірі не особливо акцентується і пояснюється цілком реальними перемогами козаків [252, т. XII, с. 989, 1033]. Ще раз зауважимо , що автор не ідеалізує поляків і пояснює, що причинами повстання було « брутальне поводження останнього Гетьмана з шістьма тисячами Козаків, що їм платила Республіка, і тиранія панів Русії над їх підданими» [252, т. XII, с. 1000]. Тож поляки думають, пише автор, тимчасово заспокоїти козаків обіцянками, але не для того, щоб їх виконати, а тільки щоб мати час зібрати нові сили. Здається, Сірі не просто так розлого цитує лист «єдиного рутенського сенатора» Адама Киселя до Хмельницького, де йдеться про те, що вся вітчизна страждає через воєнні незгоди, а відтак «коли йдеться про внутрішню війну, більше слави у тому, щоб скласти зброю, ніж у тому, щоб вимахувати нею» [252, т. XII, с. 1028–1030]. Автор, як ми неодноразово могли переконатися, визнає, що підстави у козаків для повстання були цілком достатніми. Але «поміж рядків» далеко не патетичного тексту проглядає негативне ставлення до польсько-козацької війни як руйнівного начала загалом. Тут явно і «авторська» мораль – але Хмельницький, зовні нібито «заспокоєний» листом, насправді продовжує антипольські воєнні дії через Кривоноса [252, т. XII, с. 1031].

Позиція письменника виголошується стримано, але її можна вирахувати, хоча Сірі і визнає, що брав матеріал у Пасторія і Шевальє. Автор намагається бути максимально об’єктивним – але наведені вище приклади демонструють інтертекстуальну залежність і його твору від традиційних моделей історичної прози. Образи козацтва і Хмельницького зокрема теж демонструють поєднання традиційних елементів, на які «нашаровується» фактична інформація, відібрана автором, причому образ козацтва присутній у двох відмінних варіантах: «антитурецькому» і «антипольському». Події на українських землях і у творі В. Сірі стають приводом для узагальнених роздумів про причини-наслідки воєнних конфліктів, зокрема, громадянських воєн.

4.5. Трикутник «козак – шляхта – король» (Ґ. Ґуальдо Пріорато)

За об’єктивністю та глибиною тлумачення «козацько-польської» теми першість, на думку Д. С. Наливайка, належить «Історії цісаря Леопольда» Ґ. Ґуальдо Пріорато. За жанром це історія-«монумент» конкретного правителя, досить типова для розглядуваної епохи, коли правителі замовляли відомим письменникам-історіографам описи власного правління [60, с. 312], у яких велика, якщо не провідна, роль належала й характеристиці «історичного контексту». На практиці подібна «історія» ставала варіантом присвяти «сильним світу цього» історичного твору. В «Історії» Пріорато йдеться про важливі події в Європі часів правління цісаря Леопольда, з 1656 по 1670 р. Як і в інших розглянутих нами історіографів, події у Речі Посполитій викликають у автора інтерес не просто у ракурсі історико-мілітарному, як хроніка переміщень воєнних угруповань, перемог-поразок, переговорів та портретів воєначальників. Хмельниччина знов-таки дає багатий матеріал для міркувань про зародження повстань, про

достоїнства і вади тієї чи іншої державної структури. Тож цілком зрозуміло, що в»Історії», присвяченій цісареві, автор явно з самого початку провадить тему надмірної сваволі польської шляхти та її недостатньої поваги до особи Короля як причини братовбивчої війни. До історії Хмельниччини автор повертається, розповідаючи про польсько-московський конфлікт : він вважає за потрібне коротко торкнутися «<…> джерела тих заворушень, що з 1650 року так переповнили той нещасний край, що він перетворився на буремне Море воєн і нещасть. Вседозволеність польських дворян настільки суперечила законам та достойним звичаям їх Предків, що, вважаючи найкращою опорою для їх Республіки суперечність у поглядах, вони ставилися з недовір'ям до щонайменших порухів Короля і ревно намагалися якнайбільше обмежити його владу <…>». Ґуальдо Пріорато гостро критикує Сейми і сутички серед шляхти, зазначаючи однак, що під час попередніх воєн, незважаючи на втрати, поляки зуміли об'єднатися і вийти переможцями. Але по війні знов почалися міжусобиці, країна знов стала вразливою для ворогів і для «найбільших революцій, що траплялися коли-небудь в інших королівствах Європи» [244, ч. 1, кн. 6, с. 597–598]. І найперша біда прийшла звідти, звідки, на думку автора, її не сподівалися – «ініціаторами стали Козаки, спровоковані жорстоким насиллям та визисками з боку Шляхти» – тут, як бачимо, позиція автора цілком збігається з поглядами В. Сірі, А. Віміни і взагалі більшості авторів описів козацьких заворушень.

Ґ. Ґуальдо Пріорато, прямо й опосередковано компілюючи вже відомі нам попередні джерела, дає лаконічну інформацію про походження козаків та їх землю: «Козаки – люди різного походження, зокрема з Польщі, звідки селяни, змучені тиранією Дворянства, втікають як тільки можуть, і осідають у провінції , що зветься Укранія (Vcrania). Це родюча країна, де всього є у достатку, насамперед у тій частині, що на Заході межує з Туреччиною. Мешканці цього краю вирощують велику кількість коней, биків та іншої худоби, що продають у сусідні землі. Родючість цієї землі дає змогу прогодувати набагато більше лю дей, ніж там проживає, і багатьох приваблює, тим більш, що там гостей добре зустрічають і вітають. Вони сповідують Грецьку Віру і визнають Патріарха, що його престол у Києві (Kiovia), місті торговому, великому і гарному. Ця провінція підвладна Польській Короні і має найширші привілеї, бо Козаки не мають інших обов'язків, крім захисту Королівства та допомоги Полякам у разі війни з Турками чи з Татарами або навіть і з Московитами, хоча останні теж Грецької Віри <…>» [244, ч. 1, кн. 6, с. 598–599]. Традиційний топос родючості української землі повторюється пізніше й у другій частині твору, у якій ідеться про те, як Поляки переконують Короля допомогти їм повернути їх маєтки вже за московських часів [244, ч. 2, кн. 6, с. 137–138]. Там само, у зв'язку з міркуваннями про доцільність нереалізованих пізніше статей Гадяцького договору, подається детальніша історія козацтва як явища:

«Можна сказати, що назва "Козак" в історії не з'являється раніше як 150 років тому. До того цей народ не являв собою організованого війська і звався не інакше як Руським, чи Рутенським. З часом вони відзначилися у військовій справі і стали зватися військом – необґрунтовано, оскільки ця професія була між

них рухомою і добровільною. Здається, що можна їх назвати Народом, але й це визначення має недоліки, бо ні походженням, ні місцем проживання вони не відрізняються від Руських. Не можна заперечувати однак, що в різні часи до них не пристали вигнанці з різних країв та різних сусідніх народів, але цього недостатньо щоб бути окремим народом, тим більше, Народом, відособленим від Рутенського. Вони утворили військову конґреґацію близько 1512 року, коли Костянтин, князь Острозький і Генерал Польського війська запропонував Королеві Сигізмунду Першому скористатися їх силами проти Татар і Валахів, вихваляючи їх як войов ничих підданих, досвідчених завдяки постійним сутичкам і нападам сусідів. І для того, щоб відвернути їх від піратських нападів на Турок на Чорному морі і залучити до регулярної військової служби, їх було наділено численними привілеями і пільгами, а також заробітною платнею. Але на початку в них не було ні прапорів, ні осібного командного жезла, а в бій вони вирушали під спільними прапорами Польського війська і підкорялися його командуючим. І те, й інше вони отримали за короля Стефана Баторія, що розширив їх привілеї, наділив особливим прапором та булавою, що підпорядковувалися Коронному гетьманові, і визнав за ними як головний штаб місто Трахтемирів на берегах Бористену. Тоді ж (за підтримки Великого Замойського, тоді Великого Гетьмана Корони) їх було названо Військом Запорозьким, що значить з-за порогів, тобто деяких порогів у скелях, через які тече Бористен. За цими порогами на деяких острівцях і оселялися ці Руські спочатку й мали табір. Пізніше їх почали звати також і Козаками, бо так їх звали Турки, коли за мирних часів відсилали посольства до Польського Двору, щоб пожалітися на їх набіги та на шкоду, якої Козаки їм завдавали на Чорному Морі. Нині завдяки праву вільно приймати під свої знамена будь-якого Рутенця, жителя України, аби тільки кількість вояків не перевищила тієї, що Король встановив у привілеях, а також родинним зв’язкам, що примножували їх кількість і об’єднували кровно й за інтересами людей з найдальших земель, Козаки не тільки заповнили всю Україну, а й поширилися в сусідніх Воєводствах. Хоча цей люд, як військо, не пов’язаний із релігійними справами, він однак звертався до Грецького Схизматського Духовенства, бо й Козацтво належить до цієї віри, щоб через його посередництво, яке вони вважають впливовим і заслуженим, добитися від Республіки певних вигод, радше світських, ніж духовних. Саме так було й тоді, коли козаки стали вимагати повернення церков, відданих свого часу в руки Грекам, що об’єдналися з Апостольським престолом, та церковного добра.

Що ж до їх уряду, то влада належить Старшинам, військовим Офіцерам, зі врахуванням ради і згоди усього війська, і не торкається правління інших Руських, що не належать до їх рядів, хіба що в деяких випадках. Оскільки вони пізнали прерогативи окремого Народу, власні політичні інститути та інші подібні речі, запити їх Депутатів і статті Гадяцького договору містили багато протиріч і були руйнівними для їх інститутів, тож вони вимагали відміни договору і збиралася претендувати на майбутньому Сеймі на збільшення їхніх пільг і привілеїв саме як війська <…>» [244, ч. 2, кн. 2, с. 145–149].

Автор, між іншим, виявляє добре знайомство з терміном «козак», зазначаючи, що існує й інше його використання: «козацька» кавалерія в

польському війську, щоб відрізнити її від «гусарської», але вона складалася з Поляків та Литвинів, не маючи стосунку до козацького війська [244, ч. 2, кн. 2, с. 149]. І далі: «Козаки не отримують платні, задовольняючися здобиччю, взятою від ворогів Корони. Йдучи обробляти землю, вони звичайно беруть з собою шаблю, карабін та іншу зброю, а також коней, щоб бути готовими відбити напад Татар чи інших сусідів. На війну звичайно вони беруть з собою всю сім'ю, яка залишається із поклажею і забезпечує усе необхідне. Перш ніж залишити дім, вони ховають хліб і ужиткові речі в лісах або в підземних печерах, накриваючи їх так, щоб вони не зіпсувалися. Після війни вони вертаються додому зі здобиччю і віднаходять сховані речі. Є також інший рід Козаків, що на невеликий човнах із висушеної та зшитої шкіри воюють на Чорному морі проти підданих Султана, грабують їх і беруть у рабство, і чинять іншу величезну шкоду, наводячи вселенський жах на ті народи <…>» [244, ч. 1, кн. 6, с. 599–600].

Як бачимо, окрім топоса родючості і багатства української землі, автор звертається і до мотиву різноманітного – але насамперед від селян-втікачів від шляхетського насильства – походження козаків, а також «козацьких вольностей» і «життя на межі ворожого світу». Порівняно з картинами козацького життя і звичаїв у інших творах, Пріорато уводить цікаві і дещо фантазійні з історичної точки зору подробиці про те, що козаки «масово» брали в походи сім'ї, а також про «шкіряні» човни – на жаль, не вдалося знайти конкретного джерела, яким користувався автор, але мотив «сім'ї в поході» перегукується із традиційним уявленнями про сарматів і про те, що їх дружини супроводжували чоловіків у поході. Суворо-романтична картина козака – «землероба», озброєного шаблею і з конем наготові, що її досить літературно подає автор, демонструє інтертекстуальний зв'язок із «сарматською» літературною традицією та стереотипами, які обростають, як доводить цитований вище текст, великою кількістю фактичного матеріалу. У картину загалом позитивно-героїчну вплітається вислів про «шкоду і вселенський жах», що наводять козаки на турецьких підданих, але, оскільки мова йде про ворогів, автор явно не подає це як негатив. Варто звернути увагу і на відсутність у тексті Пріорато акцентування «варварських» і грубих складових буття козаків, а також «помилок Схизми», наявного навіть у досить толерантного і симпатизуючого А.Віміни. Авторську позицію досить образно виявлено і в наступній фразі: «Якщо Польські дворяни ніжаться у лінощах та розкошах та захоплюються позовами та суперечками між собою, то Козаки вільні та реєстрові (в оригіналі: Козаки та Квартіани – тобто ті, яким, за поясненням автора, виплачується заробіток із четвертої частини річних королівських доходів) стоять на варті Республіки» [244, ч. 1, кн. 6, с. 599]. Підкреслимо також, що Пріорато, на відміну від деяких інших письменників, відкрито ототожнює Козаків із «руським», тобто українським, народом, пов'язуючи образи козацтва та його урядування з українськими землями.

Мотив свободолюбства козаків і пояснення причин повстання їх реакцією на утиски шляхти Пріорато подає у досить характерному – знов-таки з огляду на

«процісарську» спрямованість усього твору – ракурсі, використовуючи той самий мотив секретних домовленостей між козаками й королем, що й Сірі, але розвиваючи його більш емотивно: «<…> Козаки були найщирішими підданими Короля і смертельними ворогами шляхти, оскільки, як говорилося вище, вона ставилися до них гірш, як до рабів, і неможливо було добитися суду за насильства, убивства та інші звірства, що їх чинило дворянство тим бідним людям. До цього треба додати ще й підступність Євреїв – орендаторів власності тих дворян, які знахабніли настільки, що чинили перепони хрещенню немовлят, тримаючи закритими церкви у тих місцях, де вони командували, як намісники господарів. Козаки не бажають підкорятися чужим начальникам, а тільки вихідцям з їх народу , неодмінно хоробрим і сміливим солдатам – не суть важливо, чи походять вони із землеробів, чи з пастухів <…> у всіх найславніших походах Великого Володислава, що він здійснив за часів короля Сиґізмунда, свого батька, вельми значною була роль Козаків <…>» [244, ч. 1, кн. 6, с. 600]. Не буде перебільшенням сказати, що у Пріорато явно акцентується як протиставлення козаки – шляхта, так і мотив цілковитої відданості козаків королю, що його інші історіографи, як ми мали можливість переконатися, розглядали більш скептично. Пріорато так само розповідає про нереалізований, через спротив шляхти, антитурецький план Володислава і його надії на козаків, але додає, що сам Король, крім того, ще й агітував козаків претендувати на участь і право голосу у Сеймах, оскільки вони – така само частина Польщі, як і шляхта. Оскільки цей запит не було задоволено, козаки були вже готові взятися до зброї, і тільки влада «улюбленого Короля» зуміла їх тоді стримати. Але по смерті Володислава «<…> один випадок <…> змусив дощову хмару, що зібралася, вибухнути зливою нещасть <…>» [244, ч. 1, кн. 6, с. 601].

Як бачимо, послідовність історичних подій дещо зсувається автором з метою кристалізації вже зрозумілої нам тенденції : всі проблеми Польщі – від засилля і вседозволеності шляхти, її неповаги до королівської влади, що її, навпаки, поважають козаки, які до того ж зі свого боку потерпають від тиранії шляхти. Тут варто звернути увагу й на те, як автор багатьма деталями, належними літературній традиції, підкреслює зв’язок козацького воїнства з українським селянством, основною «жертвою» шляхти: козаки – озброєні землероби, що обирають ватажків незалежно від їх селянського походження, основний критерій – сміливість, мужність. Хоча, як можна було бачити з наведені вище цитати, автор зазначає, що козацькі політичні інститути торкалися тільки власне війська, а не всього руського народу. Текст Пріорато є красномовним доказом того, як певний фактичний матеріал в руках різних літераторів-історіографів здатен міняти як завгодно акценти й нюанси, зберігаючи ту саму історичну канву.

Образ гетьмана Хмельницького у тексті Пріорато обростає оригінальними, з огляду на попередню літературну традицію, подробицями: «Богдан Хмельницький, той самий їх відомий Гетьман (дослівно: Генерал – *К. К.*), був сином Мірошника. На його рахунку були знамениті перемоги над Турками й Татарами, і він, служачи під началом генерала Конєцпольського, мав високу репутацію. Кажуть, що цей Генерал, обмірковуючи дії Хмельницького і

спостерігаючи його зовнішність, напророкував, що той у майбутньому стане бичем божим для Республіки. Пророцтво збулося, про що йтиметься далі. Коли помер батько Хмельницького, він попросив у Короля дозвіл відбудувати поламаний батьківський Млин і додати до нього ще три-чотири будиночки в пам'ять про батька. Це йому було дозволено, враховуючи його заслуги, і будівництво було завершено. Полковник Ярінський (Iarinski) заявив, що вода від Млина завдає шкоди його володінням. Він почав вимагати у Хмельницького, щоб той зруйнував Млин. Хмельницький відповів, що побудував його з дозволу Короля. Полковник відповів, що Король може розпоряджатися своєю власністю, але не добром інших. Від слів перейшли до дій. Полковник наказав спалити Млин і будівлі, і багато хто розповідає, що він брутально повівся з дружиною і сином цього Хмельницького. Козаки відчули себе настільки ображеними таким нечуваним насильством, що, будучи, як уже говорилося вище, запеклими ворогами Шляхти, вирішили помститися за несправедливість, завдану Мірошникові, убивством усіх Поляків, що тільки знайдуться, вигнанням зі свого краю всіх, хто не належав до їх Релігії і тим завдати смертельного удару всій Польській Шляхті. Так вони й зробили, з одного боку, аж до Любліна, а з іншого – до Русленбурга, проходячи всюди вогнем і мечем, з жорстокою різнею, не дивля чися ні на вік, ні на стать, без поваги навіть до Церков; тож можна сказати, що один водяний Млин породив багато млинів кривавих, було поруйновано багато провінцій і понищено тисячі душ, і невинних так само. Сенатори Королівства, глибоко обурені діями цих варварів, благали Короля вирушити разом з ними в похід проти бунтівників. Король відмовив, дорікаючи їм спаленням Млина, про яке йшлося вище <…>» [244, ч. 1, кн. 6, с. 601–602]. Далі автор говорить, що поляки таки зібрали 50000не військо і розповідає про перші перемоги козаків, зазначаючи, що вони руйнували все, обходячи стороною лише володіння Короля. Кінець кінцем, Король, чия позиція стає все більш підозрілою в очах шляхти, приєднався до походу, хоча й хотів, зазначає автор, іншого шляху у вирішенні конфлікту, усвідомлюючи, що «<…> в руках Козаків були двері, через які до королівства могли увійти Татари й Турки. Але жорстокість Козаків до жінок і до невинних дітей волала до нещадної помсти <…>» [244, ч. 1, кн. 6, с. 603].

Окрім незвичних подробиць про «гетьмана-мірошника», нових відтінків тут набуває тема «король-козаки-шляхта», персоніфікуючись в особистому конфлікті Хмельницького з «Ярінським» (Чаплинським – ?), що нібито виник через млин – але тут, на нашу думку, важливу роль відіграє реакція «Ярінського» на запевнення Хмельницького, що він будував з дозволу Короля – для шляхтича Король не є авторитетом на його території, для козацького гетьмана – навпаки. Ми гадаємо, що історія з млином зацікавила Пріорато, або ж була витвором його літературної фантазії на основі якихось непевних чуток, своїм «притчовим» характером, можливістю дати оригінальний розвиток належному літературній традиції опусів про Хмельниччину метафоричному образові «з малої іскри – велике полум'я»(особиста образа Хмельницького як фактична причина повстання). Так само метафоричний грізний образ «кривавого млина» різні і руйнації, породжених звичайним водяним млином. Мотив «Хмельницький – фатум

Польщі» наявний, як і в попередників, але трактується оригінально: нібито, його майбутню руйнівну роль напророкував сам Конєцпольський. Зауважимо, що, коли у інших історіографів особиста образа Хмельницького була однією з численних образ і зневаг усього козацтва, тож йому неважко було підняти повстання, Пріорато й тут переставляє акценти: так, козаки вже давно потерпають від шляхетської сваволі, але саме кривду Хмельницького вони сприймають як ту краплю, що переповнила вінця, як «нечуване насильство», яке потребує помсти всього козацтва – чи не через те, що вчинок «Ярінського» не просто образив Хмельницького, а й був доказом зневаги шляхтича до королівської волі? Цим можна пояснити і наївний, на перший погляд, мотив, через який король у Пріорато не погоджується спочатку виступити зі шляхтою проти козаків, що вже поруйнували, за автором, чимало польських земель і знищили велику кількість невинних людей: він дорікає їм «спаленим млином» – себто інцидент з млином сам по собі виправдовує масову криваву різню? Зрозуміло, що ні: просто цей млин у письменника стає метафорою насильства шляхти і її непокори королю. У цьому відрізку тексту автор не оминає цілком проблеми варварської жорстокості козаків навіть до «невинних душ». Згадує Пріорато, як і інші письменники, і про «флюгерну» поведінку козаків, звичних міняти союзників і «повертатися за кожним вітром, у чому пересвідчилися Турки, Шведи, Трасільвани і власне Поляки» [244, ч. 1, кн. 6, с. 614]. Тобто образ козацтва у Пріорато не ідеалізований цілком, але, оскільки роль «негативної сили» віддається шляхті, що насильством, незгодами та неповагою до королівської влади призвела до руїни королівства, можна твердити, що Пріорато з повним розумінням і співчуттям обґрунтовує причини козацького протесту і підкреслює всіма можливими засобами відданість козаків королю як позитивний момент, що переважає негативні характеристики. Так, у досить багатому деталями описі обрання гетьманом Юрія Хмельницького у 1661 р. в Корсуні, Пріорато акцентує несприйняття козаками московських статутів і «жорстокостей» та їх бажання бути під «батьківською рукою» польського короля: «Воєвода у півгодинній промові змалював насамперед батьківську турботу Його Величності про Народ <…> Він розгорнув перед їх очима помилки і похибки, допущені у багатьох випадках в різний час, схвалені ними недобрі поради і пастки, до яких вони потрапили. На завершення він мовив, що Король забув і поховав усе під вічною Амністією. Цій промові гаряче аплодували. Дехто дякував Богові, і Королю. Інші звинувачували своїх керівників, що ті звабили їх в угоду приватним інтересам. Не бракувало тих, хто клявся своїми руками знищити того, хто в майбутньому тільки подумає про повстання, навіть якщо це буде батько чи рідний брат. Було ухвалено відмінити й скасувати усі Статути і накази Московита <…>» [244, ч. 2, кн. 2, с. 137–138]. Павло Тетеря, обраний головним писарем Війська Запорізького, мовив, що «як коли-небудь Запорізьке військо – так звуться козаки – якимось чином виявить невірність Королеві, він зразу ж відмовиться не тільки від печатки, а й від самої своєї Вітчизни» [244, ч. 2, кн. 2, с. 139]. В «Історії» йдеться про ті козацькі загони, що продовжували бойові дії проти поляків, але тут-таки наводиться приклад з козацькими посланцями до Польського двору, які запевняють, що не по своїй волі, а з примусу воювали на

боці Московитів і наводять як доказ той факт, що вони зумисне «рухалися повіл ьно» [244, ч. 2, кн. 2, с. 141–142]. Розповідь про подальші події теж характеризується зміщенням акцентів, свідомими анахронізмами поряд із достовірними даними (щодо достовірних матеріалів, то автор, наприклад, наводить у додатку 21 статтю Зборівської угоди і т. ін.) – так, йдеться про те, що могила Овідія знаходиться в Києві, де поет нібито помер у засланні [244, ч. 1, кн. 6 , с. 604] (мотив явно інтертекстуальний хоча про те, що ця могила саме в Києві, не йшлося), що козаки об'єдналися з татарами після того, як поляки захопили Київ і їх Патріарха (а не раніше) – і т. п.; напрошується висновок, що більшість цих «авторських поправок» спрямована на пряме чи опосередковане виправдання дій козаків і Короля. Жодного слова не сказано про битву під Берестечком; крім того, Король Володислав нібито не помирає, а постійно присутній, хоча ще до початку розповіді про причини повстання йшлося про смерть Короля, яка нібито розв'язала руки козакам. Ми розглядаємо текст як літературний дискурс з історичною канвою, організований автором з певною метою, тож з цієї точки зору він виглядає досить цілісно і зрозуміло. Тема козацтва й України є відступом у розповіді про польсько-московський конфлікт, і Пріорато пояснює, що у Московита та інших ворогів з'явилися привід і можливість напасти на польські землі саме через незгоди і суперечки у шляхетських колах та їх конфронтацію з королем [244, ч. 1, кн. 6, с. 604]. До козацьких війн і угод Пріорато звертається неодноразово протягом усього твору, він згадує і про похід на Валахію, і про угоду з Турками проти Поляків, приділяє увагу фігурі Дорошенка, говорить про розділ України 1667 р. [244, ч. 3, кн. 2, с. 167–168; ч. 3, кн. 3, с. 234; кн. 3, ч. 6, с. 589] Видання, що ми розглядаємо, містить майстерно зроблені гравюри-портрети не тільки Б. Хмельницького, а й сина Юрія, Дм. Дорошенка, М. Ямищенка.

Проаналізувавши загалом «українські» елементи тексту Пріорато, можна сказати, що Україна вимальовується в ньому через призму козацтва і козацько-польсько-московсько-турецько-татарських війн і зв'язків у цілому. Не викликає сумнівів той факт, що завдання автора – протиставити роздроблену, позбавлену поваги до короля і водночас деспотичну й звичну до розкошів шляхту козакам, у характеристиці яких відтак поєднано різноджерельні фактичні дані із «сарматськими» топосами-стереотипами, з підкресленням мотивів свободолюбства, військової доблесті і особливим акцентуванням «відданості королю». У цьому ж ключі подається історія Хмельницького і Хмельниччини. Відмінності інтерпретації образу козаків у Пріорато пояснюються політичною заанґажованістю автора, а також його особистим талантом емотивно переосмислювати літературну традицію й фактичні дані, збагачуючи їх незвичними деталями метафоричного характеру.

Можна твердити, що як В. Сірі, так і Ґ. Пріорато подають Хмельниччину як національну війну козаків і поляків, але також і як соціальну революцію, що вписувалася в контекст великих революційних рухів тогочасної Європи.

4.6. Рецидиви белетризації української теми в Італії

В «Історії війн у Європі з 1643 по 1680 р.» П'єтро Ґадзотті, виданій у Венеції 1681 р., продовжено за жанром і структурою вже розглянуті «історії». При цьому твір Ґадзотті написано пізніше, і від автора можна чекати оцінок, відмінних з огляду на час написання. Як і М. Бізаччоні, Ґадзотті від розповіді про Англію часів Кромвеля переходить, вбачаючи історичні паралелі, до громадянських війн у Польщі. Його манеру розповіді можна охарактеризувати як виважену, без помітних емотивних акцентів, хоча авторська позиція виявляє негативне ставлення до будь-яких «заколотів», що «шматують» і руйнують держави, як Польщу – «затята самовпевненість» козаків [165, с. 305]. Розповідь Ґадзотті про козаків заснована на різних джерелах, які, своєю чергою, теж були частковими або ж повними компіляціями – відчутний, наприклад, вплив тексту В. Сірі. Але Ґадзотті зумів, уникаючи великої кількості подробиць, дати стисліше досить логічну картину виникнення козацтва, його конфлікту з польським урядом і, нарешті, Хмельниччини. Лаконізм розповіді на перший погляд контрастує з емотивнішими дискурсами Бізаччіоні чи Пріорато, але й тут, як побачимо, акценти розставлено досить конкретно, просто вони більш завуальовані.

Автор зазначає, що Козаки заледве не зробили Польщу «здобиччю найбільш варварських народів» і традиційно-компілятивно подає їх історію: козаки «<…> звуться Запорозькими (Zaparuschi) на відміну від Московитських, тих, що живуть на Танаї (Дону). За часів Сиґізмунда це були солдати-волонтери на кордонах Во лині, Русії та Подолії, що навесні збиралися на островах Бористена і корсарували на Чорному морі, де звичайно захоплювали багату здобич, і часто робили наскоки у Натолію, грабуючи цілі міста. Стефан Баторій сформував із них військовий кор пус, щоб захищати кордони королівства від Татар, і дав їм замість плацдарму місто Трахтемирів (Trethimirovia) на Бористені і Гетьмана (дослівно: Генерала – *К. К.*), що мав право призначати нижчих Офіцерів, а також наділив це військо окрім заробітної плати багатьма привілеями і розширив його, додавши до цих козаків корпус на дві тисячі вершників, так щоб вони могли краще протистояти та тарським набігам. З появою цього війська зміцніли кордони, і найбезлюдніші провінції швидко заселилися, були побудовані нові міста й фортеці. Тривалий час Козацьке військо зберігало дисципліну й порядок, але, збільшившись кількістю і правами, почало противитися верховенству Польщі і неодноразово повставало, із нещасливим кінцем для винуватців, які сплатили жорстоку ціну за те, що збунтувалися <…>». Автор коротко наводить історію побудування поляками Кодака (Chudach), як «антикозацької» фортеці і відповідно нові козацькі заворушення і страту чотирьох ватажків (йдеться про Павлюка і його товаришів) у Варшаві, а відтак – розпуск козацького війська і створення нового «вірнішого» [165, с. 305–306]. Козаки, «не впавши духом, беруться за зброю, щоб зберегти свою свободу» – розповідається про невдалу для поляків облогу козаків на ріці Старці і обіцянку поляків відновити козакам старі права та привілеї. Але, «оскільки домовленості досягли із необхідності», то поляки пізніше не дотримали слова і навіть знищили велику кількість козаків. Нове ж недосвідчене військо не зуміло протистояти натиску Татар і Турків, і Владислав, задумавши війну з Татарами,

відновлює козацтво і призначає на Гетьмана Богдана Хмельницького, який «від найнижчих військових посад дійшов до найзначніших». Пізніше, коли Володислав був змушений розпустити військо і Хмельницький «лишився без посади», «фортуна, що готувала королівству грізні події, розпалила з малої іскри велику пожежу» [165, с. 307]. Буквально двома словами розповідаючи про конфлікт Хмельницького з Чаплинським і те, що в нього були втягнуті дружина й син гетьмана, Ґадзотті повідомляє, що Хмельницький « … почав обмірковувати помсту полякам і закликав Русів (Russi) до боротьби за свободу, до чого вони були вельми схильні, оскільки мир давав більше можливості Шляхті тримати їх за слуг і чинити утиски <…>» [165, с. 307]. Цікаво, що як у цьому випадку, так і далі автор наводить альтернативні пояснення дій Хмельницького, явно намагаючись позбавити розповідь відтінка упередженості: так, «була думка, що Богдан прийняв це рішення у згоді з Королем, який таким чином хотів змусити Республіку дати йому можливість озброїти військо і піти війною на турок, як він планував раніше» . Але Хмельницький, побачивши, що його листи до Польщі про несправедливості, вчинені козакам і йому особисто, не мали жодних наслідків і що Потоцький збирався іти на нього з військом, звернувся за поміччю до Татар. Ґадзотті розповідає про перші перемоги козаків і смерть Володислава, спиняючися на тому , як козаки Стефана Потоцького перейшли на бік козаків гетьмана «покривши себе вічною неславою», але тут-таки наводить альтернативні пояснення їхнього вчинку: «<…> Чи тому, що не хотіли воювати проти власних співвітчизників, чи тому, що піддалися обіцянкам Хмельницького» [165, с. 307]. Ґадзотті говорить про обіцянку Хмельницького заспокоїти козаків – але за умови повернення їм свободи і привілеїв [165, с. 308].

У розповіді Ґадзотті, на перший погляд стислій, діловій та імпарціальній, відсутня будь-яка ідеалізація як козаків, так і поляків, окрім, можливо, особи короля, про «велич» якого він пише неодноразово, але у тексті ця «велич» видається даниною літературній традиції стереотипових ознак особи короля (яскравий приклад – М. Бізаччіоні, з твором якого Ґадзотті мав бути знайомий). Образ козацтва, однак, вимальовується досить чітко: це досвідчені вояки, що свого часу вміло захищали кордони від набігів і сприяли розвитку і процвітанню пустельних земель королівства. Факт їх повстань проти уряду автор сприймає негативно, але не замовчує утисків їх з польського боку, недотримання поляками угод і, нарешті, підкреслює, що, інтриги чи не інтриги Хмельницького, мета козаків – свобода і звільнення від статусу «служок» польських шляхтичів. Даниною традиції барокко видається вже використана попередниками Ґадзотті теза про «фортуну», чи нещасливий фатум Польської держави, який із «малої іскри» особистої образи Хмельницього роздмухав вогонь руйнівної війни. При цьому у тексті Ґадзотті немає традиційно розлогих описів витривалості козаків, асоціацій із сарматами чи спартанцями, але зберігається відзначення їх воїнських достоїнств і асоціація козаків із «фатумом» Польщі, а також з образом крові і руїни [165, с. 376–377], хоча тема свободолюбства козаків вимальовується паралельно з їх криваво-руйнівним началом. Позбавляється антимусульманського патосу розповідь про піратство та морські набіги козаків на турецькі території: тут

це констатація факту, не більше. Тема жорстокості козаків присутня в згадках про їх ватажків Кривоноса та Нечая: тут інформація спирається переважно на вже відомі нам історії. Кривоніс – «людина ница, але хоробра», Нечай же наказав порубати послів Брацлавського воєводи, тож його пізніша загибель була «замалою карою за величезні провини» [165, с. 308, 377]. Поляків змальовано різними барвами: в історії осади Збаража автор захоплюється їх витримкою і хоробрістю, за рахунок яких вони вистояли проти чисельніших козацько-татарських сил. Водночас письменник неодноразово нарікає на їх неорганізованість і на те, що вони погано підтримують свого короля. Ґадзотті пише, що у Богдана були всі шанси отримати над поляками цілковиту перемогу [165, с. 309]. Що ж до самого Богдана, то, слідом за попередниками, автор проявляє до його особи, незважаючи на лаконізм викладу, підвищену увагу і подає образ хитрого й амбітного політика, без явних нот засудження: «<…> Його замисли були дволикими, бо, якщо з одного боку він немовби спиняв переможний рух, щоб спинити кровопролиття, то з іншого демонстрував свою силу Полякам, щоб змусити їх на умови, що не передбачали простого підкорення <…>» [165, с. 308]. Хмельницький обіцяє козакам видати їм Кривоноса – але тільки для того, щоб відвести їх увагу і захопити Бар і т.д. Стосовно Хмельницького автор застосовує визначення буквально «знахабнілий від військових успіхів» (“reso insolenti il Cmielnischi per i successi delle antecedenti campagne”), але, як можна зробити висновок із тексту, «знахабнілість» ця була часто обґрунтованою. Серед іншого, Ґадзотті, наприклад, наводить переказ про те, як Хмельницький під час осади Збаража нібито особисто, непомічений, увійшов до міста, щоб оцінити стан королівських військ [165, с. 312]. Не бракує в образі Хмельницького і мотиву «ватажка, що піднявся з низів, непомірно амбітного», тільки у тексті Ґадзотті цілком відсутня роздратованість Бізаччіоні стосовно плебея, який замахнувся на те, що йому не судилося – Ґадзотті просто констатує, як ми бачили в одній з наведених вище цитат, що гетьман починав кар’єру з найнижчих військових посад. І дозволяє собі, ґрунтуючись на історії Хмельницького, зробити узагальнюючі висновки про те, куди заводять амбіції, а також навести декілька версій мотивації вчинків Хмельницького: «<…> Коли людина віддається цілком нестримним амбіціям, або ж керується страхом, ні честь, ні домовленості не стануть для неї достатньо сильним гальмом. Хмельницький, чи то незадоволений реальним станом речей, чи то відчуття власних провин його змушувало боятися, що поляки, не маючи виходу і погодившись на занадто невигідні умови, захочуть помститися – пішов на зв’язок із Московитом і з Портою <…>» [165, с. 375]. У подальшому послідовному описі подій – автономний похід Хмельницького на Молдавію і реакція Польщі, Берестечко (коротко і водночас детально, позитивно, хоч і сухо, оцінює те, як захищалися козаки і як вони відмовилися від неприйнятних для них умов миру і продовжували відбиватися [165, с. 398–402]) характеристика Богдана як нестримного і по-своєму відчайдушного інтригана знаходить нові підтвердження. З огляду на повний обсяг матеріалу, чимало місця автор виділяє тому, як гетьман, звільнившись від Татар після Берестечка, намагався підняти бойовий дух козаків: «<…> Де міг, особисто, а де міг – листами й через посередництво емісарів він

підбадьорював Козаків, закликаючи їх підтримати спільну справу, доводячи, що фортуна – це одноденка і часто обертається тим чи іншим боком, і якщо вона деякий час була прихильною до Поляків, то й Козакам залишила сили й мужність знов розпочати війну <…>» [165, с. 401]. «<…> Козаки, що сходилися звідусіль, і численні селяни були готові знов випробувати долю, вважаючи за сором для всього народу впасти духом через поразку в одній битві: ті, хто змусив їх утікати, і самі раніше втікали від них, і таке саме нещастя могло з ними знову трапитися; якщо ж доля не захоче змінитися, вони завжди могли надійно відступити в Турецькі землі, де мали б більше свободи, аніж в Русії<…>» [165, с. 401]. Усе закінчилося не найкращим чином, як відомо, і автор підсумовує «так скінчилося жахливе повстання Козаків і амбіції Богдана, що не дозволили йому скористатися вигодами, отриманими завдяки першому мирному договору» [165, с. 401].

Можна сказати, підсумовуючи, що Ґадзотті розглянув Хмельниччину як поміркований спостерігач. На його точку зору і на образ козацтва безумовно вплинуло особисте негативне ставлення до руйнівних братовбивчих війн, незалежно від обґрунтованості їх причин; він здатен розрізнити позитивне й негативне як у поляків, так і козаків – за останніми, як ми бачили, він явно визнає сміливість, відчайдушність і мотивацію їх вчинків відвоюванням свободи, хоча й не приховує жорстокості під час воєнних дій. Образ Хмельницького в основних рисах відбиває портрет, написаний Бізаччіоні, Віміною і Сірі, але без зайвої емотивності. Складається враження, що у тексті Ґадзотті типові барокові мотиви фатуму а також «злету і падіння» героя є швидше необхідними атавізмами, він не відчуває потреби захоплюватися ними чи розвивати їх (знов-таки порівняняно з попередниками): винятком може вважатися хіба що процитований вище епізод підбадьорення Хмельницьким козаків з посиланням на зрадливість долі-фортуни. Як ми могли переконатися, описів України у творі практично немає, автора цікавить перебіг бойових дій, політичні інтриги та їх основні персонажі, їх мотивації. Він роздумує над історичними подіями, порівнює їх, осмислює – козацька Україна і Польща дають йому плідний матеріал, але іновацій з точку зору імагологічної ми у Ґадзотті не знаходимо, окрім того, що «сарматські» порівняння тут зникають абсолютно, і при цьому зберігаються ті основні моменти образу козацтва і гетьмана Хмельницького, що їх ми знаємо з попередньо розглянутих «Історій».

Аналіз італійських матеріалів другої половини – останньої третини XVII ст. виявляє брак творів, пов’язаних з українською тематикою, подібних «історіям громадянських війн». Це здається зрозумілим з огляду на історичні обставини: період «Руїни», складний клубок польсько-козацько-московських сутичок, які однак важко порівняти з Хотинською битвою чи тим більше із Хмельниччиною. Викликає логічний інтерес особа гетьмана Дорошенка, як можна зробити висновок із матеріалів варшавської нунціатури Франческо Буонвізі (1673–1674 рр .). Про Польщу як державу він пише без особливого оптимізму: вона подібна до «воскреслого трупа», і без допомоги з-за кордону піднятися не зможе. Буонвізі пише, що він давав (1673 р.) раціональні поради полякам «дозволити» Московитові піти на українські землі, бо таким чином будуть зайняті у сутичках з

ним Козаки й Татари і навіть частково Турки, а поляки хоч на час від них звільняться [119, т. 1, с. 210]. Буонвізі називає козаків в одному ряду з Молдаванами, Турками – як народ, вживає як різні терміни Moscovia, L'Ucraina, Russia і говорить про окупацію Московитами українських територій [119, т. 1, с. 469]. Уявлення автора про козаків не позначені ідеалізмом у дусі П'єтро делла Валле: ми явно знаходимося на етапі поступової нейтралізації уявлень про козацький феномен – так, Буонвізі неодноразово стверджує, що типова поведінка козаків – підтримувати сильнішу сторону [119, т. 1, с. 318, т. 2, с. 65–66]. При цьому він багато пише про Дорошенка: «<…> Й. В. сказав прилюдно, що Козаки, повсталі проти Московитів, порубали усіх їхніх представників і відібрали все те, що було захоплено під час останньої навали, і що Дорошенко готував свій народ не без надії, що він схильно поставиться до цієї республіки, дізнавшись про вибори Короля, до якого він завжди ставився з великою повагою» [119, т. 2, 68]. Автор висловлює надію, що Дорошенко візьме Україну під свою владу і що він відіслав лист Дорошенка до П.Палуцці-Альтьєрі [119, т. 2, с. 161]. Як можна побачити, особливої інформації про українські землі як такі нема, крім звичного зауваження про «багатство» і «плодючість» Русії [119, т. 2, с. 161]. Широко вживається термін Україна «по цей» і «по той» бік Дніпра. Підкреслюється характеристика козаків – ставати на бік сильнішого. Відчутна прокатолицька спрямованість: автор гадає, що схизматикам ніколи не буде виділено місця в «Сенаті» (тобто в Сеймі), але в діловому ключі, без особливих емоцій, як і належить у реляції [119, т. 2, с. 342]. Позитивно сприймаючи особу Дорошенка як модератора і прагматично оцінюючи ситуацію, автор, зрозуміло, вболіває за інтереси католицької Польщі.

На тлі скупих із літературно-художньої точки зору текстів виділяється рецидивом портрет Богдана Хмельницького, що вийшов з-під пера Лоренцо Крассо Наполетано, автора «Історій славних полководців» [132]. Відзначимо зразу, що за авторським поглядом, емоційністю, засобами зображення твір Наполетано найближчий до М. Бізаччіоні, причому автор повертається до асоціативного ряду козак-варвар-татарин у ключі, далекому від позитивного. Так, «Козацький народ близький до Кримських Татар: ці польські піддані, міцні статурою, грубі звичаями, жили обробкою землі та іншими селянськими трудами. Оточені Болотами, у краї, що зветься Укранія, більшість із них після поширення Християнської Віри не знала іншого обряду, як Грецький, отож майже всі вони – Схизматики. Вони, будучи обраними відбивати наскоки Татар , звиклих до грабунків, з часом змінили заступи на мечі. Користь від них на той час визнавали усі, і кількість їх було збільшено для загального добра; але, як то часто трапляється, плебея навіть сприятлива фортуна не робить шляхетнішим. Численні перемоги призвели до гордині, і вони перестали належним чином слухатися своїх Керівників, почали бунтувати, обрали власних Ватажків і, нарешті, об'єдналися з Ворогами Польщі. Їх відчайдушність була покарана королем Володиславом. Вогонь гніву жеврів довгий час під попелом страху, аж поки спалахнув яскравим полум'ям із незначної нагоди тих образ, що їх було завдано Богдану Хмельницькому» [132, с. 334].

Як бачимо, перед нами – майже повний набір літературно-традиційних стереотипів України і насамперед козацтва: варварство, жорстокість, вірність «Схизмі», порівняння з татарами (уже в першому рядку), «грубі звичаї» і «життя серед боліт» (дика екзотика) – причому все це у ключі підкреслено негативному, з використанням бароково-патетичних порівнянь, узагальнень та моралізаторства. Лейтмотив: варвар завжди варвар, а плебей – все одно плебей. Тут напрошується порівняння з Бізаччіоні – сентенція: «<…> Мінливість фортуни не міняє холопа» і лихо, якщо він хоч на мить забуде плебейську свою сутність, і звикне до «меча» замість «заступа». Тож козаки – колишні грубі селяни, що їм Король доручив стати воїнами-захисниками Польщі від Татар – ще більших варварів і грабіжників. Наполетано взагалі не звертається до версії походження козаків від втікачів-розбійників різного етнічного походження: вони для нього – українські селяни. Не акцентуючи особливо козацькі успіхи у боротьбі проти Татар, автор їх просто констатує – не згадати зовсім було б неможливо – і відразу ж переходить до теми «плебей – завжди плебей», до гордині, що козаків засліпила, а відтак до непослуху їх законним панам і військовим начальникам і навіть до союзу з ворогами Короля, тобто тими ж татарами. Наполетано не розповідає детально про ті козацькі повстання, що передували Хмельниччині – у нього це все узагальнена й туманна і пафосна водночас картина «гордині», «непослуху», бунту проти традицій – чого ще можна було чекати від «схизматиків», які не оцінили «сприятливої фортуни». Хмельницький – квінтесенція вад козацтва, а його «біографія» у Наполетано – своєрідний бароковий парадокс: для автора це персонаж цілком негативний, але достойний того, щоб увести його в ряд біографій видатних воєначальників: «<…> Організатор бунтів і головна причина краху Польщі. Жорстокий душею, гострий розумом, освічений більш ніж то було прийнято серед того варварського Народу, він заявив, що ображений, і у висловах аж занадто вільних говорив про деяких Шляхтичів, і насамперед про Великого Хорунжого, тож його було кинуто до в’язниці а для більшої надійності закуто у кайдани <…>» [132, с. 335]. Уже у «пролозі» авторський погляд на козаків був, як ми переконалися, висловлений більш ніж красномовно, а історія Хмельницького, як історично доведеними (але вміло підібраними), так і фантазійними елементами покликана проілюструвати цю сентенцію. Наполетано нагороджує Хмельницького характеристикою «освіченого варвара», що, на погляд автора, було вельми нетрадиційним для його співвітчизників. Він же – головна причина краху Польщі. Щодо його ув’язнення на початку, то автор називає причину, яка виставляє Хмельницького не у кращому світлі: забагато патякав, та ще й про дворян – ну то й заробив кайдани. Про конфлікт з Чаплинським та трагедію з сином – жодного натяку, хоча інші автори, навіть у найлаконічніших розповідях, згадували саме про цей мотив як «іскру», що розпалила «велику пожежу» в Польщі. Хмельницький, розказує Наполетано, утікає із тюрми завдяки умінню «улестити» й одурити сторожу. Далі він збирає «рибалок та інший грубий народ» на островах Бористена, «дурячи несвідомий Народ деякими справжніми печатками і видаючи себе за правителя («Губернатора»)

тих земель» [132, с. 335]. Кількома фразами розповідає автор про перші перемоги перемоги Богдана, списуючи польську невдачу на тих козаків, що покинули польських воєначальників і перейшли на бік Богдана. Показовий подальший авторський акцент: після «іншої перемоги», оскільки «хто чинить зло, той завжди дуже боязкий, він надіслав довірену особу до Короля, щоб донести про ті образи, що їх завдала Шляхта йому особисто і його Народові. Але, через те що Король Володислав, що його він боявся, помер, зникло останнє гальмо, що заважало підбурити Народ на повстання, і він наказав Грекам Схизматикам, що звуться Попами, проповідувати про справедливість війни з його боку і про небесний дар Свободи <…> але Богдан не мав на меті скласти зброю<…>» [132, с. 335]. Маємо «пунктирний» короткий конспект основних подій, без назв баталій, без імен воєначальників – крім власне Богданового. Причому дії Хмельницького засуджуються без огляду: «хто чинить зло, той боїться». Як і Бізаччіоні, Наполетано підкреслює, що Богдан не хотів перемирення. Щоправда, автор лишає без коментарів суть проповіді попів про «небесний дар свободи». Від Бізаччіоні Наполетано відрізняється повною фантазійністю деяких тверджень стосовно поведінки гетьмана: так, багатоликий інтриган Хмельницький, «боячись Короля, вів переговори з Московитами, Татарами і Турками, і, щоб прихилити їх на свій бік, заявляв кожному з них про приналежність до їх Віри» [132, с. 335]. Переговори з Московитами й «бусурманами» таким чином, роблять Хмельницького повним безбожником. Описуючи, знов-таки пунктирно, осаду Збаража – ганячи Хмельницького і показуючи поляків як шляхетних і організованих вояків, автор навіть визнає, що Великий хан Татар як правитель поводився краще від Богдана [132, с. 335]. Після перемир'я, підкреслює автор, оскільки «той, хто скуштував влади, не повернеться залюбки до слугування, він знову почав переговори з Московитами і Турками, і через приховану зненависть звинуватив Молдавського Князя перед Турками у таємних зв'язках з Поляками, і проголосив себе захисником Греків-Схизматиків» [132, с. 335].

Помітно, що деталізація оповідей залежить від того, хто виграв баталію: ясна річ, перемоги козаків згадуються побіжно, а королівські війська – під «покровительством бога війни». Хмельницький у тексті Наполетано немовби діє в прискореному ритмі, встигаючи протягом однієї фрази декілька раз попросити перемир'я, порушити його і провести переговори з тим чи іншим ворогом Польщі і католицизму. Він марширує по трупах – наказує стратити найревнивіших козаків на догоду королеві, щоб відвести від себе підозру. У баталії (мається на увазі Берестечко), в захопленій поляками Секретарії Хмельницького знайдено листи до всіх сусідніх правителів [132, с. 336] – з чого знов-таки видно, який це інтриган. Хитрість та патологічна зрадливість стають усе сильнішим лейтмотивом у цій біографії. Автор – переконаний католик: весь час підкреслюється, що Хмельницький – схизматик, повсталі – теж, він себе оголосив покровителем схизматиків і спілкується з Констатинопольським патріархом. А як треба, то пристосуванець-гетьман видає себе навіть за мусульманина. Разом з тим, при надзвичайно активній повстанській діяльності,

Хмельницький у Наполетано увесь час «боїться короля»: цей вислів у різних формах став чимось на зразок «постійного епітета» при образі гетьмана. Біографія не обділена сентенційним, моралізуючим і загалом «бароковим» фіналом. Ми маємо, наприклад цікавий пасаж про те, що Богдан, після угоди з Московитом, «прийняв московську віру»: автор або знає, що православ'я в Україні і Московії те саме, або не в змозі відмовитися від ще одного підтвердження попередньої тези про те, що для Богдана поміняти віру, щоб задобрити союзника, було звичною практикою – це працює на образ хитрого і безпринципного інтригана. Спливає водночас і факт історичний: Крассо зауважує, що багато співвітчизників Хмельницького було проти союзу з Московією і пролили за це кров. Фінал вивершує образ барокового героя: якщо в попередній оповіді лейтмотив був негативний і про перемоги Хмельницького згадувалося лиш побіжно, а про його страх перед королем (як у шкодливого пса) та перемоги поляків – докладніше, то у фіналі маємо логічне для барокової естетики, барокового персонажа поєднання «чорне-біле», контрастна особистість: «<…> Як убачати у ньому Коваля руїни, то він достойний довічного осуду, а як Воєначальника, що неодноразово перемагав і захоплював Міста й Провінції – то безсмертної Слави <…> Коли обман розкрився, його покинули Турки і Татари, але не відчайдушність: кажуть, що він отруїв Татарина, бо той позбавив його допомоги на шляху до його неосяжної мети. Він нарешті помер, невірний Вітчизні, ненависний для своїх, непостійний з Правителями, що допомагали йому <…> Він був тим непомітним паром, що, піднявшись угору й поширившись, виявився нещасливою Кометою для Поляків <…>» [132, с. 338].

Помирає гетьман у Наполетано «романно», всіма покинутий, як і личить сильному, але негативно-складному персонажеві – «шекспірівському антигероєві», як у Бізаччіоні: «кажуть, що – чи то втомлений мінливостями фортуни, чи боячися нещасливого кінця, він постригся в ченці у Московії, у одному з їхніх Схизматських монастирів» [132, с. 338] – повний вимисел, або ж випадкова плутанина з деякими моментами біографії пізнішого гетьмана – Дорошенка. Щодо метафори-комети, то цей вдалий образ фатуму використали мало не всі попередники Наполетано.

Наприкінці автор, згідно зі схемою усіх вміщених у збірнику «портретів», дає підсумковий опис зовнішності й натури Хмельницького : «Він мав обличчя широке і смагляве, був міцний статурою, гострий на розум, здатний відважно братися до великих справ, проникливий у перебігу подій, схильний до п'янства, до жорстокості, красномовний і майстер прикидатися. У мороці багатьох вад зблиснула одного разу й одна його чеснота: він благородно поставився до одно го Шляхтича, що був його полоненим і звільнив його, оскільки той свого часу був з ним люб'язним під час його ув'язнення. Він переймав багато релігій, щоб мати на своєму боці тих, хто їх сповідував, але жодної не прийняв насправді, одурюючи як Народи, так і їх правителів удаваною вірою» [132, с. 338]. Повторюючи переважно попередні «портрети» гетьмана автор свідомо наголошує на цілковитому безбожжі Хмельницького, вводячи міф, що його ми

не зустрічали у інших авторів, про те, що гетьман нібито багато разів міняв віру з політичною метою. Випадок із благородним поводженням з полоненим шляхтичем згадано і в Бізаччіоні, тут він подається як нібито єдина світла пляма не темному тлі життя Хмельницького. Але автору явно імпонує барокове «чорно-біле» уявлення про особу: в описі поряд із «варварською» зовнішністю героя (кремезна постать з широким темним обличчям) маємо зауваження про гостроту його розуму і сміливість у підході до масштабних дій, поряд із «красномовністю» – зауваження про його вміння добре прикидатися. Хмельницький у Наполетано – клубок протиріч. Портрети Хмельницького, подані у розглянутих нами творах Віміни, Сірі, Пріорато та ін. теж не позбавлені контрастів, але у Наполетано протиріччя ніби зумисне доведені до крайнощів. Можна сказати, що цей «портрет», будучи фактичним звертанням до одного з найвідоміших персонажів української історії, насправді є ілюстрацією однієї з моделей «барокового героя» загалом, хіба що з явною прокатолицькою тенденцією. Події Хмельниччини стають наприкінці XVII ст. приводом для написання моралізаторської притчі про злет і падіння неординарного «варвара». Наполетано наводить, як завершення, латиномовний вірш-тезу (Peripetia), присвячений Хмельницькому, де його життя пі дсумовується саме в такому ключі: мовляв, його розбурханої душі навіть смерть не змогла заспокоїти [132, с. 338]. Цікавим з точки зору розвитку уявлень про Україну може бути той факт, що у Наполетано досить чітко розрізняються «Укранія» і «Московія» – аж до думки, що в них відмінна віра.

Серед розглянутих нами опусів XVII ст., що торкалися «українсько-козацької» теми, твір Наполетано являє собою найяскравіший приклад її барокової «міфологізації». Незважаючи на загальне згасання інтересу до української проблематики порівняно із творами про «Хмельниччину», можна зустріти оригінальні версії її використання у жанрі «пасквінати», тобто сатири. У архівах венеційського патриція Теодоро Коррера Дж.Джіраудо було знайдено три списки досить вдалої «пасквінати» «Бенкет Європи» (“Il Festino d’Europa”) [161], створеної наприкінці XVII ст. У «бенкеті» беруть участь різні держави та політичні діячі Європи, від Короля-Сонце до Карла XII та Яна Собєського, який танцює в парі з Україною, дорікаючи їй за «невірність», Україна ж виправдовує усе «тиранією польських синьйорів»; Московит же й Дорошенко обоє «закохані» в даму – Україну, тож складні політичні перипетії постають у творі як фантасмагоричний бал-бенкет, вкотре доводячи, наскільки українські реалії сприймалися і трансформувалися тогочасними італійськими літераторами як частина «людського театру».

Висновки до четвертого розділу

Як ми змогли переконатися, в інтерпретації «української» тематики італійськими письменниками епохи козацько-польських війн, а відтак і в створених ними «образах» України спостерігаються помітні зрушення порівняно з творами попередніх часів, при тому що тематично-фабульні топоси , пов’язані із сарматською героїкою, лишаються актуальними. Але

інтертекстуальні зв'язки подібних творів втрачають експліцитність літератури компілятивного типу, що відверто наслідувала й іноді просто цитувала опуси попередників, зокрема, М. Мєховського. Так, факти прямого наслідування й цитування можна, як ми переконалися, простежити і в літературі часів Хмельниччини, але вже відома нам з літератури XV-XVI ст. матриця збагачується великою кількістю фактичних деталей, зрозумілих з огляду на той резонанс, що його викликали будь-які події, пов'язані з воєнно-політичними рухами Османської імперії та можливістю протистояння їм у Західній Європі, Італії загалом і Венеційській республіці зокрема. Цілком логічно, що в образі України літератури часів виходу на передній план мусульмансько-християнських змагань починає переважати «козацька складова», що потроху вимальовувалася ще у творах, зокрема в посольських реляціях, останньої третини XVI ст. Крім того, важливим фактором лишається фактор релігійний, напряму пов'язаний із особистістю автора твору, а також фактор політичної заангажованості автора – останній стосується насамперед літератури про польсько-козацькі війни. У літературі першої третини XVII ст., часів численних перемог та зухвалих походів запорозьких козаків на турок, переважає тенденція екзальтувати їх успіхи та «сарматські» ознаки – квінтесенцією подібної інтерпретації можна вважати «Листи» П. делла Валле, який вдало поєднує реальні спостереження із творенням образу безстрашних християнських лицарів та оптимістичними пророцтвами щодо майбутнього панування козаків на Чорному морі. Література ж, присвячена епосі Хмельниччини, є, на нашу думку, кульмінаційним моментом «італійської україністики» і прикладом того, наскільки ті самі реальні факти і та сама літературна традиція можуть бути використані й інтерпретовані часом з абсолютно відмінними результатами, а відтак і образ козацтва й українських земель стає варіабельним, як ніколи. Можна твердити, що на літературу цього періоду авторські політичні та релігійні симпатії справили найпомітніший вплив. Посланець Венеції до Хмельницького Альберто Віміна виступає уособленням толерантного католицизму і репрезентує когорту наднаціонально-надчасових ерудитів, які поєднували обов'язки посла з інтересами відкривача територій античної ойкумени. В образі України як землі Віміна вільно користується традиційними мотивами «багатства-родючості-обширу», відвертими античними ремінісценціями («могила Овідія» в українських степах), і дає красномовні приклади того, як письменник-очевидець середини XVII ст. для опису побачених на власні очі реалій залюбки використовує усталені топоси столітньої давності поряд із явно особистими спостереженнями, причому у листах-звітах переважають останні, тоді як у «Реляції про козаків», написаній вже після подорожі, очевидним є свідоме наслідування літературній традиції, аж до цитування. Описуючи урядування та побут козаків за власними враженнями, Віміна продовжує традицію порівняння козаків зі спартанцями, творячи при цьому досить виразний образ Хмельницького – ідеального солдатського ватажка, невибагливого в побуті, розсудливого, загалом. В «Історії громадянських війн у Польщі» Віміна намагається дати об'єктивну

хроніку подій, з авторськими коментарями й портретами: він розташовує опис реальних фактів у творі таким чином, щоб врівноважити і геройство, і варварську жорстокість як козаків, так і польської шляхти. Абсолютно інакшою є інтерпретація того ж історичного матеріалу сучасником Віміни М. Бізаччіоні: він не приховує роялістських і відверто прокатолицьких поглядів, тож козаки у нього виступають виключно як варварська, руйнівна сила, плебеї, які отримали незаслужені привілеї і зброю і повстали проти влади Короля – втілення цивілізації. З літературної традиції і звичних «сарматських» топосів Бізаччіоні акцентує виключно топос «варварства», «дикості», в ключі негативному, а «освічений варвар» Хмельницький стає квінтесенцією теми «парвеню», «невдячного васала» – цікаво, що союз Хмельницького з Московією Бізаччіоні трактує як божу кару свавільному гетьманові. Загалом стиль, мова, літературні засоби й авторські прочитання тих чи інших фактів у Бізаччіоні носять показо во-бароковий характер, не бракує провіденційно-фаталістичних мотивів. Віміну і Бізаччіоні, однак, поєднує намагання через опис реальної війни дати узагальнену картину того, як виникають конфлікти, надто громадянські, тобто братовбивчі, роль у них достоїнств і вад людської природи загалом. Образ козацтва й України, таким чином, у масштабних творах про Хмельниччину стає активною частиною переплетення образів та ідей і слугує вищевказаному авторському задуму, варіюючись відповідно. Те ж саме можна сказати і про опуси В. Сірі, Ґ. Ґ. Пріорато, П. Ґадзотті, звичайно, з урахуванням жанрово-часових відмінностей – так, «Меркурій» В. Сірі – це не підсумково-історичний опус, а «Історія сьогодення», постійно поновлювана, у формі альманаху політичних подій, мова автора виглядає простішою і буденнішою на фоні барокових пасажів Бізаччіоні, але живою і образною. Авторська оцінка часто присутня у самій формі подачі матеріалу, у характеристиках і висновках. Образ козаків у Сірі, з усіма конкретними деталями і описом баталій з їх участю, тяжіє до «класичних» узагальнень та алюзій: войовнича нація, що на маленьких чайках самодостатньо стримує сильну Османську Імперію невірних і завдає їй чималих клопотів. Картина історії козацтва та реалій українських земель, створена Сірі, компілятивна і не є однозначною: в ній присутні елементи як стереотипові, так і фактичні – від «сарматсько-спартанських» достоїнств до акцентування грубості й суворості козацько-селянського побуту, від зауважень про схильність козацтва до набігів та ненадійності його політики до рядків про рабське становище українських селян та деспотичне поводження з ними польських магнатів, яке, вважає Сірі, виправдовує повстання і заколоти проти поляків за власну свободу і права – тобто загалом автор дотримується у картинах Хмельниччини і в образі України і козацтва загалом «тацитівського» мотиву «повернення давніх свобод». В «Історії цісаря Леопольда» Ґ. Ґ. Пріорато образ козацтва й України є активним елементом у інтерпретації польсько-московського конфлікту. Автор, пишучи історію цісаря, дотримується , як і Бізаччіоні, роялістських поглядів, але, на відміну від останнього, подає ті ж самі факти під іншим кутом зору: козаки і Хмельницький виступають як союзники короля проти шляхти, надмірна сваволя якої і недостатня повага до

Короля стали причиною братовбивчої війни. Відтак фантазійно перекручується історія кривди Хмельницького, аби надати більшої метафоричності історії повстання. Якщо в інших історіографів особиста образа Хмельницького була однією з численних образ козацтва, тож гетьман скористався нею, щоб підняти повстання, у Пріорато козаки теж давно потерпають від шляхетської сваволі, але саме вони сприймають образу Хмельницького як ту краплю, що переповнила вінця, як «нечуване насильство», що потребує помсти всього козацтва – через те, що вчинок сусіда не просто образив Хмельницького, а й був доказом зневаги шляхтича до королівської волі. Показово, що більшість авторів прив'язує козаків до України територіально, але говорить про їх зміша не походження, Пріорато ж уточнює, що на початку це були вихідці з різних земель, але пізніше козаками ставали «рутенські» селяни. Пріорато творить образ козака – «землероба», озброєного шаблею і з конем наготові – данина «сарматській» літературній традиції, яка обростає, щоправда (як і у Віміни, Бізаччіоні, Сірі, Ґадзотті) великою кількістю конкретного життєвого матеріалу. Прив'язка козаків до селянства увиразнює мотив деспотичного поводження шляхти з «рутенськими» підданими як причину козацького заворушення. У союзі з Московією, акцентує Пріорато, козаки розкаялися. Загалом на сцені історичного театру Пріорато діють, з одного боку, король і козаки – хоробрі й свободолюбні вояки, хоча й часом непевні союзники з тенденціями «блудних синів», а з іншого – шляхта. На фоні опусів Бізаччіоні і Пріорато пізніший твір П. Ґадзотті видається спокійнішим і виваженішим, хоча авторська позиція виявляє негативне ставлення до будь-яких «заколотів», що «шматують» і руйнують держави, як Польщу – «затята самовпевненість» козаків. Загалом для Ґадзотті показове, незважаючи на лаконізм викладу, подання різних версій поведінки козаків та шляхти, які читач сам може порівняти, і образ козацтва тут варіюється в залежності від читацьких симпатій до тієї чи іншої версії. Автор, наприклад, пояснює схильність козаків до збройної боротьби за свободу досить прагматично, хоча й логічно: мир дає змогу шляхті чинити їм утиски і тримати за рабів. Описів України у Ґадзотті практично немає, автора цікавить перебіг бойових дій, політичні інтриги та їх протагоністи, їх мотивації. Він роздумує над історичними подіями, порівнює їх, осмислює – козацька Україна і Польща дають йому плідний матеріал, але інновацій з погляду імагологічного у Ґадзотті не знаходимо, окрім того, що експліцитні «сарматські» алюзії тут зникають аб солютно, і при цьому зберігаються ті основні елементи образу козацтва і гетьмана Хмельницького, що їх ми знаємо з попередньо розглянутих «Історій». Загалом в останній третині XVII ст. спостерігається логічний, з огляду на історичні обставини, спад інтересу італійських істориків-письменників до козацько-української тематики – виняток становлять реляції послів, написані в манері сухішо-раціональнішій порівняно з попередниками і не дають виразного імагологічного матеріалу. Цікавим «атавістичним» винятком на цьому фоні видається фантасмагорійно-ґротесковий портрет Хмельницького Л. Крассо-Наполетано – тут історичний матеріал перекручено автором так, щоб дати вже відомий нам портрет козака-варвара-татарина-схизматика. При всьому тому

автор вводить його історію до життєписів видатних полководців із сентенцією: як руйнівник Польщі Хмельницький достойний вічного осуду, як полководець і переможець – вічної слави. Попри всі наївні елементи розповіді Крассо, можна констатувати, що реалії та дійові особи української історії XVII ст. дали бароковим письменникам Італії достойний матеріал для творення персонажів «чорно-білих», сповнених протиріч, цілком відповідних духові барокового синкретизму.

ВИСНОВКИ

Розглянувши найбільш промовисті пам'ятки «літератури факту» італійського та позаіталійського (де це було доцільно) походження, в яких присутні згадки про українські землі та їх населення, ми дійшли ряду висновків щодо того, як творився і змінювався у них під впливом різних факторів образ Русі-Русії-України. Загалом можна стверджувати, що уявлення про українські землі на Заході складалися в результаті взаємодії факторів найрізноманітнішого характеру, серед яких безпосередні враження від реально побаченого були далеко не головними. Тексти про Україну являють собою інтертекстуальні конструкти. У плані геополітичному українські землі в XV – XVII ст. сприймалися як частина Литовського князівства чи Польської корони, тому нерідко зустрічається накладання характерних рис етнообразів поляків і «рутенців». Але беззаперечним є той факт, що саме українські території для європейця були крайньою межею древньої «ойкумени», кордоном християнського і не-християнського світу. Ідея Європи виступає одним із основних факторів творення гетеро образів європейськими літераторами. Поняття «європа» набуває не просто географічного, а ідеологічного характеру, воно втілює ідею світу цивілізованого, протиставленого світу варварському. Українські території виступають відносно «чужими» для «свого» – європейського – світу, і образ їх моделюється в «європейській» системі координат, стає основою для порівнянь і зіставлень, які центруються на власних уявленнях про Світ і Всесвіт. При цьому вони знаходяться на межі світу, «ще більш чужого», і, будучи населені християнами, протистоять йому – татарам, туркам. Тож в гетеро образі України поступово переплітаються ознаки «Європи» і «варварського світу». Іншим важливим фактором є концепція і культ «дивовижного», зокрема «дивовижного як відмінного» в європейській ес тетиці Середніх віків, успішно запозичена і трансформована наступними епохами. Дивовижне як «компенсація повсякденного» формує в уяві європейця «всесвіт навпаки» – Країну Достатку, де земля родить все необхідне без праці, і яку намагаються знайти в «далеких землях», наділяючи й українські території її явними ознаками. Багата символіка топосів-концептів «лісу» та «пустелі» теж вплелася навіть до найбільш ранніх описів українських земель. Далеке й неві доме у літературі стає передбачуваним, набуваючи постійних ознак. Найперші згадки про Русь в європейській літературі є спорадичними, але навіть у них наявні незмінні складові образу «далекої багатої землі, населеної войовничими варварами». З XIII ст. держави Італії демонструють зростаючий інтерес до слов'янських територій, обумовлений факторами політичним, місіонерським, комерційним: завдяки «Історії монголів» францисканця-місіонера Дж. Піан ді Карпіне образ «Русі» в уяві європейця набуває характеристик дикої і небезпечної, але християнської, землі на пограниччі з руйнівним татарським світом, мешканці якої живуть у стані постійної бойової готовності. Кількість «літератури факту», що торкається слов'янських земель, інтенсивно

збільшується в XV–XVI ст. під впливом трьох основних факторів, які залишаться актуальними й пізніше: в аспекті матеріально-прагматичному – торговельна діяльність купців та дипломатичні місії, в аспекті інтелектуальному – рух гуманістичної думки до відкриття нових територій і «перевідкриття» земель, освячених авторитетом античних письменників, нарешті, в аспекті політичному – особливе місце, яке могли б посісти території Польщі і її «руських» провінцій в антитурецькій лізі. Уявлення античних авторитетів про описувані території починає набувати помітного корегуючого характеру і в картинах українських земель, які демонструють експліцитний інтертекстульний зв'язок з античними джерелами, як-то Геродот, Овідій, Вергілій і т. д. і дають приклади своєрідної антикізуючої містифікації. Їх автори , однак, відчувають необхідність надати оповіді вірогідного вигляду і всіляко підкреслюють, що пишуть тільки правду. Вони часто, як венеційці Дж. Барбаро й А. Контаріні, органічно поєднують у своїй особі купця, посла і ерудита-гуманіста, що позначається і на створених ними гетерообразах, але ерудитсько-гуманістична складова в останніх є визначальною. Важливим жанровим відгалуженням «літератури факту» виступає «реляція», посольський звіт, офіційні вимоги до якого залишали достатній простір для авторських акцентів – так, однією з вимог було описання «незвичайних, дивовижних» реалій. Найбагатший матеріал дають реляції венеційського походження, оскільки саме у Венеції, що стає одним з основних інформаційно-дипломатично-торгових вузлів Європи, зароджується фігура постійного посла. Діяльність і твори А. Контаріні, Ю. Лета, Е. С. Пікколоміні, Ч. Кальканьїні, Ф. Буонаккорсі Каллімаха наприкінці XV ст. сприяли розвитку в Італії і Європі загалом пізнавального інтересу до слов'янських, зокрема польських та українських – сарматських – територій. Особливо це стосується особи Ф. Каллімаха, як унікального явища культурного пограниччя, що пов'язав Італію і Венецію зокрема з Польщею та її руськими землями і у етно-географо-біографічних опусах розвинув ідею етнічної та лінгвістичної єдності слов'ян і героїко-міфологічну лінію походження поляків, генеруючи таким чином «сарматський» міф, основні тематично-фабульні топоси якого стануть складовою частиною образу України та її мешканців, козацтва зокрема, на Заході. Загалом можна твердити, що основні риси образу українських земель та етносу у різножанрових текстах італійського і зокрема венеційського кола XIV–XVI ст. являють собою інтертексти, в яких співіснують і взаємодіють: особистий досвід , тексти класиків античності (насамперед Геродот, Птолемей, Овідій, Вергілій) та античні міфи як мірило сприйняття дійсності, тексти сучасників – дипломатів, купців, мандрівників різного характеру чи просто компіляторів, що постійно «вливаються» в «океан» уже відомих текстів, символіка античного та середньовічного походження, пов'язана з поняттям «дивовижного», концепт Європи і не-Європи, який завдає систему координат «свого» і «чужого», нарешті, основні тенденції, поки що у стадії зародження, руху "ad fontes", пошуку власних коренів, а відтак – коренів віддалених народів у антично-варварському минулому: момент, співвідносний зі вже вказаною повагою до

текстів класиків античності. У всіх текстах про українські землі виділяється ряд акцентованих авторами мотивів: великі – величезні для європейця – простори, природні багатства – золото, срібло, деревина, мед, звірина, з акцентуванням дивовижних пород звірів, топос холодів, морозів, снігів, «ведмежих шкур». Не останню роль відіграє мотив «наявності-відсутності» культури вина як мірило «варварства» і взагалі тема міцних напоїв. У багатьох авторів наголошено те, що українські землі – це «пограниччя» з ворожим нехристиянським світом, відтак – топос постійної небезпеки від такого сусідства, існування у постійній бойовій готовності, що сприяє ототожненню письменниками-гуманістами місцевих жителів із сарматами-скіфами. В цьому контексті визначення «варвар», часто втрачає негативну конотацію, трансформуючися у визначення «не європейця», або ж «європейця пограниччя», який є об'єктом значного інтересу автора тексту. Данина літературній традиції не знеособлює і не стандартизує цілковито образ України. Тексти Піан ді Карпіне, Контаріні, Помпонія Лета досить багаті конкретними деталями і спостереженнями. Але очевидно, що вони накладаються на матрицю, яка, від твору до твору, стає все більш впізнаваною.

Надзвичайно важливим фактором у формуванні образу слов'янського, зокрема українського, світу в італійській літературі була активна посередницька роль Польщі, її тісних політичних та культурних стосунків з країнами Заходу, насамперед – творів польських істориків та географів початку XVI ст., як-то «Трактату про дві Сарматії» М. Мєховського, якому судилася роль претекста переважної більшої італійських творів, пов'язаних з українською тематикою. Резонанс «Трактату» пояснюється практично ідеальною його відповідністю запитам та інтересам свого часу. Критика класичних, насамперед птолемеєвих, уявлень про географію «Сарматії» та «Скіфії» співіснує тут із явними і неявними паралелями з цими ж авторитетами. Оповідаючи історію народів двох Сарматій, «європейської» та «азіатської», автор на астрологічному рівні доводить, що «з цієї області завжди походили, й понині походять покоління народів грубих, жорстоких, що він них здригався увесь рід людський» – ідеться про татар, але чимало «татарських» характеристик, як-то войовничість, витривалість, бойова загартованість, тип озброєння, асоціативно-історичний зв'язок зі скіфами-сарматами-амазонками стане складовими і національного стереотипу ворога «бусурман» – рутенця, надалі – козака. Саме у Мєховського маємо першу помітну згадку про козаків – «черкасів» – як «войовничого» народу. Мєховський розділяє рутенців і московитів і закріплює за «Русією» місце у Європейській Сарматії. Загалом Мєховський закріплює в уяві європейського ерудита пов'язані з українськими територіями топоси:

1) величезних природних багатств українських земель «Європейської Сарматії» – ріки, родючий ґрунт, худоба, дикі звірі з цінними хутрами, бджоли, риба, сіль і т. д.;

2) наявності у «Сарматії» тих корисних і цінних матеріалів, які у рідній Європі або вже виснажилися, або відрізняються за характеристиками, які у

«сарматських» матеріалів просто міфічні;

3) фантастичної родючості: руська земля усе родить сама, без особливих людських зусиль; акцент на повноводних ріках, буйних травах, хлібах і медові приводить до асоціацій із «золотою ерою» людства та із середньовічною «Країною достатку».

Трактат Мєховського ідеально вписався у контекст актуалізації в Європі й Італії з одного боку – антитурецьких, з іншого – місіонерських планів покатоличення «схизматиків»: таким чином, логічно зростає кількість літературної продукції на «слов'янську» тему у різних жанрах: нотатки очевидців, посольські реляції, компілятивні космографії і трактати. Текстуально і навіть структурно ці жанри очевидно перетинаються. Виокремлення образу України зі слов'ян загалом чи зі східних слов'ян в цей період є варіабельним і залежить від авторської мети і контексту написання твору. Компілятивні космографії, що часто передруковувалися і поширювалися в Італії (Дж. Боемо, Л. д'Ананія та ін.) більшою чи меншою мірою в описах «Русії» повторюють і утверджують таким чином як постійні топоси-ознаки характеристики, дані їй Мєховським, тож Русія виступає окремо від Московії як одна з провінцій Польського королівства, населена «руськими». Вирізняються на загальному тлі трактати, створені венеційцями, які явно виявляють велику інформованість у «польських» справах. Цікавим феноменом на фоні постійних цитат та парафразів сучасників виглядає опус Альберто з Кампа (Кампенсе), теж створений у контексті ідеї покатоличення східних слов'ян: автор використовує численні топоси Мєховського, але при цьому наголошує на віддільності і відмінності Московії та Русії, причому перша не входить до європейської Сарматії, а території останньої – частка «нашої Європи», і навіть мови московська та руська відмінні. Але невід'ємною ознакою переважної більшості різножанрових творів «української» тематики продовжує лишатися посилена увага до «дивоглядів», яка не оминає й нотатки мандрівників-очевидців і навіть послів (П. Дуодо, Дж. Ліппомано, А. М. Ґраціані) і опис яких може займати в тексті більше місця, ніж характеристика фортець. В останній третині XVI ст. невгасаючий пізнавальний інтерес і нові повороти в європейсько-турецьких стосунках виокремлюють в італійських текстах української тематики тему козацтва, а відтак – військового геройства, окресленого із застосуванням очевидних «сарматських» алюзій, причому ця тема поступово виходить на передній план, перекриваючи у багатьох творах описи землі як такої. Велика кількість подібних текстів належить до жанру реляції. Кожна з «сарматських» характеристик, взята окремо, може відповідати історичній дійсності, але їх поєднання і подача в літературній обробці окреслює козацьку спільність як екзотичний, оскільки відмінний від звичного соціального життя, а отже цікавий, достойний уваги феномен: християнське вільне воїнство практично на грані європейського й азіатського універсумів, що поєднує в собі риси європейські (твердість у християнській вірі, «антибусурманська» спрямованість) і варварські (анархійність у багатьох життєвих сферах, за винятком військової ієрархії й дисципліни, жорстокість і

схильність до руйнування під час воєн). Належність козаків і населення України загалом до «схизми» у період європейсько-турецьких конфліктів більшістю італійців-католиків подається показово толерантно, при цьому нерідко підкреслюється «простота» рутенців, завдяки якій вони зберегли віру предків на відміну від «інтелектуалів»-європейців, серед яких розвинулися єресі. Тож в етнообразі «Русії» на межі XVI–XVII ст. присутній мотив «простоти як чесноти», що логічно зникає в період козацько-польських війн. Тривала інертність «сарматського» аспекту в образі України та інтерес до нього у італійських літераторів наприкінці XVI – на початку XVII ст. має вигляд «замкнутого кола»: історичні обставини обумовлюють потребу у «християнських лицарях», а вірність літературній традиції, як невід'ємний елемент естетики епохи, одягає їх у «сарматсько-варварські» обладунки, кількість відповідних текстів наростає і діє сама по собі як додатковий фактор появи нових подібних текстів, серед яких періодично з'являються твори більш чи менш резонансні – тут необхідно враховувати їх рецептивний аспект – і деякі з них стають, як твір Мєховського, новими «претекстами», як-от «Опис Європейської Сарматії» А. Ґваньїні, «італійця у Польщі», де майстерно поєднано реалії, визнані сучасними істориками як об'єктивні, з очевидною міфологізацією войовників-слов'ян. Загалом же «українознавчій» літературі Італії XVI ст. притаманні:

1) утвердження постійних топосів образу «Русії», що походять із трактату Мєховського та пов'язаної з ним літературної традиції;

2) зародження і розвиток ідеї «слов'янської єдності» і – водночас – усвідомлення деякими з авторів, насамперед Кампенсе та Ґваньїні, мовних та інших відмінностей у різних слов'янських народів, при тому що більшість авторів дотримуються думки про «один і той самий народ»;

3) відособлення в останній третині століття «козацької» тематики, поки що не завжди у прямому зв'язку із тематикою українською;

4) поступове утвердження й акцентування сарматських героїчних мотивів у безпосередньому зв'язку з українськими територіями завдяки посиленню зацікавленості козацтвом у контексті антитурецьких акцій та популярності тексту А. Ґваньїні у Європі, в Італії зокрема.

У XVII ст. в гетерообразі України спостерігаються помітні зрушення, при тому що тематично-фабульні топоси, пов'язані із сарматською героїкою, лишаються актуальними. Але інтертекстуальні зв'язки подібних творів втрачають експліцитність літератури компілятивного типу. Літературна матриця XV–XVI ст. збагачується великою кількістю конкретних деталей, зрозумілих з огляду на той резонанс, що його викликали будь-які події, пов'язані з воєнно-політичними рухами Османської імперії та можливістю протистояння їм. Важливими у еволюції образу України лишаються фактор релігійний, напряму пов'язаний із особистістю автора твору, якщо це католик, та рівнем його толерантності у ставленні до «схизматиків», а також фактор політичної заангажованості автора – останній стосується насамперед літератури про польсько-козацькі війни. У літературі першої третини XVII ст., часів численних

перемог та зухвалих походів запорозьких козаків на турок, переважає тенденція екзальтувати їх успіхи та «сарматські» доблесті – квінтесенцією подібної інтерпретації можна вважати «Листи» П. делла Валле, який вдало поєднує реальні спостереження із творенням образу безстрашних християнських лицарів та оптимістичними пророцтвами щодо майбутнього панування козаків на Чорному морі. Література ж, присвячена епосі Хмельниччини, являє собою «кульмінаційний» момент «італійської україністики» і приклад того, наскільки ті самі реальні факти і та сама літературна традиція можуть бути інтерпретовані часом з абсолютно відмінними результатами, а відтак і образ козацтва й українських земель стає варіабельним, як ніколи. Можна твердити, що на літературу цього періоду авторські політичні та релігійні симпатії справили найпомітніший вплив. Так, посланець Венеції до гетьмана Хмельницького Альберто Віміна уособлює толерантний католицизм і репрезентує когорту наднаціонально-надчасових ерудитів, які поєднували обов'язки посла з інтересами відкривача територій античної ойкумени. В образі України як землі Віміна вільно користується традиційними мотивами «багатства-родючості-обширу», відвертими античними ремінісценціями («могила Овідія» в українських степах), і дає красномовні приклади того, як письменник-очевидець середини XVII ст. для опису побачених на власні очі реалій залюбки використовує усталені топоси столітньої давності поряд із явно особистими спостереженнями, причому у листах-звітах переважають останні, тоді як у «Реляції про козаків», написаній вже після подорожі, очевидним є свідоме наслідування літературній традиції, аж до цитування. Віміна продовжує традицію порівняння козаків зі спартанцями, що відбивається і на його образі Хмельницького – ідеального солдатського ватажка, підкреслено невибагливого в побуті. В «Історії громадянських війн у Польщі» Віміна намагається дати об'єктивну хроніку подій, він розташовує опис реальних фактів у творі таким чином, щоб врівноважити і геройство, і варварську жорстокість як козаків, так і польської шляхти. Абсолютно інакшою є інтерпретація того ж історичного матеріалу сучасником Віміни М. Бізаччіоні: він не приховує роялістських і відверто прокатолицьких поглядів, тож козаки у нього виступають виключно як варварська, руйнівна сила, плебеї, які отримали незаслужені привілеї і зброю і повстали проти влади Короля – втілення цивілізації. З літературної традиції і звичних «сарматських» топосів Бізаччіоні акцентує виключно топос «варварства», «дикості», в ключі негативному, а «освічений варвар» Хмельницький стає квінтесенцією концепту «парвеню» і «невдячного васала». Віміну і Бізаччіоні, однак, поєднує намагання через опис реальної війни дати узагальнену картину того, як виникають конфлікти, надто громадянські, тобто братовбивчі, роль у них достоїнств і вад людської природи загалом. Те ж саме можна сказати і про твори В. Сірі, Ґ. Ґ. Пріорато, П. Ґадзотті – звичайно, з урахуванням жанрово-часових відмінностей. Так, «Меркурій» В. Сірі – це не підсумково-історичний опус, а «Історія сьогодення», постійно поновлювана, у формі альманаху політичних подій. Авторська оцінка часто присутня у самій формі подачі матеріалу, у характеристиках і висновках. Образ козаків у Сірі, з

усіма конкретними деталями і описом баталій за їх участю, тяжіє до «класичних» узагальнень та алюзій: загалом автор дотримується у картинах Хмельниччини і в образі України і козацтва загалом «тацитівського» мотиву «повернення давніх **свобо**д». У «Історії цісаря Леопольда» Ґ. Ґ. Пріорато образ козацтва й України є активним елементом у інтепретації польсько-московського конфлікту. Автор, пишучи історію цісаря, дотримується, як і Бізаччіоні, роялістських поглядів, але, на відміну від останнього, подає ті ж самі факти під іншим кутом зору: козаки і Хмельницький виступають як союзники короля проти шляхти, надмірна сваволя якої та недостатня повага до Короля і стали причиною братовбивчої війни. Відтак фантазійно перекручується історія образи Хмельницького, аби надати більшої метафоричності історії повстання. Загалом на сцені історичного театру Пріорато діють, з одного боку, король і козаки – хоробрі й свободолюбні вояки, хоча й часом непевні союзники з тенденціями «блудних синів», що розкаялися в союзі з Московією, а з іншого – шляхта. На фоні опусів Бізаччіоні і Пріорато пізніший твір П. Ґадзотті видається спокійнішим і більш врівноваженим, хоч авторська позиція так само виявляє негативне ставлення до будь-яких «заколотів», що «шматують» і руйнують держави, як Польщу – «затята самовпевненість» козаків. Загалом для Ґадзотті показове, незважаючи на лаконізм викладу, подання різних версій поведінки козаків та шляхти, які читач сам може порівняти, і образ козацтва тут варіюється в залежності від читацьких симпатій до тієї чи іншої версії. Для останньої третини XVII ст. характерний логічний, з огляду на історичні обставини, спад інтересу італійських істориків-письменників до козацько-української тематики – виняток становлять реляції послів, написані в манері сухішо-раціональнішій порівняно з попередниками і позбавлені виразного імагологічного матеріалу. Цікавим «атавістичним» винятком на цьому фоні видається фантасмагорійно-гротесковий портрет Хмельницького Л. Крассо-Наполетано – тут історичний матеріал перекручено автором так, щоб дати вже відомий нам портрет козака-варвара-татарина-схизматика. Можна констатувати, що реалії та дійові особи української історії XVII ст. дали бароковим письменникам Італії достойний матеріал для творення персонажів, сповнених протиріч, і для роздумів над людською природою і зародженням та розвитком епохальних політично-соціальних конфліктів. Образ козацтва й України у їх творах слугує авторському задуму, варіюючись відповідно.

Отже, розвиток образу України в італійській «літературі факту» не є лінійним та рівномірним. Він еволюціонує як інтертекст, виявляючи при цьому значну інертність, його очевидна умовність, передбачуваність і суб’єктивність обумовлюються роллю та особливостями функціонування літературної традиції , яка у різних пропорціях поєднується із актуальною інформацією. Характерними моментами його еволюції є: віддзеркалення топосів «чужих земель», сповнених дивовиж та небезпек, ренесансний пізнавальний інтерес до далеких територій у поєднанні з антикізуючою містифікацією, резонанс окремих творів, які стають тривалими у часі претекстами і корегують

сприйняття й інтерпретацію реального наступними літераторами, тривале накопичення кількості літературної продукції без помітних якісних змін, з кінця XVI ст. – інтерес до козацтва в контексті «антемурале» як фактор появи якісних змін у образі України і нашарування оригінальної інформації на його звичну матрицю. Основні складові образу України і українців не зазнали суттєвих змін, що могли б співвідноситися зі змінами так званих «культурних епох» (середньовіччя-ренесанс-бароко), навіть якщо не викликає сумнівів той факт, що часи козацько-мусульманських та козацько-польських війн збагатили тексти про Україну великою кількістю хронікально-фактологічного матеріалу. У творах італійської літератури, присвячених козацько-польським війнам, де українська тема розкривається найповніше, образи України й козацтва поєднуються і використовуються різними авторами як «людський матеріал» для узагальнених роздумів і висновків про природу катастроф, братовбивчих війн, конфліктів «цивілізованого» й «варварського», фатуму й особистості – аж до метафоризації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Адріянова-Перетц В. З діяльности єзуїтів на Україні і Білорусі наприкінці XVI ст. За новими документами / В. Адріянова-Перетц // Україна. – Кн. 3. – К., 1927. – С. 3–9.

2.Акты исторические, относящиеся к России из иностранных архивов и библиотек, собранные и изданные Historica Russiae Monumenta д. ст. сов. А. И. Тургеневым : в 5 т. – Т. I : 1334–1598. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1841. – 451 с. XXXI, нн.105–108.

3.Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год) : в 4 т. – Т. 2 / Н. Н. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1896. – 278 с.

4.Баран О. Мандрівник Пієтро делла Валле і українське козацтво / Олександр Баран // Україна XVII ст. Між Заходом та Сходом Європи : матеріали Іго українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. – К. ; Венеція, 1996. – С. 249–261.

5.Борщак І. Хмельниччина і тогочасна французька преса / І. Борщак // Українська трибуна. – 192. – 16–17 грудня.

6.Борщак І. Шведчина в тогочасній французькій пресі / І. Борщак // Українські вісті. – Ч. 36. – Париж, 1927.

7.Будний В. Ільницький М. Порівняльне літературознавство / В. Будний. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 430 с.

8.Варварцев М. І. Джерела з історії України в італійських архівах / М. І. Варварцев // Архіви України. – 198. – № 5. – С. 56–62.

9.Варварцев Н. Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях / Н. Н. Варварцев. – К. : Наук. думка, 1986. – 208 с.

10.Веселовский А. Новые сведения о Каффе / А. Веселовский // Журнал Министерства Народного просвещения. – 1888. – №. – С. 332–338.

11.Віміна А. Реляція про походження та звичаї козаків / А. Віміна // Київська старовина. – 1999. – № 5.

12.Вознюк О. Візія України в польській еміграційній літературі : автореф. дис. … канд. філолог. наук : спец. 10.01.05 Порівняльне літературознавство / Вознюк Ольга Миколаївна ; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2010. – 20 с.

13.Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / О. Гваньїні. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007.

14.Голенищев-Кутузов И. Н. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV–XVI веков / И. Н. Голенищев-Кутузов. – М. : Изд-во АНСССР, 1963. – 415 с.

15.Голенищев-Кутузов И. Н. Проблемы влияния и национального своеобразия в славянских литературах эпохи Ренессанса / И. Н. Голенищев-Кутузов. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 15 с.

16.Голенищев-Кутузов И. Н. Ренессансные литературы западной и Восточной Европы / И. Н. Голенищев-Кутузов // Литература эпохи Возрождения. – М. : Наука, 1967. – С. 245–285.

17.Голенищев-Кутузов И. Н. Славянские литературы / И. Н. Голенищев-Кутузов. – М. : Худ. литература, 1973. – 480 с.

18.Гординский Я. Україна й Італія. Огляд взаємин до 1944 р. / Ярослав Гординський // Збірник заходжознавства ВУАН. – Харків, 1930. – С. 3–69.

19.Гординський Я. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60х рр. XIX в. / Я. Гординський. –Львів,1917. – 264 с.

20.Гординський Я. До історії культурного і політичного життя в Галичині у 60х рр. XIX в. / Ярослав Гординський // Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. 16. – Львів, 1917.

21.Гординський Я. Україна і Італія: Огляд взаємин до 1914 р. / Я. Гординський. – Львів, 1915.

22.Грачіотті С. Українська культура XVII ст. і Європа / С. Грачіотті // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи : матеріали 1го українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. – Київ ; Венеція, 1996. – С. 1–33.

23.Ґерберштейн С. Записки о Московии / С. Ґерберштейн. – М. : МГУ, 1988. – 430 с.

24.Джираудо Дж. «Русское» настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля / Дж. Джираудо // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – С. 92–103.

25.Джираудо Дж. Слово *Русь* и связанные с ним термины / Дж. Джираудо // Annali di Ca'Foscari. – 2007. – 1. – 46. – P. 283–309.

26.Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы / Д. Дюришин ; пер. со словац. – М. : Прогресс, 1979. – 320 с.

27.Забугин В. Юлий Помпоний Лэт. Критическое исследование / В. Забугин // Историческое обозрение. – СПб., 1914.

28.Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2004. – 352 с.

29.Известия о Московии, писанные Албертом Вимена да Ченеда, в 1657 году // Отечественные записки / под ред. П. Свиньина. – 1829. – № 105. –

Ч. 37; № 107–108. – Ч. 38. – С. 421–442.

30.Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи / Ярослав Ісаєвич // Україна XVII ст. Між Заходом та Сходом Європи : матеріали Іго українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. – К. ; Венеція, 1996. – С. 114–135.

31.Ісіченко О. Рим на бароковій мапі Європи (зі спостережень над ідеєю Риму в моделі світу книжників кола митрополита Петра Могили) / Єпископ Харківський і Полтавський Ігор (Ігор Ісіченко) // Україна XVII ст. Між Заходом та Сходом Європи : матеріали Іго українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. – К. ; Венеція, 1996. – С. 471–482.

32.Карпини П. История монголов / П. Карпини; Рубрук В. Путешествие в восточные страны / В. Рубрук. – СПб. : Изд-е П. А. Суворина, 1911. – 232 с.

33.Карпини П. История монголов / Джиованни дель Плано Карпини. – М. : Гос. изд-тво географич. л-ры, 1957. – 225 с.

34.Кашуба М. Ідеї італійського Відродження в українській культурі XVII ст. / Марія Кашуба // Україна XVII ст. Між Заходом та Сходом Європи : матеріали Іго українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. – К. ; Венеція, 1996. – С. 262–276.

35.Ковальский Н. П. Записки иностранцев как источник по истории Украины второй половины XVII века / Н. П. Ковальский // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР. – Вып. 2. – Днепропетровск, 1971. – С. 122–146.

36.Ковальский Н. П. Известия по географии и истории Украины XVII века в «Хронике Сарматии Европейской» А. Гваньини / Н. П. Ковальский // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения / отв. ред. Д. П. Пойда : сб. науч. ст. – Днепропетровск, 1972. – С. 108–115.

37.Ковальский Н. П., Мыцик Ю. А. Немецкое историческое сочинение “Theatrum Europaeum” об освободительном движении украинского народа в первой половине XVII века / Н. П. Ковальский // Вопросы рабочего и нацио нально-освободительного движения. – Вып. 2 / Днепропетр. гос. ун-т : сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1975. – С. 120–135.

38.Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины. Вторая половина XVI – середина XVII в. Немецкие и австрийские источники. – Ч. 1 / Н. П. Ковальский. – Днепропетровск : Вид-во Дніпропетр. держ. унту, 1981. – 75 с.

39.Константиненко К. “Relazione dell’origine e dei costumi dei Cosacchi” di Alberto Vimina: la tradizione umanistica e la personalità dell’autore // Conferenza Internazionale “Umanesimo latino in Ucraina” // К. Константиненко ; a cura di Fondazione Cassamarca, Treviso : Europrint, 2004. – P. 115–123.

40.Константиненко К. «Реляція про походження та звичаї козаків» Альберто Віміни: гуманістичні традиції й особистість автора / К. Константиненко // Мова і культура. – Т. VI/2. – Вип. 6, – К. : Вид. дім Дм. Бураго, 2003. – С. 284–290.

41.Константиненко К. Реляція про походження та звичаї козаків: історія, уява, реальність / К. Константиненко // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 50–63.

42.Константиненко К. Хмельницький – негативний персонаж: образ козацтва в історико-літературних творах М. Бізаччіоні / К. Константиненко // Мова і культура. – Т. VI/3. – Вип. 8. – К. : Вид. дім Дм. Бураго, 2005. – С. 145–153.

43.Кордт В. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. / В. Кордт – К. : УАН, 1926. – 208 с.

44.Кордуба М. О. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) / М. О . Кордуба // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. LXXVIII. – Ч. 4. – Львів, 1907. – С. 51–89.

45.Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман / Ю. Кристева // Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму. – М. : Прогресс, 2000. – С. 427–457.

46.Ленцик В. Рим і Україна / В. Ленцик. – Львів, 1993. – 78 с.

47.Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К. : Абрис, 1994, 288 с.

48.Мицик Ю. А Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. / Ю. А. Мыцик. – Днепропетровск : Днепропетровский гос. унт, 1985.

49.Мицик Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. – 262 с.

50.Молчановский М. Донесение венецианца Альберто Вимины о Козаках и Б. Хмельницком (1656 г.) / М. Молчановский // Киевская Старина. – 1900. – Январь. – Т. LXVIII. – С. 62–75.

51.Мыцик Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. / Ю. А. Мыцик ; Днепропетр. гос. ун-т. – Днепропетровск, 1985. – 84 с.

52.Наливайко Д. Рецепція України в Італії середини XVII ст. / Дмитро Наливайко // Україна XVII ст. Між Заходом та Сходом Європи : матеріали Іго українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. – К. ; Венеція, 1996. – С. 34–53.

53.Наливайко Д. С. Взаємозв'язки та взаємодії літератури й інших мистецтв в аспекті компаративістики / Д. С. Наливайко // На пошану пам'яті Віктора Китастого : зб. наук. пр. / НаУКМА ; упоряд. В. П. Моренець. – К. : КМ Академія, 2004. – С. 115–145.

54.Наливайко Д. С. Західноєвропейські автори кінця XVI – початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією / Д. С. Наливайко // Український історичний журнал. – 1968. – № 5, 6.

55.Наливайко Д. С. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. / Д. С. Наливайко // Український історичний журнал, 1969. – № 8–12; 1970. – № 1.

56.Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках / Д. С. Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 496 с.

57.Наливайко Д. С. Література в системі мистецтв як галузь порівняльного літературознавства / Д. С. Наливайко // Слово і Час. – 2003. – № 5. – С. 10–18; № 6. – С. 7–19.

58.Наливайко Д. С. Літературна імагологія: предмет і стратегії / Д. С. Наливайко // Теорія літератури і компаративістика. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. – 347 с.

59.Наливайко Д. С. Міфологія і сучасна література / Д. С. Наливайко // Всесвіт. – 1980. – № 2. – С. 170–182; № 3. – С. 166–175.

60.Наливайко Д. С. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д. С. Наливайко – К. : Основи, 1998. – 578 с.

61.Наливайко Д. С. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д. С. Наливайко // Сучасність. – 1993. – № 2. – С. 94.

62.Наливайко Д. С. Рецепція України в Західній Європі XVI–XVIII ст. / Д. С. Наливайко // Сучасність. – 1993. – № 2.

63.Наливайко Д. С. Спільність і своєрідність. Українська література в контексті європейського літературного процесу / Д. С. Наливайко. – К. : Дніпро , 1988. – 395 с.

64.Наливайко Д. С. Стан і завдання українського порівняльного літературознавства / Д. С. Наливайко // Літературознавство : [матеріали 4 конгр. Міжнар. асоціації україністів] : доп. та повідомл. – К. : Обереги, 2000. – Кн. 2. – С. 42–50.

65.Наливайко Д. С. Сучасна літературна компаративістика: аспекти і тенденції / Д. С. Наливайко // Слово і Час. – 2007. – № 5. – С. 28–30.

66.Наливайко Д. С. Україна в західноєвропейських історико-літературних пам’ятках епохи Відродження / Д. С. Наливайко // Слов’янське літературознавство і фольклористика. – Вип. 4, 5, 6. – К. : 1968–1970.

67.Німчук В. Західноєвропейські джерела в українській лексикографії XVII ст. / Василь Німчук // Україна XVII ст. Між Заходом та Сходом Європи : матеріали Іго українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. – К. ; Венеція, 1996. – С. 589–597.

68.Нудьга Г. А. Дума в писаних джерелах / Г. А. Нудьга // Жовтень. – 1970. – № 1.

69.Нудьга Г. А. На літературних шляхах / Г. А. Нудьга. – К. : Дніпро, 1990. – 349 с.

70.Нудьга Г. А. Українська пісня і дума в Італії / Г. А. Нудьга // Жовтень. – 1969. – № 1. – С. 112–122.

71.Нудьга Г. А. Українська пісня у зв’язку із світовою культурою / Г. А. Нудьга // Жовтень. – 1983. – № 1. – С. 99–106.

72.Панчук І. Історія України очима іноземців : довідник-хрестоматія / І. Панчук. – Тернопіль : Мандрівець, 2009. – 304 с.

73.Пахльовська О. Симбіоз культури та ідеології в Україні XVII ст. / Оксана Пахльовська // Україна XVII ст. Між Заходом та Сходом Європи : матеріали Іго українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. – К. ; Венеція, 1996. – С. 85–113.

74.Пахльовська О. Є.Я. Українсько-італійські літературні зв'язки XV – XX ст. / О. Є.Я. Пахльовська. – К. : Наук. думка, 1990. – 216 с.

75.Пиерлинг П. Альберто Вимина, Сношения Венеции и Московии 1650–1663 / П. Пиерлинг // Русская старина. – 1902. – Январь. – Т. CIX. – С. 57–70.

76.Плохий С. Н. Латиноязычные сочинения середины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 : автореф. дис. … канд. ист. наук : спец. 07.00.03 Всеобщая история (по историческим наукам) / Плохий Сергей Николаевич. – М., 1982. – 27 с.

77.Плохий С. Н. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века / С. Н. Плохий. – Днепропетровск : Дніпро, 1983. – 63 с.

78.Плохий С. Н. Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. / С. Н. Плохий. – К. : Вища школа, 1989. – 224 с.

79.Радишевський Р. З бароккової агіографії в українсько-польсько-італійських взаєминах / Ростислав Радишевський // Україна XVII ст. Між Заходом та Сходом Європи : матеріали Іго українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. – К. ; Венеція, 1996. – С. 171–189.

80.Радишевський Р. Роль польського посередництва у формуванні української барокової літератури / Р. Радишевський // Українське бароко : у 2 т. – Т. 2. – К. : Акта, 2004. – С. 69–122.

81.Рикёр П., Герменевтика. Этика. Политика (Московские лекции и интервью) / П. Рикёр, – Москва : Academia, 1995. – 160 с.

82.Россия и Италия. Сборник исторических материалов касающихся сношений России с Италией / Издание императорской Академии Наук : в 2 т. – СПб. : Е. Ф. Шмурло, 1907–191. – Т. 1, вып. 1. – 1907. – 121 с.; вып. 2. – 1911. – 100 с.; Т. 2, вып. 1. – 1908. – 226 с.

83.Саїд Е. Орієнталізм / Е. Саїд. – К. : Основи, 2001. – 511 с.

84.Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, изданный Комиссией для разбора древних актов. – К., 1874. – 417 с.

85.Тищенко К. Італія і Україна: тисячолітні етномовні контакти / К. Тищенко. – К. : Аквілон-Плюс, 2009. – 192 с.

86.Чижевський Д. Антична література в старій Україні / Дмитро Чижевський. – Мюнхен, 1956. – С. 3–16.

87.Чижевський Д. Історія української літератури / Дмитро Чижевський. – Тернопіль : Презент, 1994. – 480 с.

88.Чижевський Д. Українське літературне бароко / Дмитро Чижевський. – К. : Обереги, 2003.

89.Шукуров Р. М. Введение, или предварительные замечания о чуждости / Р. М. Шукуров // Чужое. Опыты преодоления. Очерки из истории Средиземноморья. – М. : Алетейа, 199. – С. 12–15.

90.Ясіновський А. Про венеціансько-острозькі культурні контакти: «Синтагматіон» Гавриїла Севера / Андрій Ясіновський // Україна XVII ст. Між Заходом та Сходом Європи : матеріали Іго українсько-італійського симпозіуму 13–16 вересня 1994 р. – К. ; Венеція, 1996. – С. 556–568.

91.Alpago Novello L. La relazione intorno ai Cosacchi di Alberto Vimina / Alpago Novello L. // Archivio storico di belluno, Feltre e Cadore. – 1934. – V. – P. 581–586.

92.Anfiteatro d'Europa … di Gio.Nicolo Doglioni. – Venetia, 1623.

93.Antonibon F. Le relazioni a stampa di ambasciatori veneti / F. Antonibon. – Padova : Tipografia del seminario, 1939. –151 p.

94.Backvis C. Comment les Polonais du XVI siècle voyaient l'Italie et les Italiens / C. Backvis // Annuaire de l'Istitut de Philologie et d'Historie Orientales et Slaves. – Vol. XV. – Bruxelles, 1960. – P. 195–288.

95.Baczkowski K. Callimaco e le ambascerie veneziane in polonia negli anni '70 del XV secolo / K. Baczkowski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego : Prace Historyczne. – 1994. – MCXXVII. – Z. 110. – S. 43–52.

96.Barthes R. Texte / R. Barthes // Encyclopaedia universalis. – V. 15. – Paris, 1973. – P. 1013–1017.

97.Barycz H. Bologna nella civiltà polacca / H. Barycz // Italia Venezia e Polonia tra il Medio Evo e età moderna / a cura di V. Branca e S. Graciotti. – Firenze : Olschki, 1980. – P. 23–42.

98.Barycz H. Polacy na studiach v Rzymie w epoce odrodzenia (1440–1600) / H. Barycz. – Krakòw, 1938. – 224 s.

99.Barycz H. Studia włoskie Stanisława Orzechowskeigo / H. Barycz // Spojrzenia w przeszłošc polsko-włoska. – Wrocław, 1965. – S. 170–195.

100.Beller M. L'immagine dell'altro e l'identità nazionale: metodi di ricerca letteraria, contiene Introduzione / M. Beller // Beller M. L'immagine dell'altro e l'identità nazionale: metodi di ricerca letteraria. – Fasano : Schena editore, 1997. – P. 5–32.

101.Beller M. Strainger, Foreigner, Symbol / M. Beller // Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters : a critical survey Di Manfred Beller, Joseph Theodoor Leerssen. – Rodopi, 2007.

102.Beller M. Thematologie / M. Beller // Vergleichende Literaturwissenschaft. Theorie und Praxis. – Wiesbaden : M. Schmeling, 1986. – P. 73–97.

103.Bisaccioni M. Historia delle guerre civili di questi ultimi tempi… IV edizione ricorretta… : in 2 v. / M. Bisaccioni – Venetia : F. Storti, 1655; V. 1. – 340 p., V 2. – 592 p.

104.Bisaccioni M. Il Demetrio moscovita: istoria tragica / a cura di E. Taddeo. – Wyd. LXXII. – Firenze : Olschki, 199. – 255 p.

105.Bisaccioni M. Le relationi et descrittioni universali et particolari del mondo di Luca di Linda et dal Marchese Maiolino Bisaccioni tradotte, osservate & nuovamente molto accresciute e corrette / M. Bisaccioni. – Venezia, 1664.

106.Bisaccioni M. Terza continuazione del Commentario delle guerre successe in Alemagna, e fatti più notabili dell'Europa dalla Dieta di Francoforte 1634 per tutto il rimanente dell'anno… Scritta dal signor Conte Maiolino Bisaccioni / M. Bisaccioni . – Venetia : Presso A. Baba, 1637. – 223 p.

107.Boemo A. G. Gli costumi, le leggi et le usanze di tutte le genti, raccolte qui insieme da molti illustri scrittori per Giov Boemo Aubano Alemanno e tradotti per il Fauno in questa nostra lingua volgare… / Aubano Giov – Venezia : Michele Tramezzino, 1549. – 180 p.

108.Bon O. Relazione di Ottaviano Bon, bailo / O. Bon // Relazioni di ambasciatori veneti al Senato. – V. XIV : Costantinopoli Relazioni inedite (1512–1789). – Padova, 1996.

109.Borowski A. Fra Germania e «Scythia». Il mito dell'Europa e del paese "sarmatico" della nobiltà polacca / A. Borowski // La nascita dell'Europa – Per una storia delle idee fra Italia e Polonia / a cura di S. Graciotti. – Firenze : Olschki, 1995. – P. 299–310.

110.Borshak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale / E. Borshak. – Paris, 1935. – 200 p.

111.Brogi Bercoff G. Dell'utilità e dei fini di un nuovo studio sulla storiografia della Polonia, dell'Ucraina e della Russia / Brogi Bercoff G. // Europa Orientali. – 1986. – V. – Roma : SEED s. z. l. – P. 7–19.

112.Brogi Bercoff G. Il Regno degli Slavi di Mauro Orbini e la storiografia europea del Cinquecento / Brogi Bercoff G. // Ricerche Slaistiche, Licosa – le Lettere Editore. – V. XXIV–XXVI. – 1977–1979. – P. 119–156.

113.Brogi Bercoff G. L'epopea varnense ed altri episodi di storia polacca. Sulla fortuna di Dlugosz in Occidente / Brogi Bercoff G. // Studia Žrodłoznawcze commentationes. – 1980. – T. XXV. – P. 3–22.

114.Brogi Bercoff G. La Rus' cristiana negli Annales Ecclesiastici di Cesare Baronio. – estratto da: Nuovi Studi Storici – 17, le origini e lo sviluppo della cristianità slavo-bizantin / Brogi Bercoff G. – Roma : nella sede dell'Istituto Palazzo Borromini, 1992.

115.Brogi Bercoff G. Storia e retorica nella storiografia umanistica di Filippo Callimaco / Brogi Bercoff G. // Italia Venezia e Polonia tra Medio Evo e età moderna / a cura di V. Branca e S. Graciotti. – Firenze : Olschki, 1980. – P. 427–469.

116.Brogi Bercoff G. Storiografia italiana e slava dal Medioevo al Rinascimento // Europa Orientalis / Brogi Bercoff G. – 1982. – 1. – Roma : SEED s. z. l. – P. 3–11.

117.Brogi-Bercoff G. Il Pribevo e Il Regno degli Slavi di Mauro Orbini Brogi-Bercoff G. // Ricerche Slavistiche. – 1975–1976. – Vol. XXII–XXIII.

118.Brossauyd J. F. Réflexions méthodologiques sur l'imagologie et l'ethno-psychologie littéraires / J. F. Brossauyd // Ethnopsychologie. – 1968. – № 23. – P. 366–377.

119.Buonvisi F. Nunziatura a Varsavia. – V. 1 : 3.01.1673 – 2.06.1674. – Wyd. XVII. – Roma : ISI, 1965. – 536 p.

120.Buzzati A. Bibliografia bellunese / A. Buzzati. – Wyd. VII. – Venezia : Tipografia dell'ancora L. Merlo, 1890. – 939 p.

121.Caccamo D. Alberto Vimina in Ucraina e nelle «parti settentrionali». Diplomazia e cultura nel Seicento Veneto / D. Caccamo // Europa Orientalis. – 1986. – № 5. – Roma : SEED s. z. l. – P. 233–283.

122.Caccamo D. L'insurrezione ucraina e la crisi della Polonia nobiliare / D. Caccamo // L'Ucraina del XVII secolo tra Occidente e Oriente d'Europa, materiali del I Convegno italo-ucraino. – Kyiv ; Venezia, 1996. – P. 190–231.

123.Caligari I. A. Nuntii apostolici in Polonia Epistolae et acta 1578–1581 / Ioannes Andreas Caligari ; ed. a cura di L. Boratynski // Monumenta Poloniae Vaticana 4. – Editionum Collegii Academiae Litterarum cracoviensis. – Cracoviae : Sumptibus Academiae Litterarum cracoviensis, 1915. – 918 p.

124.Cavaion D. Il'ja Goleniščev-Kutuzov, gli Slavi e il Rinascimento italiano / D. Cavaion // Studi in onore di Arturo Cronia. – Padova, 1967. – P. 88–93.

125.Cherubini G. Le novelle / G. Cherubini // Materiali del XII Seminario della Fondazione Centro Studi sulla civiltà del Tardo Medioevo di San Miniato [у друці].

126.Ciampi S. Bibliogrfia critica delle antiche reciproche corrispondenze politiche, ecclesiastiche, scientifiche, letterarie, artistiche dell'Italia con la Russia, colla Polonia ed altre parti settentrionali. Il tutto raccolto e illustrato con brevi cenni

biografici delli autori meno conosciuti : in 3 v. / S. Ciampi. – V. 1. – Firenze : per L. Allegrini e G. Mazzoni, 1834. – 364 p.; V. 2. – Firenze : Per G. Piatti, 1839. – 326 p .; V. 3. – Firenze : per G. Piatti, 1842. – 137 p.

127.Ciampi S. Compendio della Storia de'Tartari scritta dall'Armeno Aitone, fatto da Gio.Boccaccio in latino, trovato, e tradotto in volgare, e pubblicato da S. Ciampi / S. Ciampi. – Milano : P. A. Molina, 1830. – 693 p.

128.Ciampi S. Notizie dei secoli XV e XVI sulla Italia, Russia e Polonia colle vite di Bona Sforza de' Duchi di Milano Regina di Polonia, e di Giovanni Medici detto delle Bande Nere ambasciatore del Papa Adriano VI al Re di Polonia Sigismondo I / S. Ciampi. – Firenze : Per L. Allegrini e G. Mazzoni, 1833. – 193 p.

129.Ciampi S. Notizie di Medici, maestri di musica e Cantori, Pittori, Architetti ed altri Artisti italiani in Polonia e Polacchi in Italia ecc. con appendice sopra lo stato delle Arti e della Civiltà in Russia prima di Pietro il Grande sino al regno dell'Imperatore e Re Alessandro I / S. Ciampi. – Lucca : J. Ballatresi, 1830. – 165 p.

130.Ciccarini M. Il turco nella memorialistica veneta e polacca nel Cinquecento: l'incontro con l'altro / M. Ciccarini // La nascita dell'Europa – in La nascita dell'Europa – Per una storia delle idee fra Italia e Polonia / a cura di S. Graciotti, Firenze : Olschki, 1995. – P. 359–372.

131.Cortellazzo, M. Semantica e sinonimia di «Europa» nell'Europa medievale e moderna, / M.Cortellazzo // La nascita dell'Europa – Per una storia delle idee fra Italia e Polonia / a cura di S. Graciotti. – Firenze : Olschki, 1995, – P. 35-41

132.Crasso Napoletano L. Eloggi di capitani illustri, scritti da Lorenzo Crasso Napoletano, Barone di Pianura / Crasso Napoletano L. – Venezia : Presso Combi, e Là Noù, 168. – 472 p.

133.Cronia A. La conoscenza del mondo slavo in Italia / A. Cronia. – Padova, 1958. – 473 p.

134.D'Anania G. L. L'universale fabrica del mondo overo Cosmografia dell'ecc.Gio.Lorenzo d'Anania, divisa in quattro Trattati… / D'Anania G. L. – Venetia, 1582. – 910 p.

135.Danti A. L'aspetto "utopico" della letteratura antiturca in Italia e in Polonia alla metà del XVI sec. / A. Danti // Italia Venezia e Polonia tra il Medio Evo e età

moderna / a cura di V. Branca e S. Graciotti. – Firenze : Olschki, 1980. – P. 551–570.

136.De'Ludovisi D. Relazione dell'Impero Ottomano riferita al Senato dal segretario D. De L., a dì 3 giugno del 1534 / D. de'Ludovisi // Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato. – vol. III (ser. III – vol. I), – Firenze, 1840. – P. 28–29.

137.Del viaggio del frate Giovanne Minore fin alla prima custodia de'Tartari // Due viaggi in Tartaria, per alcuni frati dell'ordine minore, e di san Dominico, mandati da Papa Innocentio III nella detta provincia per Ambasciatori l'anno 1247 : secondo Volume delle navigationi et viaggi raccolto gia da m. Gio. Battista Ramusio ... – Venetia : appresso i Giunti, 1583. – P. 233–263.

138.Derrida J. Structure, sign and play in the discours of the human science / J. Derrida // Twenty's Century Literary Theory : A Reader. – Macmillan, 1988.

139.Derrida J. The exorbitant question of method / J. Derrida // Of Grammatology. – Johns Hopkins University Press, 1976. – P. 157–164.

140.Doglio M. L. Principe, nazione, regni nelle "Relazioni universali" del Botero. Il modello della Polonia / M. L. Doglio // Cultura e nazione in Italia e Polonia dal Rinascimento all'Illumunismo / a cura di V. Branca e S. Graciotti. – Firenze : Olschki, 1986. – P. 299–316.

141.Doglioni G. N. Anfiteatro d'Europa… di Gio. Nicolo Doglioni / Gio. Nicolo Doglioni. – Venetia : Presso G. Sarzina, 1623. – 1377 p.

142.Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich, neun Jahrhunderte deutsch-ukrainische Beziehungen in Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur / D. Doroschenko. – Leipzig : Hirzel, 1941. – 299 S.

143.Dorošenko D. Schererovỳ "Annales de la Petit Russie…" a jejich misto v ukrainské historiografii / D. Dorošenko // Sbornik venovanỳ J. Bidlovi, profesoru Karlovy. University k šedesátým narozeninám. – Praza, 1928. – S. 482.

144.Dortelli d'Ascoli, E. Descrittione del Mar Nero e della Tartaria // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1891. – Кн. 5 – Ч. 3.

145.Duodo P. Relazione di Polonia di Pietro Duodo del 1592 / P. Duodo // Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senato. – Serie I, vol. VI. – Firenze : All'insegna di Clio, 1862. – P. 318–346.

146.Duszenko K. Polak i Polka v oczah Rosjan / K. Duszenko // Narody i stereotypy. – Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, 1995. – S. 158–164.

147.Dyserinck H. Imagology and the problem of Ethnic Identity [Електронний ресурс] / Hugo Dyserinck. – Режим доступу: http://www.intercultural -studies.org/ICS1/Dyserinck.shtml

148.Dyserinck H. Komparatistik: Eine Einfűhrung / Hugo Dyserinck. – // Aachener Beiträge zur Komparatistik. – Bd. 1. – 3 rd. ed. – Bonn : Bouvier, 1991. – 168 p.

149.Dyserinck H. Komparatistische Imagologie jenseits von “Werkimmanenz” und “Werktranszendenz” // Synthesis. – 1982. – 9. – P. 27–40.

150.Dyserinck H. Komparatistische Imagologie. Zur politischen Tragweite einer europäischen Wissenschaft von der Literatur / H. Dyserinck // Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts / ed. H. Dyserinck & K. U. Syndram // Aachener Beiträge zur Komparatistik 8. – Bonn : Bouvier, 1988. – P. 13–38.

151.Dyserinck H. La dimension imagologique du comparatisme littéraire. Ses origines franco-allemandes et son actualité intercontinentale / Hugo Dyserinck // II Jornadas nacionales de literatura comparada, Mendoza, 21 al 23 de abril 1994. – Mendoza, Argentina : Centro de Literatura Comparada, Universidad Nacional de Cuyo, 199. – P. 83–106.

152.Dyserinck H. Von Ethnopsychologie zu Ethnoimagologie: Über Entwicklung und mögliche Endbestimmung eines Schwerpunkts des ehemaligen / Hugo Dyserinck // Aachener Komparatistikprogramms. – Neohelicon 29, 2002. – P. 57–74.

153.Dyserink H. Imagology and the problem of Ethnic Identity [Електронний ресурс] / H. Dyserinck // Intercultural Studies: Scholarly Review of the IAIS. – Spring, 2003. – Режим доступу: http://www.intercultural-studies.org/ICS1/Dyserinck.shtml.

154.Enee Silvii Piccolominei Postea Pii PP. II De Europa / a cura di A. Van Heck. – Città del Vaticano : Biblioteca apostolica Vaticana, 2001. – 313 p.

155.Eszer A. Emido Dortelli d'Ascoli O. P. und die 2-e Krim-Mission der Dominikaner: 1624–1635 / A. Eszer // Archivum fratrum praedicatorum. – 1968. – V. 38. – P. 165–238.

156.Fasano P. Letteratura e viaggio / P. Fasano. – Roma : GLF editori Laterza, 1999. – 81 p.

157.Ferlampin-Acher C. Merveilles et topique merveilleuse dans les romans médiévaux / C. Ferlampin-Acher. – Paris : Honore Champion, 2003. – 567 p.

158.Ferraccioli M. M., Giraudo G. Documenti riguardanti i rapporti tra Venezia e la Polonia nella Biblioteca del Museo Correr di Venezia / Ferraccioli M. M ., Giraudo G. ; a c. di G. Giraudo. – Padova : E.V.A., 1999.

159.Ferraccioli M. M., Giraudo G. Documenti riguardanti le terre dell'attuale Ucraina nella Biblioteca del Museo Correr a Venezia / Ferraccioli M. M., Giraudo G. // L'Ucraina del XVIII secolo, crocevia di culture (Atti del III Congresso Italiano di Studi Ucraini). – Padova : E.V.A., 2000. – P. 80–94.

160.Ferraccioli M. M., Giraudo G. Documenti riguardanti le terre dell'olim Impero Russo nella biblioteca del Museo Correr di Venezia / Ferraccioli M. M., Giraudo G. // Archivio russo-italiano, IV / a cura di Daniela Rizzi e Andrej Shishkin. – Salerno : Europa Orientalis, 2005. – P. 9–94.

161.Ferraccioli M. M., Giraudo G. Il Festino d'Europa ed altre Pasquinate / Ferraccioli M. M., Giraudo G. // Miti antichi e moderni tra Italia ed Ucraina (Atti del IV Congresso Italiano di Studi Ucraini) / a cura di K. Konstantynenko, M. Ferraccioli, G. Giraudo. – Vol. 1–2. – Padova : E.V.A., 2000. – P. 123–130.

162.Ferraro G. Relazione dell'origine e dei costumi dei Cosacchi fatta l'anno 1656. da Alberto Vimina / Alberto Vimina. – Reggio nell'Emilia, 1890.

163.Gamberini C. 1585, Luglio 12 – c. 161 t.°– Scrittura (in volgare) di Carlo Gamberini… / C. Gamberini // I libri commemoriali della Repubblica di Venezia regesti. – Libro XXVII – T. VII. – Venezia : R. Deputazione veneta di Storia Patria, 1907. – P. 36–40.

164.Gaullier-Bougassas C. La tentation de l'Orient dans le roman médiéval. Sur l'imagiaire médiéval de l'Autre / C. Gaullier-Bougassas. – Paris : Honore Champion, 2003. – 473 p.

165.Gazzotti P. Historia delle guerre d'Europa arrivate dall'anno 1643 sino al 1680 [P. 1] / Pietro Gazzotti. – Venetia : Appresso Niccolo Pezzana 1681. – 591 p.

166.Gellner E. Nations and nationalism / E. Gellner. – Oxford, 1983. – 150 p.

167.Getto G. Il romanzo veneto dell'età barocca G. Getto // Barocco europeo e Barocco venezian. – Firenze, 1962.

168.Giambullari P. La storia d'Europa, con introduzione e commento di G. Marangoni / P. Giambullari. – Milano : F. Vallardi, 1910. – 457 p.

169.Giovio P., & Domenichi L., Gli elogi vite brevemente scritte d'hvomini illvstri di gverra, antichi et moderni, di Mons. Paolo Giovio vescovo di Nocera: Onde s'ha non meno utile & piena, che necessaria & uera cognitione d'infinite historie non uedute altroue / P. Giovio. – Venezia, 1559. – P. 156.

170.Giovio P. La prima parte delle Historie del suo tempo del mons. Paolo Giovio vescouo di Nocera, tradotte per m. Lodovico Domenichi / P. Giovio. – Firenze : Lorenzo Torrentino. – 849 p.

171.Giraudo G. Cattolici e ortodossi in Ucraina, ovvero dove i dissidenti sono la maggioranza / P. Giovio // Letterature di frontiera : III. – 1993. – I. – P. 77–82.

172.Giraudo G. Il nome della cosa: Rus'-Ukraïna e dintorni / G. Giraudo // Letterature di Frontiera. – 1992. – Volume II, parte 2. – P. 31–44.

173.Giraudo G. La letteratura e le nazional filologie di Russia-Ucraina / G. Giraudo // Nel mondo degli Slavi. Incontro e dialoghi tra culture. – Firenze, 2008. – P. 203–214.

174.Giraudo G. La Piccola Russia, il Grande Fratello e il Santo Padre / G. Giraudo // Ricerche Slavistiche. – XXXVIII. – Roma : Il Calamo, 1991–1992. – P. 201–255.

175.Giraudo G. Les Trois Romes vues par l'Ukraine, Images et points de repère (XV–XVII siècles) / G. Giraudo // Roma fuori Roma: Istituzioni e immagini / a cura di P. Catalano e P. Siniscalco. – Roma : RTRST V., 1993. – P. 245–255.

176.Graciotti S. La Polonia umanistica e l'europea «Repubblica Litterarum» / S. Graciotti // La nascita dell'Europa – Per una storia delle idee fra Italia e Polonia / a cura di S. Graciotti. – Firenze : Olschki, 199. – P. 147–161.

177.Gratiani A. M. De vita Ioannis Francisci Commendoni Cardinalis libri quator / A. M. Gratiani. – Padova, 1685.

178.Guagnini A. La decrittione della Sarmatia Europea del magnifico cavaliere Alessandro Guagnino Veronese / Guagnini A. ; tradotta dalla lingua Latina nel volgare Italiano dal reverendo M. Bartholomeo Dionigi da Fano // II Volume delle navigationi et viaggi raccolto gia da m. Gio. Battista Ramusio… – Venetia, appresso i Giunti, 1583. – P. 1–72.

179.Guyard M.F. La littérature comparée / M.F. Guyard. – Paris : Presses Universitaires De France, 1951. – 125 p.

180.Herberstain S. Commentari della Moscovia et parimenti della Russia… tradotti di latino in lingua volgare italiana / S. Herberstain. – Venetia : Per Gioan Battista Pedrezzano, 1550. – 90 c.

181.Historia delle genti et della natura delle cose settentrionali, da Olao Magno Gotho Arcivescovo di Upsala nel regno di Svezia e Gozia descritta in XXII libri, nuovamente tradotta in lingua Toscana. Opera molto dilettevole per le varie & mirabili cose, molto diverse dalle nostre, che in essa si leggono / Olao Magno. – Venezia:Giunti, 1565. – P. 572.

182.Historia Russiae Monumenta – акты исторические, относящиеся к России из иностранных архивов и библиотек д. ст. сов. А. И. Тургеневым. – Т. I . – СПб., 1841. – XXXI. – №№ 105–108.

183.I Viaggi di Pietro della Valle. Lettere dalla Persia : in 2 v. – T. I / a cura di F. Gaeta e L. Lockhart. – Wyd. XXXV. – Roma : Istituto poligrafico dello Stato, 1972. – 511 p.

184.I viaggi in Persia degli Ambasciatori veneti Barbaro e Contarini / a cura di L. Lockhart, R. Morozzo della Rocca e M. F. Tiepolo // “Il nuovo Ramusio”, raccolta di viaggi, testi e documenti relativi ai rapporti fra l’Europa e l’Oriente a cura dell’Istituto italiano per il Medio ed Estremo Oriente. – Wyd. V. VII. – Wyd. XIII. – Roma : Istituto Poigrafico dello Stato, Libreria dello Stato, 1973. – 415 p.

185.Il viaggio del magnifico Messer Ambrogio Contarini Ambasciadore della Illustrissima Signoria di Venetia al gran Signore Ussuncassan Re di Persia nell’anno MCCCCLXXIII // Delle navigationi et viaggi raccolto gia da m. Gio. Battista Ramusio : in 2 v. –V. 2. – Venetia : Giunti, 1583. – P. 113–125.

186.Iovio P. Historiarum sui temporis libri XLV / P. Iovio. – Firenze, 1550–1552.

187.Kot S. Le relazioni secolari della Polonia con Bologna / S. Kot. – Bologna, 1949.

188.Kot S. Venezia vista dai Polacchi nel corso dei secoli / S. Kot. – Venezia : Montuoro, 1947. – 35 p.

189.Kresalkova J. I cosacchi visti da due itliani del Cinquecento: G. A. Caligari e A. Bolognetti / J. Kresalkova // Europa Orientalis. – 1982. – 1. – Roma : SEED s.z.l. – P. 63–71.

190.Kristeva J. Stranieri a se stessi / J. Kristeva. – Milano : Feltrinelli, 1990. – P. 180.

191.L'Ucraina del XVIII secolo, crocevia di culture (Atti del III Congresso Italiano di Studi Ucraini). – Padova : E.V.A., 2000.

192.Lane F. I mercanti di Venezia / F. Lane. – Einaudi, 2005.

193.Lane F. I mercanti di Venezia / F. Lane. – Wyd. XV. – Torino : Einaudi, 1982. – 264 p.

194.Lane F. Storia di Venezia / F. Lane. – Wyd. XV. – Torino : Einaudi, 2005. –555 p.

195.Lassota E. Tagebuch / E. Lassota ; Hrgn R. Schottin, – Halle, 1854.

196.Lazzari A. Un enciclopedico del Secolo XVI. Celio Calvagnini / A. Lazzari // Atti e memorie della deputazione provinciale ferrarese di storia patria, XXX – Ferrara : Premaita Tipografia Sociale, 1936 – P. 83–192.

197.Le Goff J. Il meraviglioso e il quotidiano nell'Occidente medievale / Le Goff Jacques. – Roma-Bari : Editori Laterza, 2007. – 260 p.

198.Le Goff J. Il Meraviglioso nell'Occidente Medievale / Le Goff Jacques // Meraviglioso e il quotidiano nell'Occidente Medievale. – 1999. – 19 feb.

199.Lechniak E. In Italia per acquisire la "sprezzatura" / E. Lechniak // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Wyd. MCXXVII. – Prace Historyczne Z. 110. – 1994. – S. 65–84.

200.Leersen J. Image and reality – and Belgium / J. Leersen // Europa provincia mundi: Essays in Comparative Literature and European Studies offered to Hugo Dyserinck on the occasion ofhis sixty-fifth birthday / ed. J. Leerssen & K. U. Syndram. – Amsterdam ; Atlanta : GA, 1992. – P. 281–292.

201.Leersen J. Imagology: History and method [Електронний ресурс] / J. Leersen. – Режим доступу: http://cf.hum.uva.nl/images/info/historymethod.pdf_.

202.Leersen J. Mimesis and stereotype / J. Leersen // Yearbook of European Studies 4. – Amsterdam : Rodopi, 1991. – P. 165–176.

203.Leersen J. Mimesis and stereotype // National Identity: symbol and representation / J. Leersen. – Amsterdam : Atlanta GA, 199. – P. 165–176.

204.Leersen J. National stereotypes and literature: Canonicity, characterization, irony / J. Leersen // Beller M. L'immagine dell'altro e l'identità nazionale: metodi di ricerca letteraria. – Fasano : Schena editore, 1997. – P. 49–60.

205.Leersen J. The downward pull of cultural essentialism, in Image into identity / J. Leersen // Constructing and assigning identity in a culture of modernity / ed. M. Wintle, Amsterdam ; New York, 2006. – P. 31–52.

206.Leersen J. The rhetoric of national character: A programmatic survey / J. Leersen // Poetics Today 21.2.2000. – Baltimore, Maryland : Duke university press, 2000 – P. 267–292.

207.Leerssen J. Dalla Letterature comparata agli Studi europei: Lo studio del discorso sulla nazionalità / J. Leersen // I Quaderni di Gaia : Almanacco di letteratura

comparata / Universita «La Sapienza». – № 8. – Roma, 1997. – P. 55–67.

208.Lettera d'Alberto Campense intorno le cose di Moscovia al beatissimo padre Clemente VII. Pontefice massimo // Secondo Volume delle navigationi et viaggi raccolto gia da m. Gio. Battista Ramusio… – Venetia, 1583 – P. 126–131.

209.Lettera d'Alberto Campense intorno le cose di Moscovia al beatissimo padre Clemente VII. Pontefice massimo in: secondo Volume delle navigationi et viaggi raccolto gia da m. Gio. Battista Ramusio… – Venetia, 1583. – P. 126–131.

210.Lettera di D. A. Vimina al messer N. Sagredo del 19 marzo 1650 // Archivio dello Stato di Venezia (ASV), Senato, Dispacci Germania. – F. 98, ff. 107r-108 r.

211.Lettera di D. A. Vimina, Amburgo, 20 marzo 1655 : allegata al Dispaccio n. 63 di B. Nani, dd. 60–67, Dispacci Germania, ASV.

212.Lippomano G. Relazione di Polonia 1575 / G. Lippomano // Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senat. – Serie I, vol. VI. – Firenze : All'insegna di Clio, 1862. – P. 275–291.

213.Malek E. Bieniasz budny w Rosji wieku XVII–XIX / Ejiza Malek // Ruch literacki. – R. XXII. – 1981. – Z. 4/5 (127/128). – S. 373–380.

214.Malgarotto Hollesch P. Maiolino Bisaccioni / Malgarotto Hollesch P. // Dizionario critico della letteratura italiana diretto da V. Branca. – Torino, 1973.

215.Mańkowski T. Genealogia sarmatyzmu / T. Mańkowski. – Warszawa : Tow. wydavnicze Łuk, 1946. – 169 s.

216.Manolesso E. M. La fausta, et felice elettione in re di Polonia. Con un discorso nel quale si contengono le origini, sito, qualità, ricchezze, costumi, modo di governo e forze de Poloni; le imprese fatte da gli Re Iagelloni di E. M. Manolesso / E . M. Manolesso. – Venezia : Per Pietro Denuchino, 1573. – [12] p. ; 4.

217.Marchesani P. L'immagine della Polonia e dei Polacchi in Italia tra Cinquecento e Seicento: due popoli a confronto / P. Marchesani // Cultura e nazione in Italia e Polonia dal Rinascimento all'Illumunismo / a cura di V. Branca e S. Graciotti. – Firenze : Olschki, 1986. – P. 347–378.

218.Marchesani P. La Polonia nella Storiografia italiana del XVI e XVII secolo: i clichés ideologici e la loro evoluzione / P. Marchesani // Europa

Orientalis. – 1986. – Wyd. V. – Roma : SEED s. z. l. – P. 203–231.

219.Marinelli L. Appunti sul sarmatismo, italianismo ed europeismo nella poesia barocca polacca. Il ruolo di Marino e marinismo / L. Marinelli // La nascita dell'Europa. Per una storia delle idee fra Italia e Polonia / a cura di S. Graciotti. – Firenze : Olschki, 1995. – P. 257–283.

220.Marinelli L. Fra oriente e occidente slavo. Russia e Polonia / L. Marinelli. – Roma : Lithos, 2008. – 128 p.

221.Matteo di Micheovo. Descrittione delle due Sarmatie / Matteo di Micheovo // Secondo Volume delle navigationi et viaggi raccolto gia da m. Gio. Battista Ramusio… – Venetia : appresso i Giunti, 1583. – P. 73–90.

222.Micheovo M. Historia delle due Sarmatie di Mattheo di Micheouo, dottor fisico, et canonico cracoviese, tradotta per il signore Annibal Maggi / M. Micheovo. – Con la tauola delle cose notabili Vinegia : Appresso Gabriel Giolito de' Ferrari, 1561. – 132 p.

223.Miti antichi e moderni tra Italia ed Ucraina (Atti del IV Congresso Italiano di Studi Ucraini). – Vol. I–II. – Padova, 2000.

224.Monumenta Poloniae Vaticana 4. – Editionum Collegii Academiae Litterarum cracoviensis. – Cracoviae : Sumptibus Academiae Litterarum cracoviensis , 1915. – 918 p.

225.Monumenta Poloniae Vaticana 5. – Edward Kuntze & Czeslaw nanke. – Cracoviae : Sumptibus Academiae Poloniae Litterarum et Scientiarum, 1923–1933. – LXXI. – 747 p.

226.Monumenta Poloniae Vaticana. – Voll. I–VIII. – Krakòw, 1913–1948.

227.Moura J.M. L'image de l'étranger comme miroir de l'identité culturelle: La formation de la notion de "tiers monde" et les littératures britannique et française de l'aprés-guerre / J.M. Moura // Beller M. L'immagine dell'altro e l'identità nazionale: metodi di ricerca letteraria. – Fasano : Schena editore, 1997. – P. 101–116.

228.Navagero B. Relazione dell'Impero Ottomano del clarissimo B. N., stato bailo a Costantinopoli fatta in pregadi el mese di febbraio del 1553 / B. Navagero // Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato. – Vol. III (ser. III – Vol. I). – Firenze , 1840. – 477 p.

229.Neri F. La letteratura comparata e le teorie postcoloniali / F. Neri // Comparare e comparatisti. La comparatistica letteraria oggi in Europa e nel mondo. – Roma : Lithos, 1995. – P. 123–135.

230.Olmo G. F. Relationi della Repubblica di Venetia del regno di Polonia, et del Regno di Boemia del Sig.Gio. Francesco Olmo dottore al Serenissimo… / Olmo G. – Venezia : Giovanni Cornaro, Doge di Venezia, & all'Eccellentissimo, & Sapientissimo Senato, 1628.

231.Orbini M. Il Regno degli Slavi, hoggi correttamente detti Schiavoni, Historia di don Mauro Orbini Rauseo abbate melitense Nella quale si vede l'Origine quasi di tutti i Popoli che furono della Lingua Slava / M. Orbini. – Pesaro, 1601.

232.Pachlovska O. Civiltà letteraria ucraina / O. Pachlovska. – Roma : Carocci, 1998. – 1104 p.

233.Pageaux D. H. De l'imagerie culturelle à l'imaginaire / D. H. Pageaux // Précis de littérature comparée / ed. P. Brunel & Y. Chevrel. – Paris : PUF, 1989. – P. 133–161.

234.Pageaux D. H. Image/imaginaire / D. H. Pageaux // Europa und das nationale Selbstverständnis: Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts / ed. H. Dyserinck & K. U. Syndram // Aachener Beiträge zur Komparatistik 8. – Bonn : Bouvier, 1988. – P. 367–380.

235.Pageaux D. H. L'imagerie culturelle: De la littérature comparée à l'anthropologie culturelle / D. H. Pageaux // Synthesis. – 1983. – 10. – P. 79–88.

236.Pageaux D. H. Une perspective d'études en littérature comparée: l'imagerie culturelle / D. H. Pageaux // Synthesis. – 1981. – 8. – P. 169–185.

237.Patlagean E. Histoire de l'imaginaire / E. Patlagean // Le Goff J. (a cura di) La nouvelle histoire, Paris : Editions Complexe. – P. 307–334.

238.Perocco D. Viaggiare e raccontare. Narrazioni di viaggio ed esperienze di racconto tra cinque e seicento / D. Perocco. – Alessandria : Edizioni dell'Orso, 1997. – 160 p.

239.Picchio R., Manolesso E. M. A. Vimina e la Polonia / R. Picchio // Venezia e la Polonia nei secoli dal XVII al XIX / a cura di L. Cini. – Venezia ; Roma : Olschki, 1963. – P. 121–133.

240.Pierling P. Relazioni di Venezia coll'Ukrania e con la Moscovia di Alberto Vimina 1650–1663 / P. Pierling // Antologia Veneta : rivista bimestrale di lettere, di scienze e di arti. – Feltre : Ottavio Boschiero, 1902. – № III.

241.Polo M. Il libro di Marco Polo detto il Milione nella versione trecentesca dell' "ottimo" / a cura di D.Ponchiroli, introduzione di S. Solmi / M. Polo. – Torino : Einaudi, 1974. – XXV, 267 p.

242.Poplawska D. Q. L'arte del viaggiare in Italia nel Medioevo / D. Q. Poplawska // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – MCXXVII. – Prace Historyczne Z. 110. – 1994. – S. 27–41.

243.Pribevo V. De origine successibusque Slavorum / V. Pribevo. – Venezia, 1532.

244.Priorato G. G. Historia di Leopoldo Cesare, continente le cose più memorabili successe in Europa, dal 1656 fino al 1650. Descritta dal Co: Galeazzo Gualdo Priorato. dedicata alla Sacra Cesarea Real Maestà dell'Imperatrice Leonora. postoui li Ritratti de Principi, de Generali, e de Ministri Principali. Gli Assedi di Piazze, e Battaglie seguite. Con le scritture, Lettere, Trattati, Accordi e Capitolazioni nel fine dell'Historia per non confondere la narrativa della medesima, - in Vienna d'Austria, 1670–1674. – P. 1 – 1670. – 759 p.; P. 2. – 1670 – 776 p.; P. 3. – 1674. – 755 p.

245.Radyszewśkyj R. Polskijęzyczna poezija ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku / R. Radyszewśkyj. – Kraków : PAN, 1996. – 98 s.

246.Relationi degli Stati Europei letti al Senato dagli ambasciatori venetiani nel secolo decimosettimo. Turchia. – V. 1. – Venezia, 1871.

247."Relazione dell'origine e dei costumi dei Cosacchi" di Alberto Vimina: la tradizione umanistica e la personalità dell'autore. – Conferenza. – Treviso, 2004. – P. 115–123.

248.Riabczuk M. Od "Malorosji" do "Indoeuropy": steretyp "narodu" w ukraiNskiej społecznej siadomości i myśli społechnej Riabczuk // Narody i stereotypy. – Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, 1995. – S. 113–124.

249.Romanin S. Storia documentata di Venezia / S. Romanin. – Venezia : Pietro Naratovich, 1853–1855; V. 1. – 1853. – 408 p.; V. 2. – 1854. – 468 p.; V. 3. – 1855. – 412 p.

250.Rossetti L. la “Natio Polona” nello studio di Padova / L. Rossetti // Italia Venezia e Polonia tra il Medio Evo e età moderna / a cura di V. Branca e S. Graciotti. – Firenze : Olschki, 1980. – P. 238–246.

251.Sičyns’kyj V. Ukraine in Foreign Comments and Descriptions from the Vith to the XX Century. – New York : Ukrainian Congress Committee, 1953. – 235 p.

252.Siri V. Del Mercurio, overo historia de’correnti tempi di Vittorio Siri, consigliere di stato & historiografo della Maestà Cristianissima… / V. Siri – T. I–XII. – Casale ; Parigi ; Firenze, 1644. – 168p.; T. 1 – Casale : Cristoforo della Casa, 1644 . – 853 p.; T. 4.1. – Casale : Per Giorgio del Monte. – 711 p.; T. 4. – Casale : Per Giorgio del Monte, 165. – 821 p.; T. 5.1 – Casale : Per Giorgio del Monte, 1655. – 812 p.; T. 10. – Casale : Per Giorgio del Monte, 1668. – 1756 p.

253.Skoczek J. Legenda Kallimacha w Polsce / J. Skoczek. – Lwów : Wyd. Towarzystwo Naukowe we Lwowie, 1939. – 100 s.

254.Šlaski J. La Polonia postbellica (1946–1982) sui rapporti letterari italo-polacci all’epoca del Rinascimento / J. Šlaski // Rinascimento Letterario Italiano e Mondo Slavo. – Roma : Comitato italiano dell’Associazione internazionale per lo studio e la diffusione delle culture slave UNESCO, 1986. – P. 41–52.

255.Smith J. Travels and Works of Capitain John Smith : 2 v. / John Smith. – Kessinger Publishing, LLC, 2006. – 624 p.

256.Sosnowska D. Stereotyp Ukrainy i Ukraińca w literaturze polskiej / D. Sosnowska // Narody i stereotypy. – Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, 1995. – S. 125–131.

257.Spini G. La istorica del Barocco italiano / G. Spini // Belfagor. – 1949. – I.

258.Stanzel F. K. Europischer Vőlkerspiegel: Imagologisch-ethnographische Studien zu den Vőlkertafeln des frűhen 18. Jahrhunderts / F. K. Stanzel. – Heidelberg , 1999.

259.Strumiński B. Stereotyp Polaka w przysłowiach ukraińskich / B. Strumiński // Narody i stereotypy. – Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, 1995. – S. 137–145.

260.Tamborra A. Problema turco e avamposto polacco fra Quattrocento e Cinquecento / A. Tamborra // Italia Venezia e Polonia tra il Medio Evo e età moderna / a cura di V. Branca e S. Graciotti. – Firenze : Olschki, 1980. – P. 531–551.

261.Tateo F. I miti della storiografia umanistica / F. Tateo. – Roma : Bulzoni editore, 1990. – XIX, 298 p.

262.Tenenti A. Polonia ed Europa nella visione geografica italiana fra cinque e seicento / A. Tenenti // La nascita dell’Europa – in La nascita dell’Europa – Per una storia delle idee fra Italia e Polonia / a cura di S. Graciotti. – Firenze : Olschki, 1995.

– P. 3–17.
263.Thiriet F. Storia della Repubblica di Venezia / F. Thiriet. – Venezia : Marsilio, 1981. – 121 p.
264.Tiepolo G. Il carteggio di Giov.Tiepolo, ambasciatore veneto in Polonia (1645–47) / Tiepolo G. ; a cura di D. Caccamo. – Milano : Giuffré editore, 1984. – VI, 637 p.
265.Todorov T. On Human Diversity: Nationalism, Racism and Exoticism in French Thought / T. Todorov. – London ; Cambridge (Massachusetts) : Harvard Univ . Press, 1993.
266.Todorov T. The Conquest of America: The Questiono f the Other / T. Todorov. – New York, 1992.
267.Ulewicz T. Il problema del sarmatismo nella cultura e nella letteratura polacca / T. Ulewicz // Ricerche slavistiche. – 1960. – V. VIII. – P. 126–198.
268.Ulewicz T. Związki kulturalno-literackie Polski z Włochamy w Wiekach Srednich i Renesansie.Ogòlny szkic panoramiczny / T. Ulewicz // A. A. W. Literatura staropolska w kontekšcie europejskim. Zwązki i analogie / pod redakcją T. Michatowskiej i J. Slaskiego. – Wrocław : Ossolineum, 1977. – 324 s.
269.Valle P. della. Viaggio in Levante / Pietro della Valle ; a cura di L. Bianconi. – Wyd. LVII. – Firenze : Sansoni, 1942. – 379 p.
270.Vasolo C. L'Europa del Giambullari / Cesare Vasolo // La nascita dell'Europa – Per una storia delle idee fra Italia e Polonia / a cura di S. Graciotti. – Firenze : Olschki, 1995. – 428 p. – P. 71–89.
271.Viaggi di Pietro della Valle il Pellegrino descritti da lui medesimo in lettere famigliari… La Persia. – Parte prima. – in Roma, 1650; Parte seconda. – in Roma, 1658.
272.Vimina A. Historia delle guerre civili di Polonia divisa in cinque libri. di Don Alberto Vimina bellunese. Con le annotazioni in margine di don Gio, Battista Casotti dottor di legge / A. Vimina. – Venetia : Appresso Gio.Pietro Pinelli, 1671. – 368 p.
273.Vimina A. Osservazioni di don Alberto Vimina sopra il negozio de'Cosacchi, s. d. Varsavia, settembre-ottobre 1650 : allegato al dispaccio G. B. Nani n. 63, Dispacci Germania / Vimina A. – Filza 99, ff. 148–149, ASV.
274.Vimina A. Relatione della Moscovia // Historia delle guerre civili di Polonia divisa in cinque libri / A. Vimina. – Venetia : Appresso Gio. Pietro Pinelli, 1671. – 368 p.
275.Weintraub W. Western studies of Italian-Polish Literary Relations during the Reneissance era / Wictor Weintraub // Rinascimento letterario italiano e mondo slavo: rassegna degli studi dell'ultimo dopoguerra / a cura di S. Graciotti e E. Sgambatti. – Roma : Comitato italiano dell'Associazione internazionale per lo studio e la diffusione delle culture slave – UNESCO, 1986. – P. 7–18.
276.Wellek R. The concept of Comparative Literature / R. Wellek // Yearbook of comparative and general literature. – 1953. – №2. – P. 1–5.
277.Wellek R., Warren A. Theory of literature / R. Wellek. – New York ; Harcourt ; Brace, 1949. – 403 p.

278.Wojtyska H. D. CP, da Roma a Cracovia. I viaggi degli inviati pontifici in Polonia nei sec. XVI – XVIII / H. D. Wojtyska // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – MCXXVII. – Prace Historyczne Z. 110. – 1994. – S. 85–107.

279.Zabugin V. Giulio Pomponio Leto. Saggio critico : in 2 v. / V. Zabugin. – V. I, l. 1 e 2. – Roma : La vita letteraria, 1909. – XXII, 381 p.; V. II, libro 2, seguito e fine. – Grottaferrata : Tip. italo-orientale S Nilo, 1910–1912. – XXVII, 422 p.

280.Zacharasiewicz W. National stereotypes in literature in the English language: A review of research / W. Zacharasiewicz // Yearbook of research in English and American literature, 1. – Berlin ; New York : De Gruyter, 1982. – P. 75–120.

281.Zorzi A. La vita quotidiana a Venezia nel'500 / A. Zorzi. – Milano : Rizzoli, 1990. – VI, 434 p.

282.Zubrycka M. Stereotyp Polaka w literaturze ukraińskiej / M Zubrycka // Narody i stereotypy. – Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, 1995. – S. 132–136.